

Тема №1. Історія України

I. ВСТУП

1.1. Предмет, методи, принципи і функції історії України

Історія походить від грецького слова *historia*, що означає розповідь про минуле, дослідження минулого. Отже історія, як одна з суспільних наук (наука про суспільство) вивчає минуле людства в усій його конкретності і різноманітності з метою розуміння сучасного і перспектив розвитку.

У найбільш стислому вигляді предмет історії України – це вивчення виникнення й розвитку людського суспільства на всіх українських землях з найдавніших часів до сьогодення. Предмет історії України включає: політичні інститути, культуру, мораль, право, звичаї, побут народу, визначення ролі та місця його історичних діячів.

Предметом навчального курсу "Історія України" є наука про появу людей на території сучасної України, їх розселення і спосіб життя, про їх етногенез, про українців і їх відносини з іншими народами, про матеріальний і духовний їх розвиток, про боротьбу за свою незалежність.

Історія — це перш за все бачення, яке вимагає часової і просторової відстані при твердому об'єктивному аналізі. Тільки завершені історичні цикли (економічний, політичний, релігійний, культурний та інші), тобто цикли, відносно яких можна отримати всебічне уявлення, є предметом історії.

Вивчення гуманітарних наук складає важливу частину загальноосвітньої і світоглядної підготовки сучасних спеціалістів. До того ж воно сприяє розвитку індивідуальності та виробленню нею творчого підходу до вирішення виробничих проблем. До найважливіших суспільних наук відноситься історія, зокрема історія України.

Історія - це наука про минуле людського суспільства та про його сучасність. Це також наука про закономірності розвитку суспільного життя в конкретних формах, в просторово-часових вимірах. Минуле є активним фактором змін, які відбуваються сьогодні. Змістом історії взагалі є історичний процес, який розкривається в подіях життя людини, дані про які збереглися в історичних пам'ятниках і джерелах. Події ці надзвичайно різноманітні. Вони стосуються розвитку господарства, внутрішньої і зовнішньої політики держави, міжнародних стосунків, діяльності історичних осіб..

Історія — наука багатогалузева. Вона складається з цілої низки самостійних галузей історичного знання, а саме: історії економічної, політичної, соціальної, суспільної, воєнної, історії держави і права тощо.

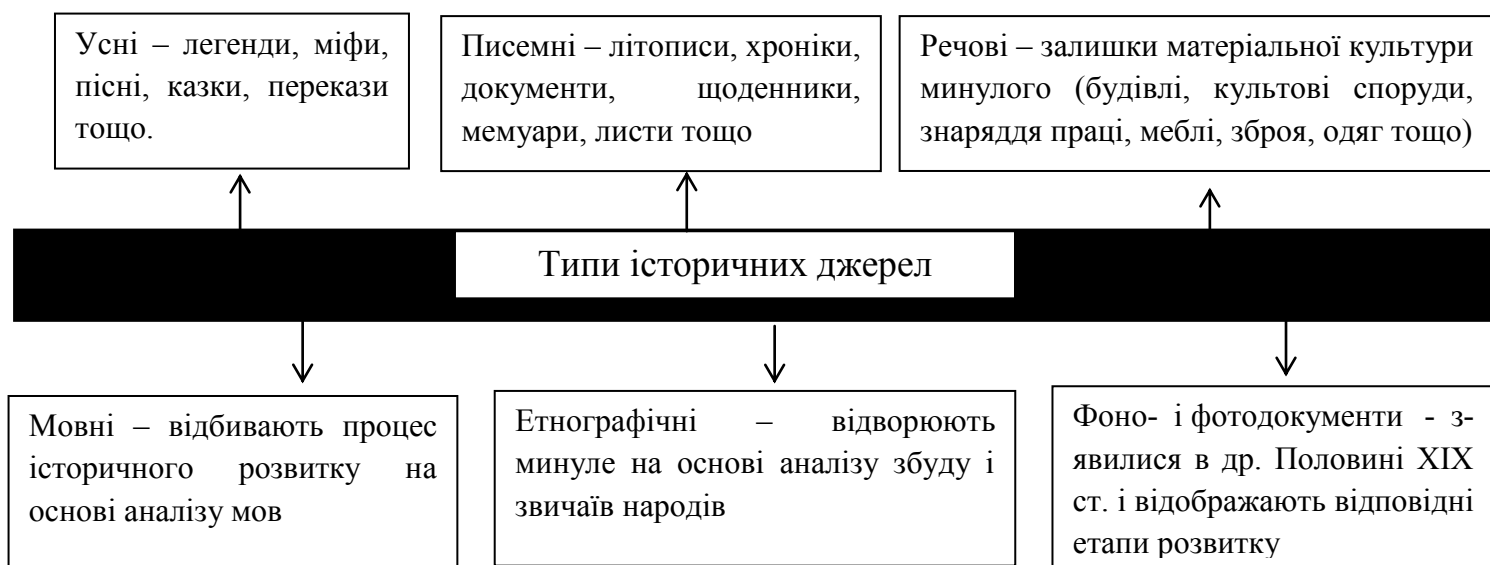
Основні функції історії України:

Це по-перше, пізнавальна (інтелектуально-розвиваюча). Не можна бути освіченою людиною і не знати „свого роду, племені”, історії своїх батьків, дідів, прадідів, свого народу, своєї Батьківщини. Це особливо важливо для майбутніх учителів.

По-друге, — практично-політична. Ця функція дозволяє розглядати історичний процес в єдності минулого, сьогодення і майбутнього. Адже в історії народу – великий

позитивний і негативний досвід, багаті культурні традиції тощо і, щоб рухатися вперед з меншими втратами і прорахунками, треба знати історію. Без історичного досвіду кожне покоління повинно було би повторювати і відкривати те, що було зроблено їх попередниками.

І по-третє, світоглядна функція. Вона формує погляд на світ, суспільство, закони його розвитку, сприяє вихованню патріотичних почуттів, любові до своєї Вітчизни, гордості за Україну, її народ та його героїчну історію, яка є основною складовою світової цивілізації.

Отже предмет історії України – це не лише перелік основних подій і явищ, але й розуміння історії як безперервного процесу її пізнання, в якому сплелися закономірності і суперечності, геополітичне положення і ментальність народу, геніальні прозріння й помилки його вождів, впливи близьких і далеких сусідів – усе те, що вважають історичною долею народу.

1.2. Періодизація, історіографія, джерела історії України

Щодо періодизації історії України (тобто поділу її на окремі періоди), то необхідно відзначити, що серед істориків немає єдиної точки зору. А тому в підручниках і посібниках з історії України більшість авторів ці проблеми, як правило, оминають. Хоч сам виклад матеріалу за розділами свідчить про дотримання ними тієї чи іншої періодизації.

Найчастіше зустрічаються три підходи до періодизації вітчизняної історії:
І - хронологічний (первісна епоха), стародавній світ, середньовіччя, новий і новітній час;

II - за соціально-економічними і політичними ознаками: первісне суспільство, капіталістичне суспільство, соціалістичне (радянське) суспільство і суспільство з перехідною економікою в період незалежності України;

III - за періодами становлення і розвитку української державності: стародавня доба, княжа доба, литовсько-руська (польсько-литовська) доба, козащина і Гетьманська держава, боротьба за українське національне відродження (XIX – поч. XX ст.), українська національно-демократична революція (1917-190 рр.), радянська Україна і незалежна Українська держава.

Переважає більшість учених поділяють історію України саме за третім принципом, якого дотримувався і Михайло Грушевський. Необхідно зауважити, що ще у XVII ст. викладач Києво-Братської Колегії, видатний церковний діяч, історик Феодосій Сафонович у своєму знаменитому творі „Крайніки“ розглядав політичну історію України як процес становлення та розвитку Української держави: Київська Русь - Галицько-Волинське князівство - українські удільні князівства у складі Великого князівства Литовського - Запорізька Січ.

Загальноєвропейській періодизації історії відповідає періодизація, запропонована вітчизняними дослідниками Гісемом О. В. та Мартинюком О.О.

Назва періоду	Хронологічні рамки
Стародавня історія України	Від появи першої людини на українських землях до V ст. (до IX ст.)
Середньовічна історія України	V – XV ст. (IX ст. – 1569 р.)
Нова історія України	XVI ст. – 1914 р. (1569-1914 рр.)
Новітня історія України	1914 р. – до сьогодні

Зрозуміло, що кожен з цих періодів можна було б розділити на певні етапи розвитку вітчизняної історії, які відіграли визначальну роль у долі українського народу. На цьому буде акцентуватись увага далі.

1. Стародавня доба - це період від появи людини на території сучасної України і її розвиток до VI–IX ст. нашої ери, коли в процесі вдосконалення знарядь праці, техніки і технології землеробства, піднесення ремесла і торгівлі, а звідси і класової диференціації та розгляду родово-общинного ладу з'являються перші протодержави, які сприяли створенню фундаменту, на якому у IX ст. зросла могутня будова Древньоруської держави.

2. Княжа доба: Київська Русь та її спадкоємниця Галицько-Волинська держава (IX–XIII ст.): утворення великої і сильної Древньоруської держави, головний осередок якої складали усі нинішні етнічні українські землі, сприяло суспільно-економічному, політичному і культурному розвитку східних слов'ян, висунуло її в число провідних країн середньовічного світу.

3. Литовсько-польська доба української історії (XIV–XVI ст.) - це період, коли в результаті феодалної роздробленості, князівських міжусобиць і спустошливих набігів кочівників (особливо монголо-татарських орд) землі древньоруських князівств стали здобиччю Литви і Польщі. Наприкінці XVI ст. у складі Польського князівства опинилися всі українські землі, за винятком Північної Буковини (Молдавія), Закарпаття (Угорщина) і

Чернігово-Сіверщина (Московське царство). Українські селяни були позбавлені права володіти землею і закріпачені, а великі українські землевласники здебільшого покатоличилися і спольщилися.

4. Козаччина і гетьманська держава (кінець XVI – XVIII ст.). Цей період вітчизняної історії важливий не лише виникненням специфічного соціального стану українського суспільства, але й створенням у ході національної революції 1648-1676 рр. незалежної від Польщі української Козацької держави - Гетьманщини і її втрата в результаті внутрішньої боротьби за владу і зовнішнього тиску агресивних сусідів.

5. Період боротьби за українське національне відродження (XIX - поч. XX ст.) - від „Руської трійці“, культурно-просвітницької діяльності до створення політичних організацій, одним із головних завдань яких була реалізація самовизначення українського народу.

6. Українська національно-демократична революція (1917-1920 рр.), визначним досягненням якої було створення Української держави – Української народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки та проголошення січня 1919 р. Акту злуки усіх українських земель.

7. Радянська державність (УСРР, згодом УРСР), яка була створена на переважній більшості українських земель після поразки української національно-демократичної революції і перебувала у складі СРСР (191-1991 рр.).

8. Незалежна Українська держава, яка проголошена в серпні 1991 р. в результаті розвалу СРСР.

II. НАЙДАВНІША ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Кам'яний вік	Палеоліт	Ранний	1 млн. – 150 тис	Печера, вогонь, примітивні знаряддя праці, збиральництво, полювання, стадо.
		Середний	150 – 40 тис	Нові знаряддя праці, домівки, здобич вогню, мова, лічення, одяг, зародження мистецтва, рід.
		Поздний	40 – 11 тис	Удосконалення знарядь праці, одягу, домівок, мистецтво, релігія, плем'я.
	Мезоліт	11 – 9 тис	Мікроліти, лук та стріли, собака, човен, розвиток релігії та мистецтва.	
	Неоліт	VII – IV тис. до н. е.	Землеробство, скотарство, ткацтво, кераміка, плем'я, розвиток релігії.	
Енеоліт		IV – III тис. до н. е.	Мідь, розділення скотарства (кочовий) та землеробів (осілий)	
Бронзовий вік		III – I тис. до н. е.	Бронза, розділення скотарства та землеробства, ремесло, торгівля, племінний союз.	
Залізний вік		Від I тис. до н. е.	Обробка заліза, перші держави, розвиток ремесел, торгівлі, мистецтва, релігії.	

ПЕРВІСНІ ЛЮДИ ТА СПОСІБ ЇХ ЖИТТЯ

Історія України бере свій початок від появи перших людей на її території. Науково доведено, що первісні люди з'явилися на українських землях приблизно 1 млн. років тому - найдавніше їх поселення знайдено біля с. Королеве в Закарпатті.

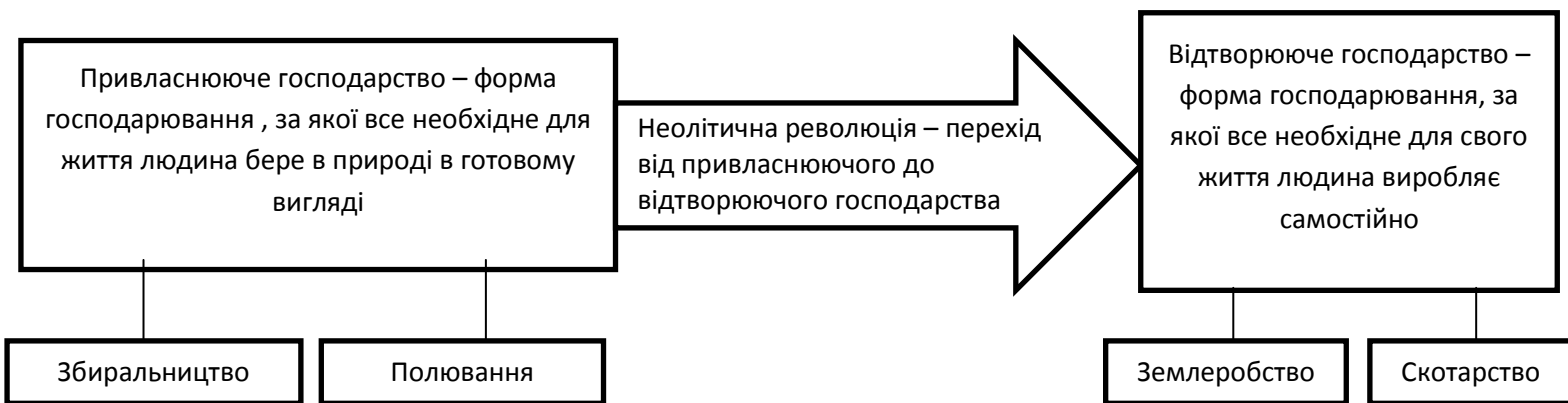
Із появою перших людей в історії України починається первісна доба, яка характеризується наявністю колективної власності, колективного виробництва та споживання. Первісне суспільство не мало класів і держави. Існувало дві юрми суспільно-економічних відносин - спочатку первісне людське стадо, а з часом - родова община і плем'я.

Найважливіші риси первісного суспільства:

- рівність усіх членів суспільства;
- колективний характер праці;
- спільна власність на знаряддя та результати праці;
- низька продуктивність праці.

Риси	Період		
	Ранній палеоліт	Середній палеоліт	Пізній палеоліт
Вид людини	Архантроп	Палеоантроп	Неоантроп
Основні заняття	Збирання рослинної їжі, слимаків, пташиних яєць. Полювання на дрібних тварин	Збиральництво. Полювання на мамонтів, диких коней, зубрів	Збиральництво. Полювання на мамонтів, бізонів, північних оленей. Застосування різних способів полювання (засідки, облави, пастки тощо)
Знаряддя праці	Чопери, ручні рубила	Гостроконечники, скребла	Різці, скребла, ножі, сокири, наконечники списів
Форма об'єднання людей	Первісне людське стадо	Материнський рід	Материнський рід
Відомі стоянки	Усього близько 30 стоянок. Найвідоміші: Королево, Лука-Врублівецька, Деркул, Амвросіївка, Кіік-Коба	Усього близько 200 стоянок. Найвідоміші: Молодове, Житомирська, Антонівка, Кіік-Коба	Усього близько 500 стоянок. Найвідоміші: Мізин, Межиріч, Кирилівська, Амвросіївка, Молодове, Пушкарі

НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

Характерні риси неолітичної революції

- Поширення нових способів обробки каменю — свердлення, шліфування і пиляння.
- Перехід від кочового до осідлого способу життя.
- Приручення більшості свійських тварин: биків, свиней, кіз, вівців.
- Виникнення виробництва кераміки, прядіння і ткацтва.
- Перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства: від мисливства і збиральництва до скотарства і землеробства.
- Унаслідок значного збільшення населення помітно зростає кількість і розміри поселень.
- Відбуваються суттєві зміни в духовному світі та світобаченні людини. Помітно прискорюється розвиток людського суспільства.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Трипільська культура

Трипільську культуру поділяють на 3 періоди:

1. Ранній 4 (3,5) – тис. р. до н.е.
2. Середній 3-2 тис. р. до н.е.
3. Пізній 2- 1,7 тис. р. до н.е.

Відкриття:

У 1896 р. В. Хвойка відкрив перше поселення біля С.Трипілья на Київщині.

Звідси походить і назва культури

Причини занепаду:

- 1) Похолодання;
- 2) Порушення економічного балансу, зумовлене екстенсивним характером господарства;
- 3) Протистояння трипільських общин західного і східного регіонів;
- 4) Експансія кочових племен

Територія:

Генетично трипільська культура пов'язана з енеолітичними культурами Балкан. Спочатку племена трипільської культури займали південний захід України (нижнє Подунав'є. Подністров'я, Побужжя), а потім розселилися на всьому Правобережжі. На пізньому етапі трипільські племена освоїли Волинь, Полісся, перейшли на Лівобережжя Київщини .

Етнічна належність племен трипільської культури невизначена,. Одні дослідники вважають носіїв цієї культури прафракійцями (Д. Телегін), інші прасемітами (Л. Залізняк), треті шумерами (Ю. Шилов), четверті- предками слов'ян. Незапереченим факт міграції племен трипільської культури від Дунаю на північ, поглинання ними місцевого населення та використання його культурних здобутків, створення власної оригінальної дуже високорозвиненої культури. Частина дослідників гадає, що прямих генетичних спадкоємців цієї культури не було

Характерні ознаки

В економічній сфері:

- 1) зернове землеробство, поступове витіснення мотики ралом
- 2) приселищний характер тваринництва
- 3) поява мідних знарядь праці із збереженням домінування кам'яних і крем'яних

У сфері суспільних відносин : 1) перехід від матріархату до патріархату; 2) зародження міжплемінних об'єднань; 3) формування ієрархічної структури родів; 4) збереження великої сім, що складалася з кількох парних сімей, як основної суспільно-економічної ланки; 5) зародження елементів приватної власності

У сфері побуту: 1) побудова великих глиняних будвель, утворення великих протоміст із населенням майже 15-20 тис. чол.; 2) міграція поселенців через виснаження землі;

3) розписна плоскодонна кераміка з орнаментом, що виконувалася жовтою, червоною та чорною фарбами

У духовній сфері: 1) домінування символів родючості;

2) матеріалізація їх у символи добробуту жіночі статуетки, фігурки, моделі жител

Праслов'яни , а за ними й сучасні українці, успадкували від племен трипільської культури ряд елементів матеріальної та духовної культури

Історична доля Трипільської культури

Проблема походження трипільської культури залишається дискусійною, і жодна з трьох основних концепцій не може вважатися остаточно доведеною: ані запропонована В. Хвойкою теорія автохтонного характеру трипільської культури, ані концепція, за якою дністровські місцеві племена були асимільовані боянськими (балкано-дунайськими) прийшлими племенами, результатом чого й стала трипільська культура (В. Маркович, В. Даниленко); ані концепція східного походження цієї культури, що через Егейське та Мармурове море прийшла з берегів Малої Азії або через Середземне море з Фінікії або Єгипту (Ф. Біляшівський, О. Спіцин, В. Городцов). Існує й думка, що предками трипільців були пелазги - прародичі греків (М. Марр).

Трипільська культура є однією з основних давньоземлеробських культур мідного віку. Трипільські племена займали простори Східної Європи від Дніпра до Карпат, від Полісся до Чорного моря і Балканського півострова. Розвивалася ця культура в IV–III тис. до н. е. (протягом 1500–2000 років) і пройшла в своєму розвитку три етапи — ранній, середній та пізній. В Україні виявлено величезну кількість — понад тисячу пам'яток трипільської культури. Вони згруповані у трьох районах: найбільше в Середній Наддністрянщині та Надпругті й Надбужжі, менше у Наддніпрянщині. Так, очевидно, були розселені об'єднання племен. Її назва походить від с. Трипільля на Київщині. Виникла на Покутті, Наддністрянщині, Буковині, звідки поширилась на величезній території. Культура мальованої кераміки.

Характерними ознаками в економічній сфері були зернове землеробство; поступове витіснення мотики ралом; приселищний характер тваринництва; у сфері суспільних відносин — перехід від матріархату до патріархату; зародження міжплемінних об'єднань; формування ієрархічної структури родів; збереження великої сім'ї, що складалася з кількох парних сімей як основної суспільно-економічної ланки; зародження елементів приватної власності; у сфері побуту — побудова великих глиняних будівель, утворення гігантських протоміст; міграція поселень кожні 50—100 років; розписна плоскодонна кераміка з орнаментом, що виконаний жовтою, червоною та чорною фарбами; у духовній сфері — домінування символів родючості, матеріалізація їх у символи добробуту — жіночі статуетки, зображення сонця, місяця, води, глиняні фігурки тварин.

КОЧОВІ НАРОДИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

КІМЕРІЙЦІ

Кімерійці – найдавніший народ української історії, який був південним сусідом праслов'ян у X–VII ст. до н. е. Кімерійці жили в південноукраїнських степах від Дону до Дунаю. Їх остаточно походження не з'ясоване. Кімерійський народ складався з племен, об'єднаних у союзи на чолі з царями-вождями. Військо кімерійців формувалось з загонів вершників, які були добре озброєними. Ці племена займалися скотарством, в якому провідне місце посідало конярство. Широкого розвитку у кімерійців набуло мистецтво, яке носило прикладний характер. На кам'яних виробках висікались зображення різноманітної військової амуніції. За мовою кімерійці, вірогідно, були іранцями. Розвиток їхнього суспільства був зупинений навалом скифів.

Питання для характеристики	Степ	Лісостеп
Населення	Кіммерійці — кочові скотарі іраномовного походження	Носії чорноліської культури — осілі землероби, предки слов'ян (праслов'яни)
Спосіб життя	Кочовий. Пересувалися разом зі своїми стадами на великі відстані. Чоловіки їхали верхи на конях, люди похилого віку, жінки і діти — у кибитках	Осілий. Поселення із 6—10 великих дерев'яних жител (землянки і напівземлянки). Городища, збудовані на мисах річок, були оточені валами з дерев'яним муром, що слугували сховищами під час нападів кочовиків
Основа господарства	Кочове скотарство. Провідну роль відігравало конярство. Коні були основним засобом пересування і забезпечували продуктами харчування	Орне землеробство і присадибне скотарство. Вирощували пшеницю, ячмінь, жито, просо; розводили кіз, вівців, коней, свиней
Пам'ятки матеріальної культури	Поховання в курганах попередніх епох. Знайдено понад 200 поховань кіммерійських вождів і воїнів	Поселення і городища. На межі зі степом була створена лінія з 12-ти укріплених городищ для захисту від нападів кіммерійців

СКІФИ

Скіфи – один з найдавніших народів Стародавнього світу. Вони з'явилися на території України в першій половині VII ст. до н. е., прийшовши зі Сходу, із степів між Каспієм, Уралом і Кавказом. Наприкінці VII ст. до н. е. скіфи остаточно підкорили місцеві племена, завершивши політичне формування Скіфії.

Ядро Скіфії становили племена царських скіфів і скіфів-кочівників, які панували над усіма іншими племенами. Поблизу давньогрецького міста Ольвія жили калліпіді або елліноскіфи. Далі на північ мешкали скіфи-орачі, на схід від них – скіфи-землероби. Останні два народи, вважають дослідники, не були етнічними скіфами, а належали до праслов'янських, які потрапили під скіфський вплив. Північно-причорноморська Скіфія досягла свого розквіту в IV ст. до н. е., в часи правління царя Атея, який вів часті війни за контроль над причорноморськими землями. Ударною силою скіфського війська була кіннота. Воїн-скіф був одягнений переважно в панцир, мав бойовий пояс і щит, а його голову захищав шолом. Арсенал скіфської зброї складався з невеликого складного лука, списа, дротиків, сокир, кинджалів, коротких мечів.

Лісостепові племена скіфів займалися орним землеробством, у них розвивалось скотарство, садівництво, різні промисли та ремесла. Про соціальне розшарування скіфського суспільства красномовно свідчать численні поховання скіфських володарів у вигляді курганів, в яких знайдено унікальні вироби із золота та срібла. Скіфська релігія була політеїстичною. Усі боги зображались у вигляді людини. В образотворчому мистецтві скіфів переважав звіриний стиль (образи коня, оленя та інше). У своєму розвитку скіфське суспільство досягло стадії переходу від варварства до цивілізації. На рубежі IV-III ст. до н. е. почався занепад цієї могутньої держави і на більшій її території з'явилися нові кочові племена.

САРМАТИ

Сармати – сформувались у заволзьких степах на рубежі III-II ст. до н. е., хвилями просувались на захід в пошуках нових територій, нових пасовищ. Античні автори в своїх творах підкреслювали агресивність і войовничість сарматів. Під кінець II ст. до н. е. починається масове переселення сарматських племен на територію Північного Причорномор'я, а вже на рубежі нашої ери вони освоюють степи між Доном і Дніпром, проникаючи аж до Південного Бугу і Дунаю. Постійні сарматські набіги і вимоги сплачувати данину зумовили переселення ранньослов'янського населення Середнього Подніпров'я на нові території.

Апогею розвитку сарматське суспільство досягло в I ст. н. е. Господарство сарматів носило характер попередників, а суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемінних до ранньокласових відносин. Сармати були вправніші за скіфів у військовій справі, використовували досконалішу зброю. З часом частина сарматського населення була асимільована місцевими слов'янськими племенами.

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ СКІФІВ ТА САРМАТІВ ЗІ СЛОВ'ЯНАМИ

Сусідське співжиття слов'ян зі скіфами, а пізніше — зі спорідненими до них сарматами тривало близько тисячоліття — до IV ст. н. е. і закінчилось перемогою слов'янського елементу. Залишки в минулому тих гучних скіфів відійшли на південь, залишивши на Передкавказзі та Кавказі невеликі відламки своєї спільноти (осетини та ін.).

Давній пласт сепаратних слов'яно-іранських мовних зв'язків в багато разів перевищує сепаратні балто-іранські зв'язки. Це засвідчує, що слов'янська прабатьківщина перебувала між давніми іранцями (скіфами і сарматами) і балтами.

Історичне контактування між скіфо-сарматами і слов'янами Подніпров'я позначилося на антропологічному типі українців. Деякі історики стверджують, що скіфський субстрат виконав важливу роль у складанні антропологічного типу українців.

Археологічні матеріали на території найранішого розселення слов'ян, зокрема східних, дають змогу простежити наступність культур населення того чи іншого регіону або ж їх якісну зміну, контактування і взаємовпливи з сусідніми народами.

АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Велику роль в історії України відіграли античні міста-держави Північного Причорномор'я. Як органічна частина античної цивілізації, вони утворились і розвивалися у тісній взаємодії з місцевим причорноморським населенням. Останнє впродовж цілого тисячоліття відчувало на собі вплив високої античної культури, що знайшло свій вияв у прискоренні їх соціально-економічного та культурного розвитку.

В історії античних міст-держав Північного Причорномор'я вирізняються два основні періоди. Перший охоплює час з VII по середину I ст. до нашої ери й характеризується відносно самостійним життям на базі еллінських традицій і мирними відносинами зі скіфськими племенами. Другий припадає на середину I ст. до нашої ери - 70-ті роки IV ст. нашої ери, коли міста-держави поступово потрапляли у сферу інтересів Риму й до того ж зазнавали постійних руйнівних нападів готів і гунів.

Періоди розвитку античних міст-колоній у Північному Причорномор'ї

Період	Характерні ознаки
I. <i>Грецький період</i> (друга	– Виникнення і становлення міст-колоній та

половина VII — середина I ст. до н. е.). Грецьке проникнення у Північне Причорномор'я і поширення тут грецької культури	Боспорського царства — Тісні зв'язки з материковою Грецією — Переважання в житті колоністів елліністичних традицій і звичаїв — Стабільний характер розвитку — Зростання міст-колоній — Перетворення міст-колоній на центри посередницької торгівлі між — Грецією і сусідніми племенами — Відносно мирне співіснування з місцевим населенням
II. Римський період (середина I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). Північне Причорномор'я опинилося у сфері впливу Риму	— Нестабільна військово-політична ситуація — Певна залежність міст-колоній від Римської імперії — Варваризація населення міст-колоній — Натуральний характер господарства — Безперервні агресивні напади кочових племен — Занепад античних міст-колоній

Особливості грецької колонізації Північного Причорномор'я

- Носила мирний характер. На початку колонізації стосунки з місцевим населенням були мирними; греки селилися лише на незайнятих територіях.
- Мала аграрний характер. У колонізації греками Північного Причорномор'я переважала не торговельна, а аграрна форма.
- Незалежність відносно метрополії. Засновані колонії були незалежними від тих міст, з яких походили переселенці. Відносини між ними базувалися на рівноправних засадах.
- Поєднання стихійного і планового характеру. Переселення на нові землі відбувалося організовано. Проте відсутність регулярного розпланування міст-колоній (усіх, крім Херсонеса) свідчить про її подальший стихійний розвиток.

Найбільші античні міста-колонії Північного Причорномор'я

Назва	Коли і ким заснована	Місце розташування	Історична доля
Ольвія (у перекладі «щаслива»)	Наприкінці VI ст. до н. е. вихідцями з Мілету	Бузький лиман, неподалік сучасного Миколаєва	Знищена гунами у 70-х рр. IV ст.
Херсонес (у перекладі «півострів»)	У 422—421 рр. до н. е. переселенцями з Гераклеї Понтійської та Делосу	Південно-західне узбережжя Криму, неподалік сучасного Севастополя	Після падіння Західної Римської імперії увійшов до складу Візантії. Припинив своє існування в XV ст.
Пантікапей (у перекладі «рибний шлях»)	У VII ст. до н. е. вихідцями з Мілету	Узбережжя Керченської протоки, сучасна Керч	У 70-х рр. IV ст. н. е. зруйнований гунами
Тіра (від грецької назви)	Наприкінці VI ст. до н. е. вихідцями з	Гирло Дністра, неподалік сучасного	Припинила існування

Дністра Тірас)	Мілету	Білгорода-Дністровського	в 70-х рр. IV ст. н. е., можливо внаслідок гунської навали
----------------	--------	--------------------------	--

Причини занепаду античних міст-колоній Північного Причорномор'я

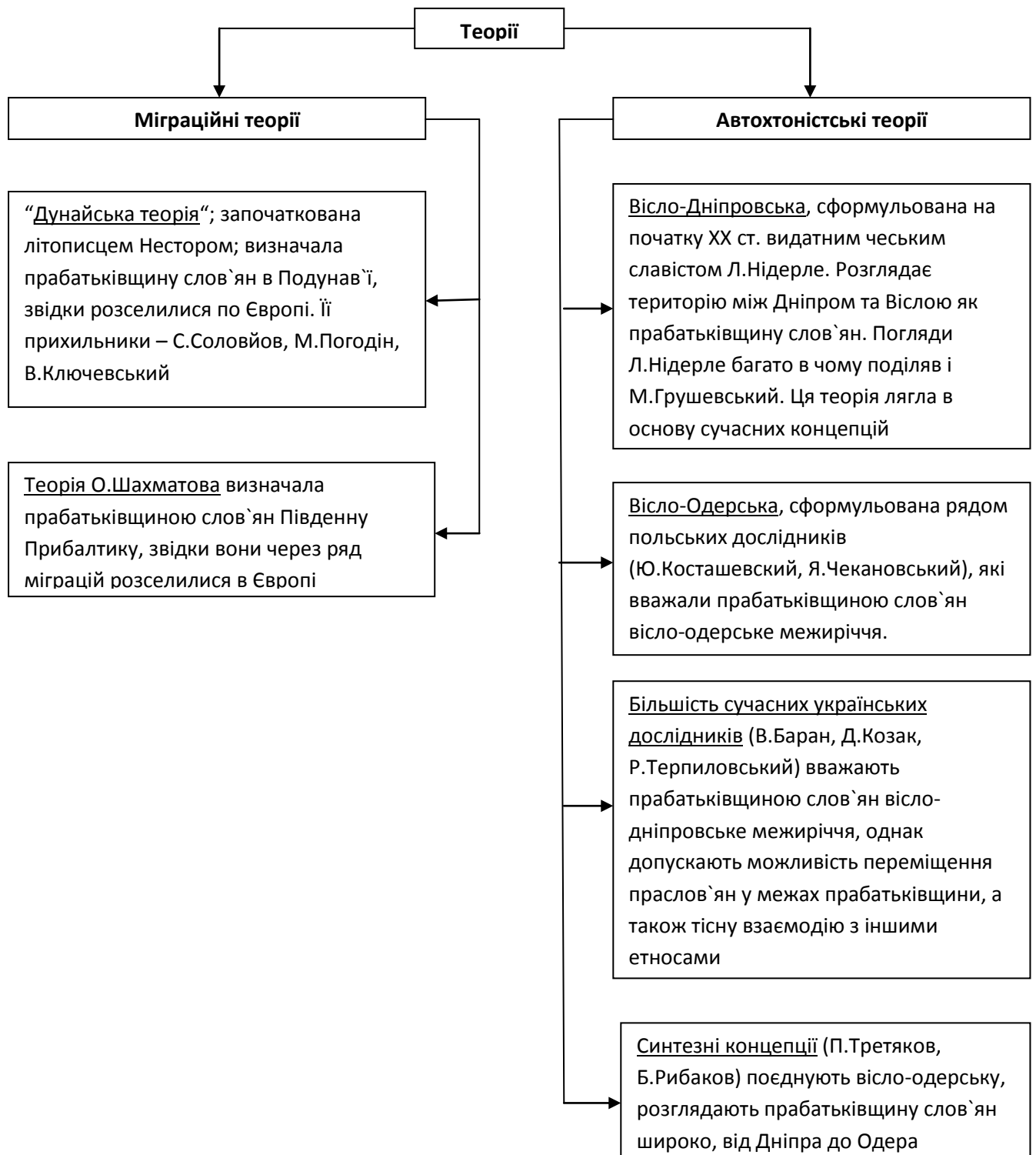
- Загальна криза, яка із середини III ст. н. е. охопила античну цивілізацію і, зокрема, спричинила занепад колоній.
- Посилення натиску варварів (III ст. н. е. — готи, IV ст. н. е. — гуни), які двома хвилями пройшлися Північним Причорномор'ям.

ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Перші згадки про слов'ян відносяться ще до I ст. н.е. Такі визнані історики старовини, як Тацит, Птоломей, Страбон, Діодор, знаходили витоки слов'ян за півтори тисячі років до народження Христа, а дехто з них вважав слов'ян нащадками легендарного Афета, сина біблійського Ноя. Проте ні довести, ні спростувати такі твердження сьогодні неможливо.

Постійні та часті згадки про слов'ян містяться в арабських і європейських джерелах починаючи з кінця VI століття. Достовірно можна говорити про те, що на рубежі V - VI ст. слов'янські племена міцно закріплюються на світовій історичній арені, яку вже ніколи не покидають.

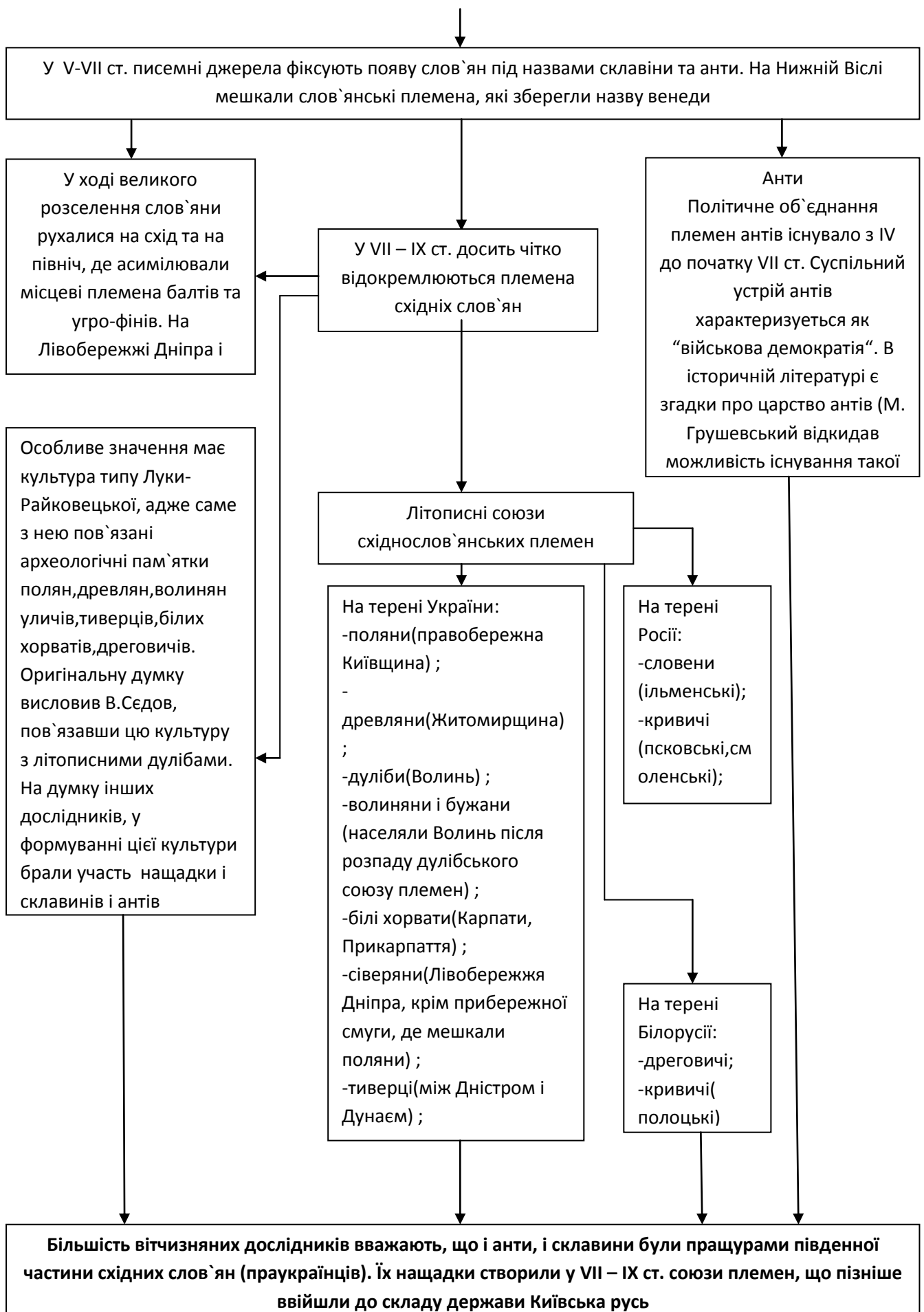
Виділяють дві загальні теорії походження слов'ян: міграційну та автохтонську.

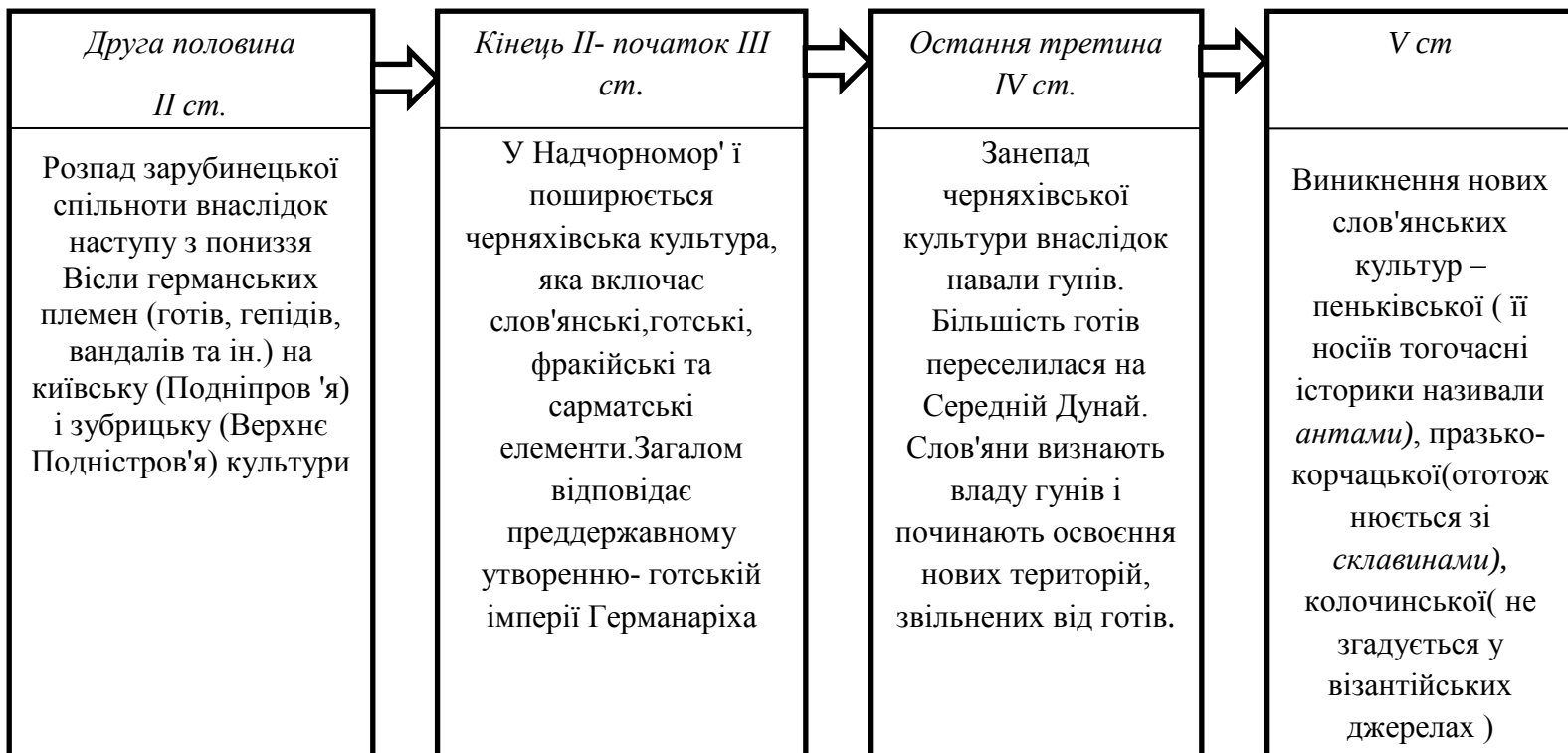
СТАРОДАВНІ СЛОВ'ЯНИ В ПЕРІОД ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Початковий поділ слов'ян на східну і західну гілку пов'язують з великим розселенням слов'ян у V-VII

ст.

Слов'яни під владою готів та гунів (друга половина II ст.- V ст.)

АНТИ

Більшість сучасних вчених, які вивчають питання етногенезу слов'ян, вважає, що початок формування окремих слов'янських народів і, зокрема, праукраїнського етносу було покладено розселенням антив та склавінів.

Видатний вітчизняний історик М. Грушевський вважав антив предками українського народу. Широко відома гіпотеза про те, що етнонім «анти» — своєрідний пращур етноніма «українці», оскільки іранське ім'я народу «анти» в перекладі означає «край», «кінець». Отже, анти — жителі пограниччя, окраїни, тобто українці. Проте, на жаль, лінгвістика не може дати вичерпної відповіді на питання слов'янського етногенезу. Анти у ході Великого переселення народів проникли на Балкани, Верхнє Дніпро, Донець та Дон. Результатом суспільного розвитку антив стало створення союзу племен. На його основі приблизно в першій половині IV ст. анти створили першу праукраїнську державу - Антське царство. Його очолювали царі, проте їхню владу обмежували народні збори.

На початку VI ст. анти разом з іншими слов'янськими племенами вели наступ на балканські володіння Візантії. Ці події вплинули і на соціально-економічний розвиток слов'ян, сприяли нагромадженню багатств у руках антських царів і вождів. Посилилася їхня військова і політична влада. Усе це прискорило майнову і соціальну диференціацію антського суспільства, формування в ньому класових відносин.

Подальшим колонізаційним планам антив та склавінів завадила нова хвиля завойовників з Центральної Азії — аварів. Протягом 558—568 рр. вони пройшли через південні степи і в Трансильванії (територія сучасної Румунії) заснували свою державу —

Аварський каганат. Підкоривши склавинів, авари розпочали наступ на антів, які діяли в союзі з Візантією. У результаті тривалої боротьби анти зазнали нищівної поразки. З 602 р. вони вже не згадуються давніми авторами. Праукраїнське Антське об'єднання розпалося. Почалося формування нових племінних союзів та державних утворень.

РОЗСЕЛЕННЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Розселення слов'ян зумовили історично об'єктивні й носять прозаїчні процеси у їхньому середовищі, що особливо активізувалися з V—VI ст. У надрах загальнослов'янської етнокультурної спільноти тоді наростав розклад первіснообщинного ладу, зумовлений - еволюцією продуктивних сил і виробничих відносин. Активніше, ніж раніше, розвивалися землеробство і скотарство, ремесла й промисли, усталювались торговельні взаємини всередині слов'янського світу. Демографічний вибух, викликаний соціально-економічним поступом і поліпшенням умов життя, також призвів до розселення: слов'янам стало тісно на прабатьківських землях.

Значну роль у розселенні слов'ян відіграли й зовнішньополітичні чинники. У II—IV ст. внаслідок просування на південь германських племен, зокрема готів, цілісність слов'янської території порушилась, що сприяло виокремленню слов'ян, поділові їх на східних і західних. На схилі V ст., у зв'язку з падінням протодержави гунів, слов'яни спромоглися просунутись на південь, до Дунаю та Північно-Західного Причорномор'я, а це призвело до виділення їхньої південної групи. Те ж саме, поряд із витісненням готів на північ і занепадом Аварського каганату в VII ст., дало змогу слов'янам заселити Балканський півострів і низку островів Середземного моря, утримавши при цьому власні землі в Центральній та Східній Європі. У 2-й пол. I тис. н. е. слов'яни заселили землі на Нижній Ельбі й південно-західне узбережжя Балтійського моря (полабські слов'яни, бодричі, лютичі та ін.). Внаслідок розселення на величезних просторах Європи, де переважало перед тим різноманітне місцеве неслов'янське населення, етнічна, культурна і мовна спільність слов'ян почала порушуватись, що й призвело до утворення трьох основних угруповань: східних, західних і південних слов'ян.

Період	Характерні риси
Початок V ст.	Слов'янські племена антів і склавинів визнають владу гунів і освоюють землі, полишені готами
453 р.	Смерть вождя гунів Аттіли. Розлад гунського об'єднання племен. Активізація переселенських рухів племен, раніше підвладних гунам
VI ст.	Початок Балканських війн — військової експансії антів і склавинів проти Візантійської імперії. Спочатку вони обмежувалися окремими нападами, а із середини століття оселяються за Дунаєм
VI—VII ст.	Просування слов'ян на північний схід. Формування слов'янських племінних союзів у верхів'ях Дніпра (кривичі) і в басейні оз. Ільмень (ільменські словени)
Кінець VI — початок VII ст.	Активізація переселенських рухів слов'ян у північно-західному напрямку. Виникнення у Центральній Європі слов'янської «держави Само»
Близько VII ст.	Слов'яни з Подунав'я рухаються далі двома потоками: анти — углиб Балканського півострова, а склавини — уверх по Дунаю
Кінець VII ст.	Унаслідок розселення формуються східні, західні та південні слов'янські союзи племен

ЯВИЩА В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН НАПЕРЕДОДНІ УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ

- Послаблення значення родової власності та формування приватної власності
- Родова громада поступилася місцем сусідській громаді, що об'єднувала малі сім'ї, які вели самостійне господарство
- Набула першорядного значення роль племені не як економічної одиниці, а перш за все як військово-політичного об'єднання
- Верховним органом племінного самоврядування стало віче — народні збори чоловіків-воїнів
- У результаті постійної військової активності племені зросла роль і значення військових вождів-князів
- Навколо князів збиралася і гартувалася дружина, основним заняттям якої була служба князеві за винагороду
- Князівська влада як вищий виконавчий орган племінного управління перетворювалася з виборної на спадкову
- Дружина ставала постійною організацією воїнів, атрибутом князівської влади. Князі разом із дружиною оселялися в укріплених племінних центрах-городищах; деякі з них переросли в міста (Київ, Чернігів, Галич та ін.).

ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

- На початок VIII ст. в цілому завершився процес розселення слов'ян і утворення територіально визначених великих і малих союзів племен.
- Наявність у східнослов'янських союзів племен певних локальних відмінностей в культурі й побуті.
- Поступове переростання союзів племен у племінні князівства — додержавні об'єднання більш високого рівня, що передували появі першої східнослов'янської держави.
- Формування на межі VIII—XI ст. навколо Києва першої східнослов'янської держави, яку фахівці умовно називають Київським князівством Аскольда.

БОРОТЬБА З ГОТАМИ, ГУНАМИ, АВАРАМИ

Антам часто доводилося воювати з різними кочовими племенами, які рухалися через їхні землі з півночі на південь, як готи, або зі сходу на захід, як авари, булгари, хозари. Постійно чекали нападу ворогів, які палили села, забирали в рабство людей, навіть орати й сіяти хліб доводилося зі зброєю. Слов'янські військові ватажки - князі, ввели дружини в грабіжницькі походи проти Римської та Візантійської імперій.

Сучасники стверджують, що антські вожді могли виставити військо у 100 тис. воїнів. Вони розбили війська готів Германаріха. Згодом анти завдали поразки і його наступнику, готському рексу Вінитарію, який прагнув підкорити їх своїй владі. Лише захопивши шляхом підступної омани царя антів Божа, його синів та 70 старійшин і покарав їх на розп'ятті, Вінитарій тимчасово підкорив антів. Але їх підтримали гуни: цар Баламбер покарав Вінитарія. Під владою готів анти не згубили своєї національної самобутності, залишилися слов'янами. Під час навали гунів предки українців не лише змогли співіснувати із завойовниками, але й своєю вищою культурою почали впливати на диких кочівників.

У 559 р. на Антію напав аварський хан Боян. Для переговорів анти відрядили послів на чолі з Мезамиром. За горду і незалежну поведінку Боян наказав його стратити.

Ослаблений у боях з аварами, а також від втрати великої частини населення, яка пішла з готами та гунами, антський союз занепадає. Востаннє анти згадані у джерелах під 602 р.

ВІЙНИ СЛОВ'ЯН З ВІЗАНТІЄЮ

Перші самостійні походи слов'ян на Візантію відбулися наприкінці 5– початку 6 ст. Майже щороку траплялися слов'янські воєнні експедиції на Балкани за імператора Юстиніана (527–565 рр.). А після походу 550–551 рр. почалося масове переселення слов'ян-антів на Балкани. Тогочасні джерела свідчать, що, перш ніж закладати поселення, слов'яни здійснювали воєнні операції, під час яких руйнували фортеці. Наприкінці 6 ст. постійні слов'янські поселення трапляються скрізь на Балканському півострові.

Отож, наслідком воєнних походів проти Візантії сталося переселення слов'янських племен на землі Балканського півострова.

Наприкінці 6 ст. у відносини антів із Візантією втрутилися авари – кочовий народ тюркського походження, що утворив свою державу – каганат – у Середньому Подунав'ї. Потреба протидіяти аварам спонукала колишніх суперників до об'єднання. Року 601 анти разом із Візантією виступили проти аварів, на боці яких, однак, билися склавини. Наступного року авари здійснили ще один похід проти антів. Тогочасні джерела мовчать про те, хто став переможцем. Проте ім'я антів від 602 р. більше не згадувалося.

Існує думка, що могутній антський військовий союз розпався, а для слов'янських племен, що входили до його складу, почався новий етап їхньої історії – життя на балканських землях, в оточенні інших народів, яке дало початок сучасним південнослов'янським народам.

ЗАСНУВАННЯ КИЄВА

Близько ст. було засновано місто Київ - центр полянського племінного союзу. Існує чимало версій походження назви нинішньої столиці України. Одна з версій полягає в тому, що легендарний засновник міста, полянський князь Кий, був реальною історичною особою, відомості про яку збереглися не тільки в давньоруській, а й у східних джерелах.

Наприкінці IX–X ст. відбувався процес об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва і формування ранньофеодальної держави Київська Русь. Щодо утворення Київської Русі існують дві точки зору: норманська теорія про несамотійний розвиток слов'янської державності, спираючись на «Повість минулих літ», стверджує, що першими керівниками Київської Русі були нормани — князі Рюрик і Олег; теорія природно-історичного процесу утворення держави у східних слов'ян доводить, що для цього були всі необхідні економічні і політичні умови. Наприкінці VI — на початку VII ст., ще до приходу варягів, у Києві правив перший князь — слов'янин Кий. Останніми представниками заснованої ним династії і першими князями Київської Русі вважають Аскольда та Діра.

Запорізький медичний коледж ЗДМУ

Навчально-методична картка

Заняття № 2

Предмет Історія України

Тема заняття Утворення і розвиток ранньофеодальної держави Київська Русь. Галицько-Волинське князівство

Тип заняття комбінований

МЕТА ЗАНЯТТЯ:

навчальна: показати значення перших князів у будівництві фундаменту могутності Київської держави. Показати, що Київська Русь X-XIII ст. була однією з наймогутніших у Європі. Причини створення Галицько-Волинського князівства.

виховна: виховання любові до Вітчизни, почуття патріотизму і поваги до культурних пам'ятників.

МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ:

Предмет	Знати	Вміти
Історія української культури та економічні зв'язки з зарубіжжям	Розвиток культури в період Київської Русі. Твори найдавніших українських письменників.	Визначати причини впливу на розвиток української культури і літератури

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАНЯТТЯ:

- а) **наочні посібники:** мапа України часів перших князів, портрети українських князів, мапа часів розвитку Галицько-Волинського князівства
- б) **роздатковий матеріал:** картки з питаннями
- в) **технічні засоби навчання**

ЛІТЕРАТУРА: основа Субтельний О. "Історія України

додаткова Н.Колонська-Василенко

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ:

Література для самостійної роботи:

ХІД ЗАНЯТТЯ

Елементи заняття, навчальні питання	Форми і методи навчання	Рівень	Термін
<p>I. Організаційний момент Перевірка готовності до заняття</p> <p>II. Контроль рівня знань студента</p> <p>Фронтальний:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Що вплинуло на зріст значення Києва? 2. Коли створено Київську Русь? 3. Коли засновано Київ? Ким? 4. Значення прийняття християнства? 5. Причини занепаду Київської Русі 6. Хто був наймогутнішим Галицьким князем? 7. Які роди правили на Галичині, Волині? <p>Індивідуальний:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Які торгівельні шляхи сходились в Києві? Зазначте їх на мапі. 2. Розкажіть про походи князя Ігоря, Святослава. 3. Сільське господарство, промисловість за княжих часів. 4. Торгівля за княжих часів. 5. Що принесло з собою прийняття християнства? 6. Хто з'єднав Галичину і Волинь? 7. Хто коронував князя Данила? <p>Письмовий:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Причини пошуку князем Данилом союзників для боротьби з татарами. 2. Яке значення мала Галицько-Волинська держава? <p>III. Обґрунтування теми заняття (показати професійну значимість теми заняття)</p> <p>Тема дає можливість з'ясувати те, що Київська Русь є однією з наймогутніших у 8-10-му ст. Складна ситуація у зв'язку з монголо-татарським табором, складне географічне положення спричинили занепад Київської Русі, недалекоглядність останніх князів і міжусобиці стали тим чинником, що</p>			

<p>призвели до руїни. Доводить тема також, що Галицько-Волинське князівство було продовжувачем державності Київської Русі.</p> <p>IV. Викладання нового матеріалу</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Основні етапи утворення і розвитку Київської держави. 2. Становлення державності: князювання Олега, Ігоря, Ольги, Святослава. 3. Норманська теорія: її прихильники і антагоністи. 4. Князь Володимир Великий: <ol style="list-style-type: none"> а) походи на Захід; б) боротьба з печенігами; в) будова укріплень; г) хрещення Русі-України; д) визначення кн. - Володимира 5. Князь Ярослав Мудрий: <ol style="list-style-type: none"> а) війна між синами Володимира; б) культурне будівництво; в) походи князя Ярослава; г) зв'язки з Європою. 6. Князь Володимир Мономах: <ol style="list-style-type: none"> а) боротьба за владу; б) міжусобиці; в) боротьба з половцями. 7. Занепад Київської держави. 8. Галицьке князівство: <ol style="list-style-type: none"> а) історичні корені роду Ростиславичів; б) заснування м. Галича. 9. Ярослав Осмомисл(1153-1187 рр.). 10. Волинське князівство: <ol style="list-style-type: none"> а) князь Роман; б) заснування Галицько-Волинського князівства (1199 р.) 11. Князь Данило. <p>V. Закріплення нового матеріалу</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Хто ходив походом на Царгород? 2. Як проводила внутрішню та зовнішню політику княгиня Ольга? 3. Зазначити напрямки походів князя Святослава. 4. Християнство і піднесення Київської держави. 5. Князь Ярослав Мудрий: 			
--	--	--	--

культурний будівничий. 6. Коли почалась міжусобна війна, її причини? 7. Занепад Київської держави під ударом монголо-татарів. 8. Яке значення має існування Галицько-Волинського князівства. 9. Яка історична роль князя Данила? VI. Підведення підсумків заняття Протягом заняття з'ясували історичну роль перших князів Київської Русі; саме в Русі вперше виникли укр. право, уряди, військо, державний лад. Київська держава зробила народ самостійним. Західні землі (Галицько-Волинських князівств) відзначилися в ті часи патріотизмом та свідомістю. VII. Домашнє завдання			
---	--	--	--

III. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Основні дати	
V-VI ст.	Заснування Києва
839 р.	Вперше у писемних джерелах згадується назва «Русь»
882 р.	Об'єднання південних та північних руських земель Олегом. Виникнення Київської Русі.
988 р.	Запровадження християнства як державної релігії.
1068 р.	Битва на р. Альті.
1097 р.	Любецький з'їзд князів

Походження. До питання походження Київської Русі вперше звернувся легендарний літописець Нестор понад вісім століть тому в «Повісті минулих літ». Трактатування цього питання є одним із найзаплутаніших у вітчизняній та світовій історіографії.

Норманська теорія походження Київської Русі — наукова теорія, за якою, нормани (від скандинавського терміну, що означає "північна людина"; у літописах - варяги) є засновниками східнослов'янської державності, зокрема Русі. Творцями норманської теорії були німецькі історики Г.З. Байєр, Г.Ф. Міллер та А.Л. Шльоцер, які працювали у другій половині 18 століття у Петербурзькій АН. Підставою для висновку про скандинавське походження Русі (держави і назви) слугувало тлумачення ученими-норманістами писемних джерел, насамперед, статті 862 третьої (1118) редакції "Повісті минулих літ" про закликання слов'янами на князювання трьох варязьких князів - Рюрика, Синеуса і Трувора. Опосередковано ця теорія доводила провідну роль скандинаво-германських народів у постанні руської державності.

Виникнення Київської Русі. Перед утворенням держави на території майбутньої Київської Русі проживали:

а) східнослов'янські племена - предки українців - древляни, поляни, сіверяни, волиняни (дуліби), тиверці, білі хорвати;

б) східнослов'янські племена - предки білорусів - дреговичі, полочани;

в) східнослов'янські племена - предки росіян - кривичі, радимичі, словени, в'ятичі.

Етапи розвитку держави:

- I. Етап (VII-980 рр.) - період формування і становлення держави.
- II. Етап (980-1054 рр.) - розквіт держави Київська Русь. Перетворення на імперію.
- III. Етап (1054-1240 рр.) - період феодальної роздробленості. Розпад імперії.

Київські князі	
Олег (882-912)	Регент при малолітньому сині Рюрика Ігорі. Захоплення Києва після вбивства Аскольда і Діра, наслідком чого стало об'єднання Північної та Південної Русі, що створило основу для загальноруської державності. Розширення кордонів держави шляхом приєднання сіверян, радимичів, деревлян, а також неслов'янських племен меря, чудь і весь. Звільнення підкорених племен від данини Хозарському каганату; боротьба з хозарами. Сприяння централізації Русі. Організація опору угорським племенам, що проходили з Уралу в Подунав'я. Будівництво нових міст і фортець. Здійснення вдалих походів проти Візантії (907 і 911 р.), наслідком яких став вигідний торговельний договір, згідно з яким руські купці торгували без мита та проживали в Константинополі за рахунок імператора. Укріплення військової могутності Русі, активізація її зовнішньополітичної діяльності
Ігор (912-945)	Відновлення влади над повсталими деревлянами й уличами. Продовження об'єднання слов'янських племен. Жорстке укріплення центральної влади. Дав відсіч печенігам, що з'явилися біля кордонів Київської Русі, і навіть найняв їх у військо. Походи на Візантію (941 і 943 р.), але менш удалі, ніж в Олега. Здобуття міст Дербент і Берда внаслідок походу на Закавказзя. Був убитий деревлянами під час спроби зібрати повторну данину
Ольга (945-964)	Помста деревлянам за вбивство свого чоловіка Ігоря (спалення древлянського міста Іскоростеня). Упорядкування збору данини: установлення уставів — порядку збору данини та погостів — місць для збору данини (полюддя). Розподіл податків на власне князівські та державні Здійснення візиту до Константинополя, де прийняла хрещення під ім'ям Олени. Укладення договору з Візантією, за яким Київська Русь допомагала імперії в боротьбі з болгарами, норманами й арабами в обмін на данину. Відновлення привілеїв для руських купців у Візантії. Спроба встановити дипломатичні контакти з Німецькою імперією. Сприяння створенню єдиної держави.

	Надання переваги в зовнішній політиці дипломатії перед військовою силою. Підвищення міжнародного авторитету Київської Русі
Святослав (964-972)	Призначення своїх синів намісниками в Києві, Овручі й Новгороді. Прибічник язичництва, руйнував християнські храми. Приєднання племен в'ятичів (межиріччя Оки та Волги). Розгром Волзької Булгарії та Хозарського каганату, підкорення племен ясів і касогів (Північний Кавказ); розгром Хозарського каганату відкрив шлях кочовикам, які завдавали великої шкоди Київській Русі. Здійснення двох походів на Дунайську Болгарію, що допомогло Візантії придушити болгарське повстання. Мав план перенесення столиці до болгарського міста Переяславця. Знесилення Русі численними війнами. Загинув від рук печенігів, найнятих Візантією. Більшість завойованих територій після смерті Святослава були втрачені
Володимир (980-1015)	Після смерті Святослава між його синами почалася міжусобна війна, у якій переміг наймолодший Володимир. Завершення формування території Київської Русі, приєднавши племена білих хорватів, дулібів, в'ятичів, радимичів (територія Київської Русі простягалася від Чудського, Ладозького, Онезького озер на півночі до Південного Бугу на півдні, від Карпат на заході до межиріччя Оки та Волги на сході). Проведення <i>адміністративної реформи</i> , суть якої полягала в передачі земель, якими раніше правили місцеві правителі, своїм синам, вірним великокнязівським посадникам і найближчим боярам; таким чином, на зміну родоплемінному поділу суспільства остаточно прийшов територіальний. Здійснення <i>військової реформи</i> , суть якої полягала у формуванні боєздатного відданого князю війська з дружинників-слов'ян, а не з варягів; таким чином, було укріплено князівську владу, створено сильну централізовану державу. Проведення <i>релігійних реформ</i> : близько 980 р. — невдала спроба модернізувати язичництво з метою об'єднання племен навколо Києва, визнавши головним богом Перуна; 988 р. — прийняття Володимиром хрещення за православним обрядом і запровадження християнства на Русі; хрещення Русі зрівняло її з провідними європейськими державами. Оборона Київської Русі від печенігів, для чого були побудовані застави з військовими гарнізонами на кордонах держави. Сприяння розвитку освіти (відкриття перших шкіл). Розбудова Києва як столиці держави: укріплена фортеця — «місто Володимира», церква Пресвятої Богородиці (Десятинна), князівські палаци тощо. Початок карбування золотих і срібних монет (срібники і злотники), на яких зображувалися образи Христа й Володимира та тризуб. Зміцнення дипломатичних зв'язків із Польщею, Угорщиною, Чехією, Норвегією, Швецією шляхом укладення династичних шлюбів
Ярослав Мудрий (1019-1054)	Захоплення престолу в Києві після смерті Володимира в 1015 р. Святополком, який убив своїх зведених братів Бориса, Гліба та Святослава; Ярослав двічі воював зі Святополком і в 1019 р. сів князувати в Києві. Мав співправителя брата Мстислава до 1036 р.: Правобережжя Дніпра належало Ярославу, Лівобережжя — Мстиславу. Сприяння відновленню сильної князівської влади; посилення централізації Русі. Створення першого рукописного зведення законів — «Руської правди». Опікування будівництвом нових міст і розвитком уже існуючих. Будівництво в Києві Софійського собору, церков Св. Георгія та Св. Ірини, Печерського монастиря (майбутньої Києво-Печерської лаври); місто оточили

	<p>валами з трьома брамами, одна з яких — «Золоті ворота» — була парадним в'їздом.</p> <p>Обрання першого руського митрополита Іларіона (1051 р.).</p> <p>Розвиток освіти й культури (відкриття шкіл, у тому числі для дівчат; започаткування літописання; заснування при Софійському соборі бібліотеки, де були зібрані твори античних авторів, тощо).</p> <p>Розгром печенігів, які припинили напади на Русь.</p> <p>Похід на Візантію, унаслідок якого було укладено договір про службу руських дружин у Константинополі, а дочка візантійського імператора стала дружиною сина Ярослава Всеволода.</p> <p>Розширення території Русі за рахунок угро-фінських племен (Прибалтика) і Червоної Русі (Польща).</p> <p>Установлення добрих відносин із країнами Західної та Центральної Європи шляхом укладення династичних шлюбів (сам був одружений із дочкою шведського короля Інгігердою, одружив своїх дочок: Анну — із королем Франції, Єлизавету — із норвезьким королевичем, Анастасію — з угорським королем; сини взяли шлюби з німецькими принцесами).</p> <p>Розквіт Київської Русі, яка стала однією з провідних держав Європи</p>
Володимир Мономах (1113-1125)	<p>Онук візантійського імператора Константина Мономаха та Ярослава Мудрого.</p> <p>Після смерті батька Всеволода Ярославича поступився київським престолом Святополку Ізяславичу, а сам повернувся до Чернігова, а згодом — до Переяслава.</p> <p>Був запрошений киянами на князювання (1113 р.).</p> <p>Відновив централізовану одноосібну владу на Русі.</p> <p>Припинив князівські міжусобиці.</p> <p>Загальмував процес розпаду держави.</p> <p>Знизив податки залежних верств населення.</p> <p>Зменшив відсотки за позиками лихварів.</p> <p>Автор «Повчання дітям» про любов до рідної землі, батьків, ближніх; змалював образ ідеального правителя, який має зберігати єдність і могутність Русі, запобігати князівським чварам і захищати країну від нападників.</p> <p>Опікувався розбудовою Києва, освітою</p> <p>Був організатором усіх переможних походів проти половців.</p> <p>Забезпечив обороноздатність країни.</p> <p>Відновив міжнародний авторитет Київської Русі</p>
Мстислав Володимирович (1125—1132 рр.)	<p>Старший син Володимира Мономаха, який став його наступником.</p> <p>Зберігав єдність Київської Русі.</p> <p>Успішно відбивав напади половців.</p> <p>Здійснив переможний похід проти литовських племен.</p> <p>Підтримував династичні зв'язки з Норвегією, Данією, Візантією. Угорщиною.</p> <p>Останній одноосібний правитель Київської Русі, після смерті якого Давньоруська держава вступила в період феодалної роздробленості</p>

Київським князям у неоднаковій мірі вдавалося монополізувати владу. До правління Ярослава I Мудрого в середині XI ст. найбільш честолубним, талановитим і жорстоким членам династії неодноразово вдавалося захоплювати київський стіл та утверджувати свою зверхність над братами та іншими конкурентами. У цей період сильної влади стримувалися відцентрові тенденції та забезпечувалася єдність володінь. Услід за реформою Ярослава Мудрого в системі успадкування влади, за якою кожний член швидко зростаючої династії Рюриковичів отримував практичну чи теоретичну частку володінь, почалася децентралізація влади. Внаслідок цього великий князь київський врешті-решт став не більше ніж титулованим главою династично зв'язаного конгломерату князівств, що безперервно ворогували між собою.

Любецький з'їзд. З метою владнати суперечності і спільно виступити проти кочовиків з ініціативи князя Переяславщини Володимира Мономаха і Київського Святополка II 1097 року у Любечі, біля Києва, було проведено з'їзд князів. Головною ухвалою Любецького з'їзду було таке: кожен володіє своєю вотчиною, тобто спадщиною батька. Друга ухвала — встановлення союзу князів для оборони і відповідальність за його порушення покладалася на весь загальний князів. Коли хтось із них порушував єдність, рішенням з'їзду проти нього решта йшла війною. Третя ухвала: союз князів проти половців і заборона приватних угод з кочовиками.

Проте, ухвали з'їзду було відразу ж порушено: у результаті інтриг і змови князя Теребовльського Василька підступно захопив київський князь Святополк II і осліпив. Це викликало нову хвилю війн і усобиць. Поступово ця боротьба скінчилася й у практику ввійшли майже щорічні князівські з'їзди, в центрі уваги яких стає боротьба з половцями. Це свідчило, що Київська Русь почала перетворюватися на федерацію князівств.

1113 року помер київський князь Святополк. У місті почалися народні заворушення. Народне віче і боярство Києва запросило Володимира Мономаха на престол, хоча це і було порушенням рішень Любецького з'їзду, бо спадкоємцями влади в Києві були інші князі, сини Святополка. Володимир Мономах (1113–1125 рр.) зробив останню успішну спробу зберегти єдину, централізовану Київську державу, відродити її могутність.

Політичний, соціальний устрій			
Привілейоване	Великий князь		Тільки члени роду Рюриковичів, політичне управління державою, командування військами, участь у розробці законів, представницька функція
	Народне віче		Народні збори у Київській Русі, на яких вирішували суспільні справи.
	Рада старійшин		Князівська Рада, дружинники, бояри, єпископи
	Удільні князі		Слуги й підлеглі Великих князів, очолювали окремі князівства
	Тисяцькі		Представники князя на місцях, які управляли ополченням під час війни
	Соцькі, вірники, десяцькі, тіуни		Представники Великого князя, які виконували військово-адміністративні, судові функції і збір податків
	Дружинники		Постійне військо князя, яке він утримував, забезпечував зброєю, кіньми, одягом
Непривілейоване	Вільне	Купці	Займалися торгівлею, найзаможніші входили до органів управління містом
		Ремісники	Займалися різними ремеслами
		Смерди	Вільні селяни, що об'єднувалися в сільські громади
		Ізгої	Особи, позбавлені звичайного суспільного стану
	Залежне	Закупи	Колишні смерди, які потрапили у залежність до феодала
		Рядовичи	Селяни змушені працювати за угодою – «рядом»
		Холопи	Селяни, повністю залежні від хазяїна
		Челядь	Жителі господарського двору, слуги, кухарі, пралі

Знаходячись у центрі торгових шляхів, Київська Русь була контактною зоною між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією, підтримувала широкі торговельні зв'язки з багатьма країнами світу, сприяла значній активізації світової торгівлі.

У VIII—IX ст. від своїх поселень на Балтійському узбережжі купці по волзькому шляху рухалися на схід аж до Каспійського моря, де вступали в контакти з

купцями мусульманського світу. На IX ст., коли центр торгівлі перемістився на південь, до Константинополя, головною торговою артерією для Києва став славнозвісний шлях «із варягів у греки». Відтак заморська торгівля стала складати основу економічної системи Київської Русі.

Тому не випадково, що першою формальною угодою, укладеною київськими правителями, став договір князя Олега з Візантією в 911 році, згідно з яким руським купцям у Константинополі створювалися надзвичайно сприятливі умови. Коли у XII—XIII ст. у результаті пограбування Константинополя хрестоносцями та частих нападів кочовиків на торгові шляхи по Дніпру став занепадати обмін з Візантією, дедалі більшого значення для Києва набували торговельні зносини із Західною Європою, що головним чином йшли через Краків — Прагу — Регенсбург.

Християнство. 988 р. - проголошення християнства державною релігією за князя Володимира Великого.

Значення християнізації Русі:

- зміцнення влади Великого київського князя;
- зміцнення міжнародного авторитету держави, розширення економічних, політичних зв'язків із європейськими державами;
- створення Руської автокефальної церкви;
- розвиток культури Київської Русі: будівництво храмів, розвиток писемності, книгописання, мистецтва;
- пом'якшилися звичаї;
- сприяло створенню єдиного народу.

Культура Київської Русі	
60 pp. IX ст.	Створення слов'янської абетки (глаголиці) Кирилом та Мефодієм
Кінець X ст.	Побудована Десятинна церква
1015 р.	Києво-Печерський монастир
XI ст.	«Слово про закон і благодать» Іларіона
1037 р.	Софійський собор і Золоті ворота у Києві
1113 р.	«Повість минулих літ» Нестор

Причини феодалної роздробленості:

- перетворення великого землеволодіння на спадкове, а господарства - на натуральне, що зменшувало потребу в торгових контактах і об'єднанні земель;
- воєнно-політичне посилення бояр та удільних князівств, які ставили власні інтереси вище за державні; влада Великого князя стала зайвою;
- князівські уособиці;
- виникнення нових міст як економічних і воєнно-політичних центрів, наростання суперництва між ними і Києвом;

- зміна торгових шляхів у зв'язку з пануванням у степу кочових племен, які перекривали шляхи до Чорного та Каспійського морів; Київ залишився поза основними торговими шляхами;
- різний етнічний склад руських територій, виокремлення українців, білорусів і росіян.

Роздробленість Київської Русі	
Українська народність	Київська, Чернігівська, Сіверська землі, Галицька, Волинська землі
Російська народність	Володимиро-Суздальська, Рязанська, Устюзька, Муромська, Новгородська, Псковська, Смоленська землі
Білоруська народність	Вітебська земля, Полоцька земля

IV. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Основні дати	
1187 р.	перша згадка назви «Україна» в писемних джерелах
1199 р	утворення Галицько-Волинської держави
1238–1264 рр.	правління Данила Романовича
1240 р.	захоплення Києва монголами.

На середину 11 століття землі Галичини і Волині остаточно закріпилися у складі Руської держави. Серед них провідне місце посідала Волинь — багатолюдна земля з розвинутими містами, торговим шляхом на захід. Столицею усіх західноруських земель було місто Володимир, де знаходився княжий престол і єпископія. Київські монархи довгий час утримували ці стратегічно важливі території, уберігаючи їх від дроблення на удільні князівства.

На противагу швидкому виокремленню Галичини в удільне князівство, стратегічно важлива для Києва Волинь перебувала в залежності від нього до 1160-тих років. Її виділення в окреме князівство розпочав київський князь Ізяслав Мстиславич, внук Володимира Мономаха, який почувався непевно на київському престолі. Його син Мстислав Ізяславич зумів забезпечити Волинь своїй родині, і з того часу Волинська земля розвивалась як незалежне князівство.

Об'єднання Галичини і Волині було здійснено волинським князем Романом Мстиславичем, сином Мстислава Ізяславича. Скориставшись безладдям у Галичі, він вперше зайняв його у 1188 році, але не зміг утримати його під натиском угорців, які також вторглися до галицької землі на заклик місцевих бояр. Вдруге Роман приєднав Галичину до Волині у 1199 році після смерті останнього галицького князя з роду Ростиславичів. Він жорстоко придушив місцеву боярську опозицію, що чинила опір його спробам централізувати управління, і заклав основи єдиного Галицько-Волинського князівства.

Галицько-Волинська держава (1199-XIV ст.)		
	Галицьке князівство	Волинське князівство

Початок формування	Середина XI ст.	Друга половина XI ст.
Засновник династії	Ростислав Володимирович (онук Ярослава Мудрого)	Ізяслав Мстиславич (онук Володимира Мономаха)
Відокремлення від Київської Русі	1097 р.	Перша половина XII ст.
Пік могутності за правління	Ярослава Осмомисла (1153-1187 рр.)	Романа Мстиславича (1170-1205 рр.)
Об'єднання	1199 р. - єдина Галицько-Волинська держава	
Романа Мстиславич (1199-1205)	Поширення влади на всі українські землі, утвердження одноосібної влади монарха. Походи проти литовських племен та половців, боротьба з польськими феодалами, втручання у війну в Германії.	
Данило Романович (1238-1264)	Придушення опору бояр, боротьба за незалежність Української держави, її перетворення на Українське королівство. Боротьба з Тевтонським орденом, розгром поляків під Ярославом. «Король Русі» (1253).	
Лев I Данилович (1264-1301)	Розширення володінь. Перенесення столиці до Львова. Налагодження відносин із Чехією, Угорщиною, Литвою.	
Юрій I Львович (1301-1308)	Розширення кордонів на південь. Утворення Галицької митрополії. Укладення союзу із мазовецьким князем і німецькими хрестоносцями проти Литви	
Юрій II Болеслав (1325-1340)	Сприяння розвитку міст, прагнення обмежити владу боярської верхівки. Врегулювання відносин із Золотою ордою, Литвою, Тевтонським орденом.	

1237–1241 - історичні події, які відбувалися у XIII–XIV століттях на землях Русі. Під час цих подій відбулися значні зміни в суспільному і державному устрої тодішніх руських князівств, в результаті яких більшість з них були включені до складу царства Ординського, найбільшої держави світу тих часів.

Русь зазнала Монголо-татарської навали в 1237–1241 роках. Протягом зими 1237–1238 років військо Монгольської імперії завоювало Рязанське та Владимиросуздальське князівства та всі Північно-Східні землі Київської Русі. У 1239 році монголи оволоділи Переяславом Руським і Черніговом, а в грудні 1240 року штурмом здобули Київ і майже повністю зруйнували його Горішнє місто. Протягом наступного 1241 року були завойовані Галицька та Волинська землі.

Загарбання Давньої Русі військами хана Батия стало можливим завдяки їхній багаторазовій чисельній перевазі над руськими князівськими дружинами і народним ополченням.

Боротьба з монголо-татарами	
1223 р.	Битва на р. Калці.
1237-1241 рр.	Напад на землі Русі орд хана Батия.
1240 р.	Оборона та руйнування Києва.

1241 р.	Загарбання Галицьких та Волинських земель.
1362 р.	Битва на р. Сині Води.

Сини Юрія I Андрій і Лев II (1308 чи 1315–1323) були останніми з роду Романовичів галицько-волинськими князями і правили разом. На міжнародній арені вони орієнтувались на союз з Тевтонським орденом. Це було корисно як для забезпечення торгівлі з Балтикою, так і у зв'язку з тим, що все більш відчутним ставав натиск на північні окраїни князівства Литви. Збереглась грамота Андрія і Лева 1316 р. про підтвердження союзу з Орденем, якому галицько-волинські князі обіцяли захист від Золотої Орди. Хоч Галицько-Волинське князівство мусило визнавати формальну залежність від Орди, воно здійснювало цілком самостійну зовнішню політику.

Дітей Андрій і Лев не мали, тож пряма лінія династії Романовичів на них увірвалася. Майже два роки галицько-волинський трон лишався без правителя. Лише у 1325 р. галицькі бояри запросили на княжий стіл 14-річного племінника Андрія та Лева Болеслава, який після переходу з католицької віри у православ'я отримав ім'я Юрій II Тройденевич.

Юрій II змушений був підписати Вишеградську угоду про те, що по його смерті трон перейде польському королеві Казимиру III. Галицькі бояри, не задоволені спробами князя запрошувати на державні посади католиків – чехів та німців, отруїли його у 1340 р.

Роль та значення ГВК

Історичне значення Галицько-Волинського князівства полягає в тому, що воно на ціле століття продовжило існування державної організації і стало головним політичним центром для всієї України. Галицько-Волинська держава змогла подолати період поділів і зберегти територіальну єдність. Вона використала західні зразки в організації держави, війська. Її культура розвивалась на основі синтезу давньоруських традицій та впливу західної культури. Галицько-Волинську державу слід розглядати як спадкоємцю Київської Русі протягом майже півтора століть наступних років. Це була перша держава, яка існувала лише на етнічних українських землях.

Отже, будучи безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, Галицько-Волинське князівство відіграло надзвичайно важливу роль в історії:

- зберегло від завоювання та асиміляції південну та західну гілки східного слов'янства, сприяло їхній консолідації та усвідомленню власної самобутності;
- стало новим після занепаду Києва центром політичного та економічного життя;
- модернізувало давньоруську державну організацію;
- розширило сферу дії західноєвропейської культури, сприяло поступовому подоланню однобічності візантійського впливу;

– продовжило славні дипломатичні традиції Київської Русі, що 100 років після становлення золотоординського іґа з честю представляло східнослов'янську державність на міжнародній арені.

Запорізький медичний коледж ЗДМУ

Навчально-методична картка

Заняття № 3

Предмет Історія України

Тема заняття Українські землі під владою Польщі та Литви (XIV- перша половина XVII ст.)

Тип заняття комбінований

МЕТА ЗАНЯТТЯ:

навчальна показати, що завдяки зовнішнім і внутрішнім причинам Україна опинилася на розірванні між Польщею та Литвою; показати життя українського народу його організацію, культуру, освіту, під польсько-литовським пануванням.

виховна виховання любові до вітчизни, поваги до української історії і культури

МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ:

Предмет	Знати	Вміти
Історія української та зарубіжної культури	Культурно-релігійні рухи кінець XIV- I половина XVII ст.	Визначити роль церкви у збереженні самобутності українського народу

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАНЯТТЯ:

- г) **наочні посібники** мапа України XIV- XVII ст., портрет гетьмана П.Сагайдачного
- д) **роздатковий матеріал** тести
- е) **технічні засоби навчання**

ЛІТЕРАТУРА: основа Субтельний О. "Історія України

додаткова І.Крип'якевич "Велика історія України" т.1.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ:

Література для самостійної роботи:

ХІД ЗАНЯТТЯ

Елементи заняття Навчальні питання	Форми і методи навчання	Рівень	Термін
<p>I. Організаційний момент Перевірка готовності до заняття</p> <p>II. Контроль рівня знань студентів</p> <p>Фронтальний</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Після чого Україна опинилась під владою Польщі? Коли? 2. Коли відбулась експансія литовців на Україну? 3. Коли відбулась експансія поляків на Україну? 4. Значення церковних братств. 5. У яких умовах знаходився український народ в 14 ст. 6. Хто такі яничари? 7. Коли утворилось козацтво? 8. Хто такий Байда-Вишневецький? <p>Індивідуальний</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Відносини між польською та литовською державами. 2. Культурні впливи українців на литовців. 3. Закріпачення селянства. 4. Берестейська унія (1596 р.) 5. Релігійна полеміка. 6. Острозька Академія. 7. Що таке Січ, як її творили? 8. Який устрій був на Запоріжжі? 9. Городові та низові козаки. <p>Письмовий</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Причини польсько-литовської унії. 2. Політика литовських князів на Україні. 3. Піднесення Москви, причини. 4. Люблінська унія: причини і наслідки. 5. Система власності на Україні: шляхта, міщани, селяни. 6. Традиції господарства. 7. Як відбувався морський похід козаків? 8. Якими рисами визначався гетьман П.Сагайдачний? <p>III. Обґрунтування теми заняття (показати професійну значимість теми заняття)</p>			

<p>Важливість теми полягає в тому, що на прикладі литовсько-польської доби можна простежити, що в умовах бездержавності українці прагнули до її відновлення, до культурних рівноправних взаємин із сусідніми державами і народами. Тема дає можливість прослідити розвиток козацтва, його становлення, заснування Запорізької Січі.</p> <p>IV. Викладання нового матеріалу</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Включення українських земель до складу Литовської держави. 2. Політика великих литовських князів на українських землях. 3. Кревська та Городельська унія. 4. Люблінська унія (1569 р.), її наслідки для України. 5. Соціальна структура та економічні зміни. 6. Українці у Речі Посполитій. 7. Зміцнення шляхти. 8. Магдебурзьке право. 9. Литовські статuti. 10. Православні братства в Україні. 11. Церковне та культурне життя: <ol style="list-style-type: none"> а) відродження православ'я; б) К.Острозький, Острозька Академія; в) Брестська церковна унія; г) релігійна політика. 12. Причини та джерела появи козацтва: <ol style="list-style-type: none"> а) створення Запорізької Січі; б) устрій козаків; в) військові звичаї; г) козацька рада. 13. Козацькі походи. <p>V. Закріплення нового матеріалу</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Коли відбулась литовська експансія на українські землі? 2. Польське панування. 3. Значення Люблінської унії. 4. Передумови Брестської унії. 5. Життя українців за Литовсько-Польської доби. 6. Розвиток освіти у братських школах у 16 ст. 7. Церковні братства: їх значення та завдання. 			
---	--	--	--

8. Розвиток культури у 16 ст. 9. Розвиток книговидавництва. 10. У якому стані знаходились українські землі 16 ст.? 11. Які причини появи козацтва? 12. Заснування Січі. VI. Підведення підсумків заняття Протягом заняття з'ясували причини і наслідки литовсько-польської експансії, життя українського народу в 14-17 ст., значення культурно-релігійних рухів у збереженні самобутності українського народу. З'ясували значення козацької доби в історії України. VII. Домашнє завдання			
---	--	--	--

V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ (XIV - ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТОЛІТТЯ)

Основні дати	
1385 р.	укладення Кревської унії
1471 р.	ліквідація Київського князівства
1481 р.	"Змова руських князів"
1489 р.	перша згадка про українських козаків у писемних джерелах

Велике князівство Литовське — східноєвропейська монархічна держава, що існувала в 1236—1795 роках на теренах сучасної Литви, Білорусі, східної Польщі, західної Росії, частини Естонії та Латвії. До 1569 року контролювала землі північної й центральної України. Одна з найбільших європейських держав пізнього середньовіччя. Створена в 13 столітті на основі язичницької литовської держави Міндовга. Розширена в 14 столітті за правління Гедиміна та його нащадків.

Після смерті Юрія II Галицько-Волинська держава знову розпалася. Волинь контролював литовський князь Любарт Гедимінович, Галичину - Дмитро Дедько. На землі князівства претендувало й Польське королівство.

- з 1349 до 1377 р. тривають війни між Любартом та союзними військами Польщі та Угорщини за територію Галичини;
- Галичина була завойована Польщею;
- у 1434 р. було створено Руське воєводство з польською адміністрацією.

Українські землі під владою Литви. Українські землі під владу Великого князівства Литовського перейшли за князів Гедиміна (1316-1341 рр.) та Ольгерда (1341-1377 рр.), а саме: у 1340 р. - Волинь; у 50-60-х рр. XIV ст. - Київщина, Поділля, Чернігівщина, Сіверщина. У 1362 р. відбулася битва на р. Синюха (Сині Води), в якій литовці перемогли татар. Українські землі звільнилися з під влади Золотої Орди.

Включення українських земель до Білорусько-Литовської держави здійснювалося без насильства, із збереженням існуючих традицій. Зберігалися віра (поширювався вплив православної церкви), мова, судочинство, органи управління...

Основні персоналії	
Володимир Ольгердович	Київський князь, який сприяв відновленню політичного життя у Київському князівстві (60-90 рр. XIV ст.) Отримав право карбувати власну монету і титул «Божою милістю князь Київський»
Свидригайло Ольгердович	Великий князь Литовський, обраний без згоди польського короля. Боротьба за незалежність Литви, початок воєнних дій з Польщею
Костянтин Іванович Острозький	Видатний полководець та державний діяч Великого князівства Литовського, прикладав зусилля до захисту українських земель від татар
Юрій Дрогобич	Доктор медицини, читав лекції з медицини та астрономії, ректор Болонського університету. 1483 р. – видав астрологічний календар.

Об'єднання Польщі та Литви

Причини:

- наступ Тевтонського ордену на землі Литви та Польщі;
- претензії Московського князівства на руські землі;
- необхідність протистояння нападам татар;
- прагнення польських феодалів отримати українські землі, литовських - здобути економічні та політичні привілеї.

Кревська унія (1385 р.) - угода про державно-політичний союз між Великим князівством Литовським та Польським королівством.

Зміст:

- 1) Великий князь литовський Ягайло одружувався з польською королевою Ядвігою та отримував титул польського короля;
- 2) Польща та Литва об'єднувалися в одну державу, хоча Литва зберігала формальну незалежність;
- 3) у Литві поширювалося католицизм.

Городельська унія (1413 р.) - угода між Польським королем Владиславом II Ягайлом та Великим князем Литовським, Руським та Жемантійським Вітовтом, укладена 2 жовтня 1413 року у місті Городло, що на річці Західний Буг.

Зміст:

- 1) Скасовано Кревську унію, підтверджено існування Великого князівства Литовського як незалежної держави;
- 2) державний устрій Великого князівства Литовського мав реформуватися за польським взірцем;
- 3) литовці-католики урівнювалися в правах з поляками-католиками і стали повними власниками своїх земель;

4) **Польща і Великого князівства Литовського в майбутньому мають створити єдину державу.**

Змова князів 1481 — виступ нащадків київського князя Володимира Ольгердовича проти короля польського і литовського Казимира IV Ягеллончика. Учасниками змови були князі Михайло Олелькович, Федір Бельський та Іван Гольшанський. Вони мали на меті детронізацію (а можливо, й убивство) Казимира IV та зведення на трон Великого князівства Литовського Михайла Олельковича, який належав до старшої лінії Ольгердовичів і формально мав на престол більші права, ніж нащадки Ягайла. Задум передбачалося реалізувати під час королівського полювання, чи весілля князя Федора Бельського, на яке був запрошений Казимир IV. За літописною версією, організатори змови хотіли приєднати землі ВКЛ по р. Бережина (притока Дніпра) до Великого князівства Московського. Однак планам змовників не судилося збутися: їх було викрито (можливо, за допомогою київського воєводи Івана Ходкевича). Федір Бельський утік до Москви, а Михайло Олелькович та Іван Гольшанський 30 серпня 1481 були страчені. Очевидно, змова князів мала політично-династичне підґрунтя або була запізнілою реакцією на ліквідацію удільного Київського князівства (1471).

Ліквідація удільних князівств. За правління Вітовта (1392-1430) багатьох литовських князівств, які мали уділи в Русі-Україні, було позбавлено володінь. Їхня залежність від великого князя литовського обмежувалася сплатою щорічної данини, визнанням його своїм зверхником та необхідністю за потреби надавати збройну допомогу.

Протягом 1393-1395 рр. були позбавлені уділів найзначніші князі: Дмитрій Корибут у Новгород-Сіверському, Федір Коріатович на Поділлі, Володимир Ольгердович у Києві.

Люблінська унія (28 червня 1569 р.) - угода між польським та литовським сеймами на спільному засіданні депутатів у м. Любліні, про створення Речі Посполитої.

Зміст:

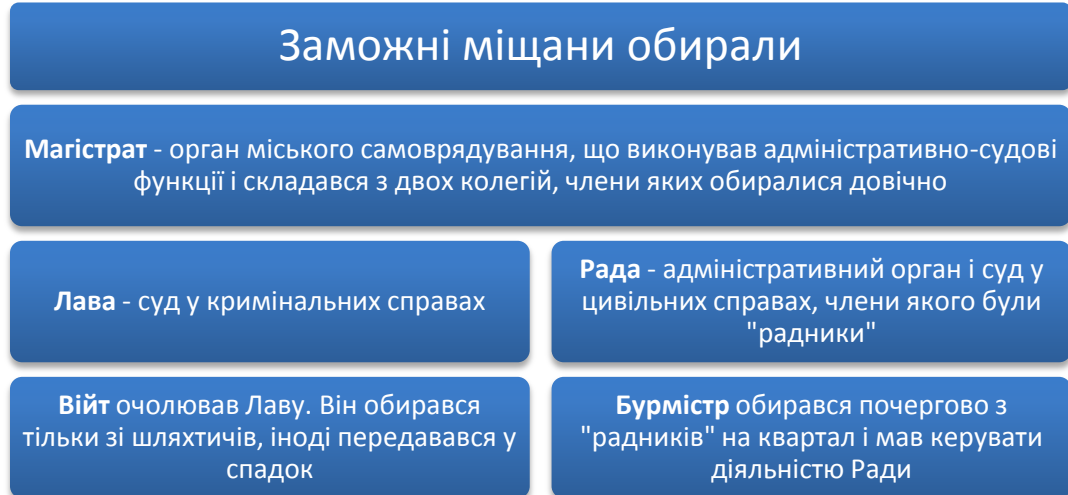
- 1) Польща та Литва об'єднувалися в єдину державу - Річ Посполиту;
- 2) державу очолював один правитель;
- 3) король обирався польсько-литовським сеймом;
- 4) створено єдині органи державного управління;
- 5) запровадження єдиної монети;
- 6) проведення спільної зовнішньої політики;
- 7) українські землі переходили під владу Польщі і ділилися на 6 воєводств.

Наслідки Люблінської унії для України	
Позитивні	Негативні
1. Об'єднання більшості українських земель у межах однієї держави	1. Втрата українцями власної державності
2. Унія сприяла культурному та політичному згуртуванню українського народу.	2. Зростання повинностей і податків.
3. Склалися передумови для оформлення української нації.	3. Українське населення зазнає національно-релігійних утисків.
4. Прискорився процес зростання українського козацтва й перетворення його на самостійну політичну силу.	4. Відбувалося обмеження політичних, економічних, станових та особистих прав українців;
5. Зростання впливу культури Західної Європи,	5. Починається спольщення української еліти — князів та шляхтичів.
	6. Посилення татарської агресії, шляхетського

який сприяв культурному піднесенню в Україні | беззаконня, безчинств коронного війська

Магдебурзьке право — одна з найпоширеніших правових систем міського самоврядування у Центральній Європі у середні віки. Воно передбачало звільнення міста від управління, судової та адміністративної влади місцевих феодалів - власників міст.

Система самоврядування:

Статут Великого князівства Литовського — основний кодекс права Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського. Видавався у трьох основних редакціях 1529, 1566 і 1588 років, які відомі як **Литовські статuti**. Джерелами Литовського статуту були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, «Руська правда», польські судебники та кодекси інших держав.

Православні братства в Україні.

Львівське братство, Успенське ставропігійне братство у Львові — братство, національно-релігійна громадська організація православних українських міщан Львова з 80-х років 16 ст. до 1788 р. Ініціаторами заснування Львівського братства були середньоzaможні купці та ремісники Ю. Рогатинець, І. Рогатинець, І. Красовський, Д. Красовський, Л. Малецький та інші.

Київське братство — громадська організація православних міщан Києва, яка виникла близько 1615 року; одне з багатьох подібних *братств*, що утворилися в українських містах на зламі 16–17 століть. Містилось в Києво-Братському монастирі, збудованому на землі, що її подарувала монастиреві Галшка Гулевичівна.

Луцьке братство — національно-релігійна громадська організація православних руських (українських) шляхтичів Волині та міщан Луцька у XVII столітті. До братства також входили окремі представники старшини Війська Запорізького.

Берестейська унія — рішення Київської митрополії Константинопольського патріархату на території Речі Посполитої розірвати стосунки з Константинопольським патріархатом та об'єднатися з Апостольською Столицею у 1596 р. за умов підлеглості православних Папі Римському, визнання основних католицьких догм і збереження православної обрядності. Унію формально й офіційно проголошено на церковному соборі в Бересті 1596 року.

Безпосередніми **приводами** до унії були:

- ідея об'єднання християн після розколу в 1054 р. на православну та католицьку у єдину церкву ;
- на думку українських єпископів, мала б вирішити проблему колонізації та покатоличення православних, вони отримали б рівноправність у Речі Посполитій з католиками ;
- тісніше зв'язати Україну й Білорусь з Польщею і нейтралізувати впливи Москви;
- невдоволення руських православних єпископів тим, що у церковні справи дедалі більше втручалося міщанство, організоване у братства;
- бажання єпископів звільнитися від підлеглості східним патріархам, які підтримували братства;
- намагання верхівки руського православного духовенства добитися рівності з католицькими єпископами, які засідали в сенаті та титулювались «князі церкви» — і залежали тільки від Папи та почасти від короля.

Наслідки:

- Поділ церков на: католицьку (римо-католицьку), уніатську (греко-католицьку), православну (грецьку або візантійську)
- боротьба проти феодално-кріпосницького і національно-релігійного гніту, проти панування шляхетсько-католицької Польщі.

Становище православної церкви на українських землях в другій половині XIV — першій половині XVI ст.

- Установлення польської влади в Галичині започаткувало насильницьке насадження католицизму. У краї розпочинають діяльність католицькі чернечі ордени домініканців і францисканців, закладаються католицькі монастирі
- 1347 р. за наполяганням Москви було скасовано православну Галицьку митрополію. Її діяльність було відновлено 1371 р., й проіснувала вона до 1401 р., коли була підпорядкована київському митрополиту
- Великі князі литовські у своїх володіннях не бажали, щоб їхні піддані підпорядковувалися московському патріарху, і підтримували ідею створення окремої митрополії
- 1458 р. було створено окрему Київську митрополію, що безпосередньо підпорядковувалася Константинопольському патріарху. Включала 10 єпископств, розташованих в українських і білоруських землях.

Діяльність митрополита Петра Могили

- Боротьба з порушеннями церковних канонів при введенні в духовний сан і отриманні своїх посад єпископами. Займав принципову позицію — без дозволу митрополита ніхто не має права посісти єпископську кафедру
- Проведення ретельної перевірки щодо дотримання церковних канонів у минулому під час призначення всіх рядових священиків і видання їм нових свідоцтв із детальним визначенням обов'язків
- Посилення контролю за духовенством та станом церковного життя: за рядовим духовенством у парафіях наглядали «протопопи» та «візитатори», єпископів і монастирі контролювали «митрополичі намісники»
- Відновлення соборного життя: запровадження щорічного скликання єпархіальних соборів для вирішення нагальних поточних проблем
- Запровадження екзаменів на знання пастирських обов'язків для священиків
- Створення наприкінці 1634 — на початку 1635 р. митрополичої «консисторії» — церковного судового органу, що ліквідував звичай вирішення тяжб серед духовенства світськими судами
- Упорядкування стосунків з братствами: обмеження деяких з їхніх претензій, примус рахуватися з владою митрополита
- Підпорядкування владі митрополита й обмеження канонічними засобами шляхетських вольностей єпископів
- Послаблення негативного впливу права патронату на церковну організацію: вимоги чітко визначити права й обов'язки патронів, закріплення парафій за впливовими патронами із православної шляхти або братствами, відмова висвячувати на церковні посади негідних осіб, запропонованих патронами

- Упорядкування чернечого життя й організації монастирів: прийняття Київським Собором 1640 р. нового монастирського уставу
- Приділяв значну увагу розробці питань православної догматики. Написав «Євхарістіон або Требнік» (1646 р.), у якому визначилися догмати і обряди православної церкви, великий полемічний твір «Літос або камінь» (1644 р.), «Анфологійон або молитви і повчання душекорисні» (1636 р.)
- Митрополитом та його сподвижниками було підготовлено новий православний Катехізис — «Православне сповідання віри», що був затверджений Київським церковним собором 1640 р., а 1643 р. патріархами Константинопольським, Олександрійським, Антіохійським та Ієрусалимським.
- **Передумови та причини виникнення українського козацтва**

Передумови	Причини
<ul style="list-style-type: none"> • Наявність великого масиву вільних земель Дикого Поля зі сприятливими умовами для ведення господарства у прикордонних територіях між християнським (хліборобським) і мусульманським(кочовим) світами. • Досвід освоєння степів Дикого Поля ватагами ухадників, що організовувалися з охочих міщан і бояр для походів за здобиччю. • Поява значної кількості людей, які внаслідок погіршення умов життя, зростання повинностей і податків прагнули переселитися на нові землі у пошуках кращої долі. 	<ul style="list-style-type: none"> • Нездатність влади організувати надійний захист населення Південної Київщини і Східного Поділля від татарських нападів. • Посилення соціального і національно-релігійного гноблення українського населення, запровадження кріпацтва. • Організаторська роль(в окремих випадках) місцевих, прикордонних землевласників і урядовців.

Запорозька Січ — укріплений осередок нереєстрового Війська Запорозького Низового другої половини XVI — кінця XVIII століття з дислокацією за порогами Дніпра.

Приблизно 1550 р. на острові Мала Хортиця черкаський староста – князь Дмитро Вишневецький-Байда заснував фортецю, що поклала початок Запорізькій Січі. Запорізька – оскільки перебувала за порогами Дніпра (великими каменями, що залишилися з часів льодовика і перекривали течію річки), Січ – тому, що огорожа складалася з закопаних у землю дерев'яних стовпів, засічених угорі.

Протягом існування Війська Низового його осередками у різний час були 7 **Запорозьких січей:**

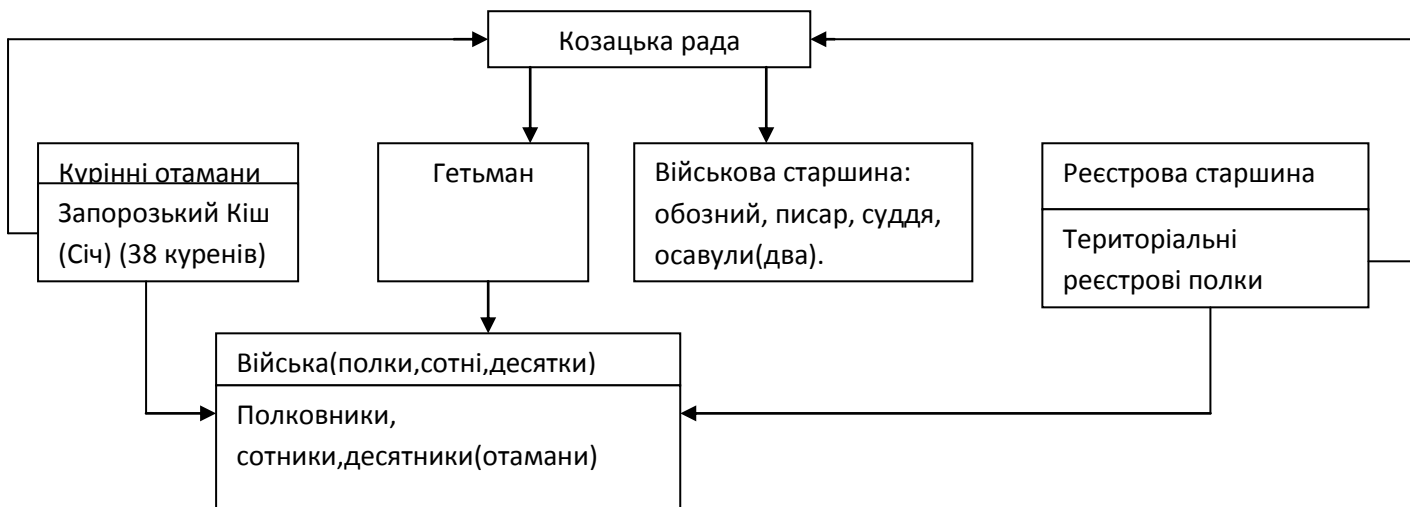
- Томаківська (80-ті роки XVI ст. — 1593)
- Базавлуцька (1593–1638)
- Микитинська (1639–1652)
- Чортомлицька (1652–1709)
- Кам'янська (1709–1711, 1730–1734)

- Олешківська (1711–1728)
- Нова Січ (1734–1775)

Політична діяльність Д.Вишневецького. Український князь, перший із достовірно відомих козацьких гетьманів (бл. 1552-1563 рр.).

- Близько 1552 р. збудував на острові Мала Хортиця замок, який став прототипом Запорозької Січі і згуртував на боротьбу проти татар кілька сот козаків.
- У 1557-1558 рр. відбивав напади кримських татар на чолі з ханом Девлет Гіреєм I на Хортицю. В жовтні 1557 р. на чолі козацьких загонів здобув турецьку фортецю Іслам-Кермен і вивіз звідти всі гармати на Хортицю. Намагався організувати союз Польщі та Московії, в якому брали б участь і запорожці для боротьби проти Туреччини і Кримського ханства.
- На початку 1559 р. здійснив вдалий похід у Крим, визволивши з неволі кілька тисяч українських полонених. У червні запорожці під проводом Д.Вишневецького напали на турецьку фортецю Азов.
- 1563 р. втрутився в боротьбу за молдавський престол. Під час походу у Молдавію потрапив у полон і був виданий турецькому султану.

- **Військо Запорозьке – військово-політична організація українського козацтва (до 30-х рр. XVII ст.)**

Реєстрові козаки — частина українського козацтва

Реєстрові козаки — частина українського козацтва, прийнята на військову службу польсько-литовською владою і записана в окремий список — реєстр. Реєстрові козаки були зобов'язані відбувати службу на Наддніпрянщині й посилати за наказом польського уряду загоны на Дніпрові пороги, підкорюватися офіцерам, яких призначив король, не нападати самовільно на Кримське ханство.

Козацькі повстання	
1577-1578 рр.	Козацьке повстання на чолі з Іваном Підковою
1591-1593 рр.	Козацько-селянське повстання на чолі з Кшиштофом Косинським

1594-1597 рр.

Козацько-селянське повстання на чолі з Северином Наливайком

Результат: придушення повстань, загибель керівників повстань, занепад Запорізької Січі.

Хотинська війна (1620—1621 рр.) — війна султанської Туреччини проти Польщі, яка завершилася 4-тижневою битвою об'єднаних сил українського козацького і польського шляхетського військ проти турецько-татарських загарбників під Хотином.

Основними причинами Хотинської війни стали агресивна зовнішня політика Туреччини щодо слов'янського світу, безперервні руйнівні походи запорожців на кримські й турецькі землі, посилення впливу Польщі на Молдовське князівство, яке вважалось васалом Оттоманської Порту.

Наслідки:

- турецькі втрати становили близько 80 тис. чоловік.
- 29 вересня між командуванням польсько-козацьких і турецько-татарських військ почалися переговори про укладення миру. Вони закінчилися підписанням угоди 8 жовтня 1621 року. За мирною угодою сторони домовлялися про відновлення дипломатичних зв'язків.
- Туреччина відмовитись від планів завоювання Європи.
- внутрішнє політичне послаблення султанської влади (повсталі яничари вбили у 1622 р. Османа II), а також посилення боротьби слов'янських та арабських народів проти турецького поневолення.

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА РЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА П. КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО

Політична	Просвітницька	Військова
<ul style="list-style-type: none">• Козацьке військо було перетворене на регулярне військове формування, суттєво збільшено кількісний склад козацького флоту• У гетьманській діяльності керувався прагматизмом, шляхом переговорів та компромісів з польським урядом намагався обстоювати інтереси українського народу• Організовані П. Конашевичем-	<ul style="list-style-type: none">• Разом із Військом Запорозьким вступив до Київського братства, забезпечивши його захист і підтримку• За сприяння П. Конашевича-Сагайдачного в Києві утворився культурний осередок, до якого належали І. Борецький, Є.Плетенецький, К.Сакович, М.Смотрицький та ін.• У зверненнях до	<ul style="list-style-type: none">• Як полководець відзначався схильністю до активних наступальних дій і широкого використання фактора раптовості• Уславився вдалими морськими і сухопутними походами на володіння Османської імперії і Кримське ханство

<p>Сагайдачним успішні воєнні походи проти турок і татар привернули увагу до козаків в Європі</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1618 р. приєднався до «Ліги міліції християнства», мета якої — боротьба з Османською імперією • 1620 р. надіслав посольство до московського царя із проханням прийняти козаків на службу 	<p>польського уряду вимагав офіційного визнання православної церкви та надання їй прав і привілеїв</p> <ul style="list-style-type: none"> • За його вирішальної участі було відновлено православну ієрархію у Речі Посполитій • Великі суми грошей заповів школам Львівського і Київського братств 	<ul style="list-style-type: none"> • 1618 р. разом з великим козацьким військом брав участь у поході королевича Владислава на Москву • У битві під Хотиним (1621 р.) очолював 40-тисячну козацьку армію, яка, приєднавшись до польських військ, відіграла вирішальну роль у розгромі турків
---	--	---

Козацькі повстання	
1625 р.	Виступ запорозьких козаків на чолі з гетьманом Марком Жмайлом проти коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського
1630 р.	Повстання козаків проти польської шляхти на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясилом)
1635 р.	Напад запорозьких козаків на чолі з кошовим отаманом Іваном Сулимою на фортецю Кодак
Особливості	Участь селян і міщан у повстаннях, масове покаяння населення
	Боротьба за соціальне визволення
	Релігійні гасла
	Національно-визвольна спрямованість
	Боротьба за встановлення козацьких порядків
Наслідки	Поширення ідей національного визволення серед українського населення
	Набуття досвіду визвольної боротьби
	Наступ польської влади на права козаків, посилення утисків козацтва
Значення	Повстання засвідчили, що козацтво є провідною верствою українського суспільства
	У ході повстання вперше звучать звернення до всього населення України із закликом підтримати козаків
	Чітко визначалась мета боротьби – визволення України з-під влади Речі Посполитої

Запорізький медичний коледж ЗДМУ

Навчально-методична картка

Заняття № 4

Предмет Історія України

Тема заняття Визвольна війна українського народу середини XVII століття. Утворення козацької держави

Тип заняття комбінований

МЕТА ЗАНЯТТЯ:

навчальна показати перебіг подій, що мали місце перед великим повстанням 1648 р.; роль Б.Хмельницького у поширенні тактики і стратегії повстання. Показати національно-визвольний відтінок повстання

виховна виховання любові до Батьківщини, героїв української історії

МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ:

Предмет	Знати	Вміти
Історія української та зарубіжної культури	Розвиток української культури середини XVII ст.. Функції та роль держави	Характеризувати особливості розвитку культури в цей період. Визначити роль лідерів у перебудові держави

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАНЯТТЯ:

ж) **наочні посібники** мапа України часів Козацької держави 1648-1654

рр.

з) **роздатковий матеріал** тестові завдання

и) **технічні засоби навчання**

ЛІТЕРАТУРА: основа Субтельний О. "Історія України

додаткова І.Крип'якевич "Велика історія України" т.1.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ:

Література для самостійної роботи:

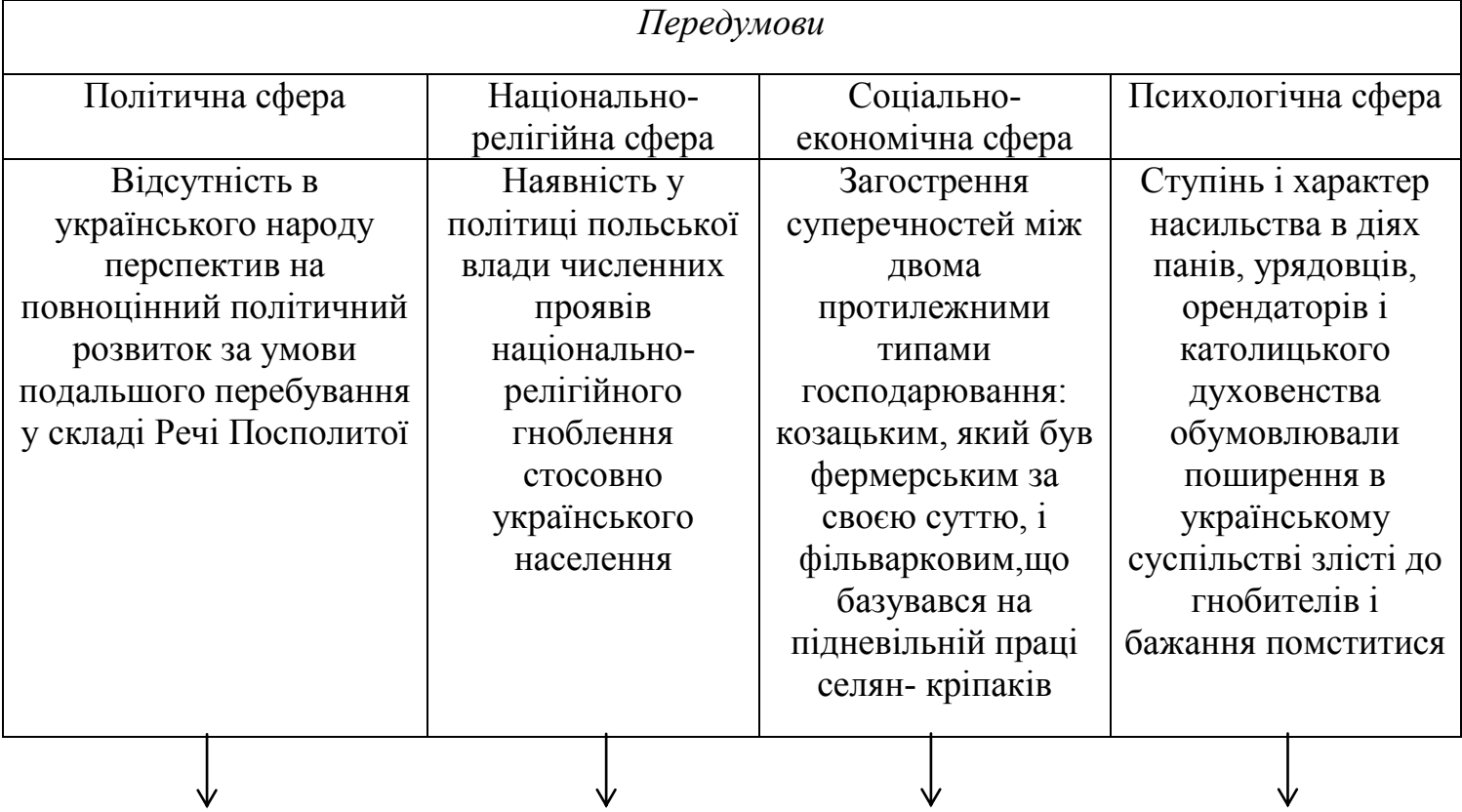
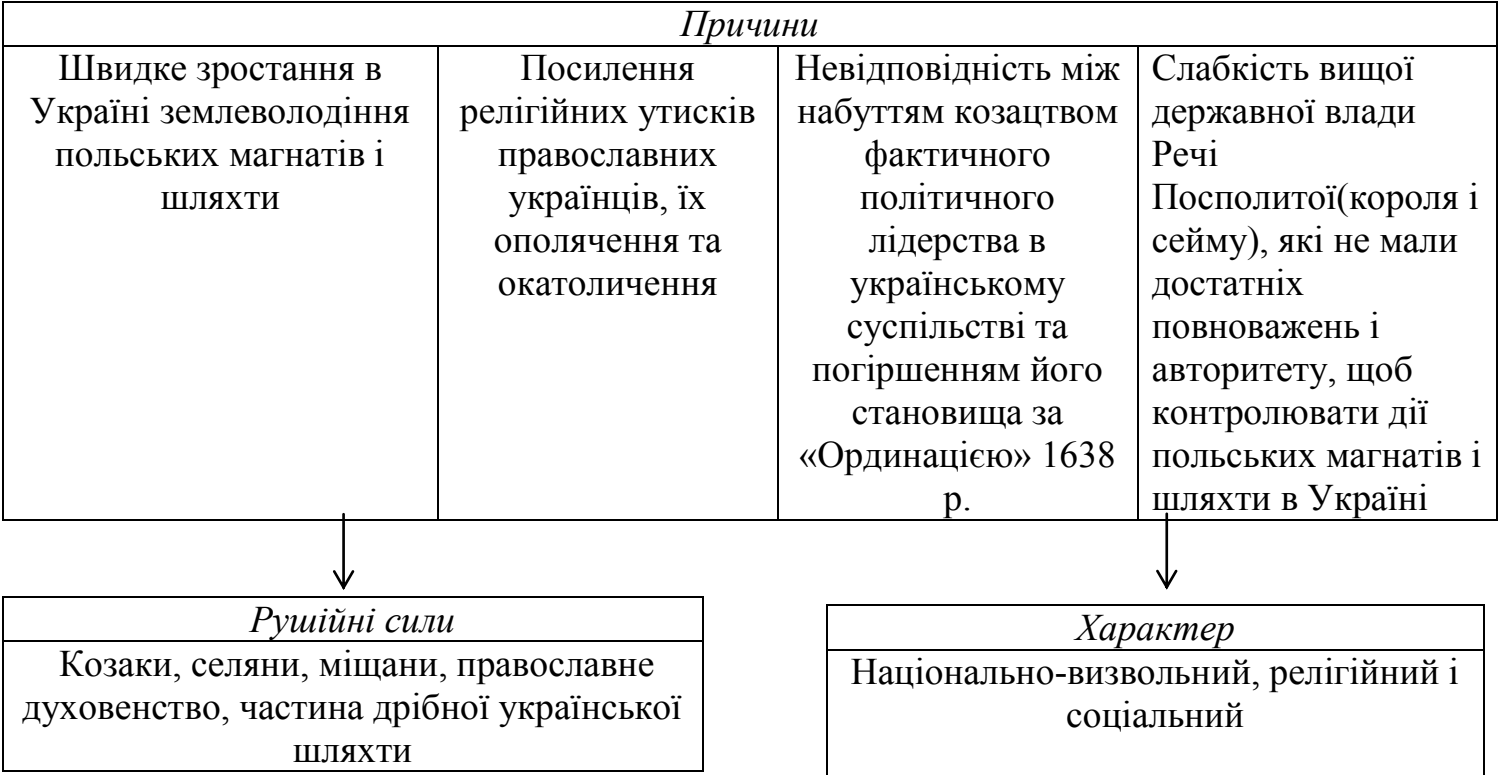
ХІД ЗАНЯТТЯ

Елементи заняття Навчальні питання	Форми і методи навчання	Рівень	Термін
<p>VIII. Організаційний момент Перевірка готовності до заняття</p> <p>IX. Контроль рівня знань студентів</p> <p>Фронтальний</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Позначити на мапі походи гетьмана Б.Хмельницького проти поляків. 2. Описати виїзд Хмельницького до Києва. 3. Яка подія сталася під Зборовом 1649 р.? 4. Коли підписано Переяславську угоду? <p>Індивідуальний</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Які були причини повстання Б.Хмельницького? 2. Хто був творцем козацької держави її устрою? 3. Статті Переяславської угоди 1654 р. 4. Пошук нових союзників Б.Хмельницьким у 1656-1657 рр. <p>Письмовий</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Польське правління на Україні напередодні повстання Б.Хмельницького. 2. Як описують Хмельницького іноземці? <p>X. Обґрунтування теми заняття (показати професійну значимість теми заняття) Тема є дуже важливою, бо висвітлює процес національного та соціального звільнення України у 17 ст., процес державотворення, що був перерваний із занепадом Галицько-Волинського князівства. Показує роль гетьмана Б.Хмельницького у цьому процесі та його історичне значення.</p> <p>XI. Викладання нового матеріалу</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Повстання Б.Хмельницького: <ol style="list-style-type: none"> а) причини; б) характер; в) рушійні сили. 2. Бої Б.Хмельницького: <ol style="list-style-type: none"> а) на Жовтих водах; 			

б) перемога під Пилявцями; в) похід на Варшаву; г) друга війна за Польщею та Зборівський мир; д) повернення військ на Велику Україну. 3. Українська держава часів Б.Хмельницького: а) устрій; б) розділ України. 4. Третя війна з Польщею: а) бій під Батагом; б) трагедія під Берестечком. 5. Переговори з Москвою та Переяславська угода 1654 р. 6. Становище Гетьманщини після смерті Б.Хмельницького. 7. Історичне значення Визвольної війни. XII. Закріплення нового матеріалу 1. Значення Б.Хмельницького в українській історії. XIII. Підведення підсумків заняття Протягом заняття з'ясували причини і наслідки Визвольної війни. XIV. Домашнє завдання			
---	--	--	--

VI. Визвольна війна українського народу середини XVII століття. Утворення козацької держави

Основні дати	
1648 р.	Жовтоводська, Корсунська та Пилявецька битви
1649 р.	Зборівська битва. Укладення Зборівського договору
1651 р.	Берестецька битва. Укладення Білоцерківського договору
1652 р.	Батозька битва
1654 р.	Укладення українсько-російського договору, «Березневі статті»

Періодизація національно-визвольної війни

- Перший (лютий 1648 - червень 1652 рр.)
- період найбільшого розмаху та інтенсивності національно-визвольної і соціальної боротьби.
Основні завоювання: виборення державної незалежності у червні 1652 р. й успішне завершення Селянської війни.

• Другий (червень 1652 - серпень 1657 рр.)

- період погіршення економічного і геополітичного становища козацької України.

> Третій (вересень 1657 - червень 1663 рр.)

- період різкого загострення соціально-політичної боротьби, що вилилася в громадянську війну і призвела до розколу козацької України на два гетьманства - Правобережне і Лівобережне.

• Четвертий (липень 1663 - червень 1668 рр.)

- період відчайдушної боротьби національно-патріотичних сил за возз'єднання України в умовах прагнення польського й російського урядів поділити Українську державу.

>- П'ятий (липень 1668- вересень 1676 рр.)

- період кризи і поразки визвольної війни. Ліквідація державності на Правобережжі. Виходячи саме із цієї періодизації, простежимо далі розвиток національно-визвольної війни, розглянемо її досягнення і прорахунки.

I період (лютий 1648 – серпень 1657р.) – початок і найбільше піднесення національно-визвольної та соціальної боротьби, яка привела до утворення Української національної держави – Гетьманщини.

II період (вересень 1657 – червень 1663 р.) – громадянська війна, що привела до поділу козацької України на Лівобережну і Правобережну.

III період (червень 1663 – вересень 1676 р.) – боротьба за возз'єднання української держави, за її суверенітет. Тобто закінчується українська національна революція після падіння гетьмана П. Дорошенка у 1676 р.

Отже, народне повстання, яке розпочалося 1648 р., охопивши більшу частину території та населення України, незабаром переросло у визвольну війну, а війна, зумовивши докорінні зміни в суспільному розвитку, поступово переросла в національну революцію.

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП (1648-1649 РР.)

Дата	Подія	Результат
19 квітня - 6 травня 1648р.	Битва під Жовтими Водами	Перемога повстанців
15 - 16 травня 1648 р.	Битва під Корсунем	Перемога повстанців
11 - 13 вересня 1648 р.	Битва під Пилявцями	Перемога повстанців
5 - 6 серпня 1649 р.	Битва під Зборовом	Припинена за розпорядженням хана Іслам-Гірея

Битва на Жовтих Водах. Бойові дії розпочались у квітні 1648 р. Проти Хмельницького було вислано військо Стефана Потоцького, до якого мали приєднатися реєстровці на чолі з Барабашем. Основне польське військо на чолі з М. Потоцьким зайняло позиції біля Корсуня. 26 квітня Хмельницький напав на передовий загін поляків скориставшись бунтом реєстровців, які перейшли на бік повстанців. Остаточно військо Стефана Потоцького було розгромлене 16 травня у балці Княжі Байраки.

Битва під Корсунем. Розгромивши авангард польського війська під Жовтими Водами, Хмельницький спрямував свої сили проти основної його частини, яка налічувала до 20 тис. чоловік. Військо Хмельницького складалося з повстанських загонів (15 тис. чол.) і татар (4 тис. чол.). 26 травня 1648 року, заманивши поляків у раніше підготовлену пастку, Хмельницький розгромив шляхетське військо.

Битва під Пилявцями. Ця битва відбулася 13 вересня 1648 р. Хмельницький, зупинившись під Пилявцями, збудував укріплений табір. Спільне козацько-татарське військо нараховувало 70 тис. чол. На чолі польського війська стояли Остророг, Заславський і Конєцпольський. Під Пилявцями війська Хмельницького отримали блискучу перемогу, захопивши величезні трофеї – 100 гармат, багато іншої зброї і спорядження.

Отже, блискучі перемоги козацької армії в 1648 р. мали величезне значення для подальшого розгортання визвольної війни. Наслідком цих битв були повний розгром збройних сил Речі Посполитої в Україні і ліквідація польської адміністративно-політичної системи в краї.

Зборівська битва (1649)

[OBJ]

Зборівська битва

15 серпня 368 років тому

15 серпня 1649 року у ході Зборівської битви козацькою армією Богдана Хмельницького під містом Зборовом було розбито польське королівське військо Яна II Казимира.

Зборівську битву 1649 року можна назвати однією з головних битв українського козацького війська, що було проведено на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким у ході Національно-визвольної війни 1648-1657 років.

Козаками було оточено основні сили польського війська в місті Збаражі, що призвело до того, що польське командування було змушене зібрати військо чисельністю у 30 тисяч осіб, яке на чолі з королем Яном II Казимиром і вирушило з-під Любліна на допомогу війську в Збаражі.

Тим часом Богдан Хмельницький, який заздалегідь вже був проінформований про цей наступ, вирушив назустріч королівським військам. Хмельницькому вдалося дуже уміло використати умови місцевості, що надало йому можливість напасти на військо поляків саме тоді, коли вони переправлялися через річку Стрипа біля Зборова. Вранці, 15 серпня 1649 року, польське військо було атаковано з двох боків: козацькою армією і татарами. Воно зазнало великих втрат і було змушене отаборитися. Та вже наступного дня козакам вдалося прорватися у табір поляків. Яну II Казимиру загрожували полон і повний розгром. Та кримський хан Іслам-Гірей III дав угоду на сепаратні переговори, чим врятував

польське військо. Він припинив бойові дії, і вимагав цього ж від Хмельницького. Інакше він погрожував виступити проти України на боці Польщі. Таким чином, Богдан Хмельницький погодився на ці умови, після чого бойові дії було повністю припинено.

Зборівський договір (18 серпня 1649) — угода, укладена між королем Речі Посполитої Яном II Казимиром з одного боку і Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким з другого.

Зміст:

- Король визнавав самоврядність Війська Запорозького, Гетьманщини, у межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств.
- На землях Війська Запорозького влада належала гетьману, резиденція якого розміщувалась в Чигирині. Уряди всіх рівнів на території Гетьманщини мали право займати лише православні шляхтичі.
- У контрольованій козаками Україні не мали права перебувати війська коронні. Євреї не мали права займати державні посади й бути лихварями. Єзуїти не мали права утримувати освітні заклади.
- Чисельність козаків Війська Запорозького обмежувалась реєстром у 40тис. осіб. Усі ті, хто не потрапив до козацького реєстру, мали повернутися до панів.
- Проголошувалась амністія всім учасникам Хмельниччини, православним і католицьким шляхтичам, які примкнули до козаків і воювали проти урядових сил.
- Православна Київська митрополія відновлювалася у своїх правах, а київський митрополит мав увійти до сенату Речі Посполитої. Питання про унію передавалось на розгляд сейму.

ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ЗА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Офіційна назва – Військо Запорізьке.

Форма правління: - військова диктатура.

Символи влади: бунчук, булава, печатка.

Верховна влада складалась з 2 частин: Генеральна козацька рада й Генеральна військова старшина (яка складалась з гетьмана, обозного, бунчужного, осавула, суддів, писара)

Адміністративно-територіальний устрій (військовий):

- Козацька держава складалась з земель колишнього Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств. Столицею, Гетьманською резиденцією став Чигирин
- Було ліквідовано воєводства, а замість них створювались полки (16), кожен з яких очолював полковник, і які поділялись на сотні (сотники), й курені.

Фінансова система:

- Займався підскарбій. Джерело прибутку держави: торгове мито, різні податки на населення, плата за оренду землі, збори з торгів і ярмарків і т.к.

Суспільні прошарки на території:

- Козаки (були звільнені від більшості податків, мали свій суд)
- Шляхта (зберегла свої права, не сплачували податків)
- Міщани (мали свої права, яке гарантувало Магдебурзьке право; сплачували податки)
- Православне духовенство (залишилось при свої правах і маєтках)

- Селяни (отримали свободу)

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Доба гетьмана Хмельницького була яскравим проявом намагання утвердити Україну у Балто-чорноморському геополітичному просторі як наддержаву. Зовнішньополітична активність дивує своєю масштабністю. Не маючи у своєму розпорядженні налагодженої системи зовнішньополітичних відносин, підготовлених кадрів, він дуже швидко спромігся створити розгалужену і ефективну дипломатичну мережу, запровадити в життя самодостатню концепцію української міжнародної політики та впродовж тривалого часу успішно її реалізовувати. Гетьман чітко уловив тенденцію розвитку тогочасної Центрально-Східної Європи і збагнув, що утвердження українського народу в якості політичної нації можливе лише за умови проведення надзвичайно активної зовнішньої політики.

Діяльність:

- підтримував дипломатичні контакти з Росією, Кримським ханством, Туреччиною, Річчю Посполитою, Молдовським князівством, Трансільванією;
- Гетьманщину визнали Венеція, Волощина, Швеція та ін.
- Гетьманщина закріпилась як незалежна та суверенна держава.

Битва під Берестечком (28 червня — 10 липня 1651) — найбільший бій Хмельниччини, який відбувся біля містечка Берестечко між Військом Запорозьким під командуванням Богдана Хмельницького та союзним йому кримськотатарським військом Ісляма III Герая з одного боку та армією Речі Посполитої під командуванням Яна Казимира II з іншого. Наслідок: поразка Хмельницького.

Білоцерківський мирний договір (1651 р.) — договір між польським урядом і гетьманом України Богданом Хмельницьким, укладений в Білій Церкві 18 (28) вересня 1651 року після невдалої для селянсько-козацьких військ Берестецької битви.

Умови договору були важкими для України. За Білоцерківським договором Україна залишалася під владою шляхетської Польщі:

- Територія, підпорядкована владі гетьмана, обмежувалася Київським воєводством
- Кількість козацького реєстру скорочувалася до 20 тис. осіб
- Козаки мали право оселятися виключно на королівських землях («королівщинах») Київського воєводства
- Козаки, що залишилися поза реєстром, поверталися до своїх панів і виконувати «звикле» послушенство
- Польська адміністрація поверталася до Брацлавського та Чернігівського воєводств
- Магнати і шляхта отримували свої колишні маєтки
- Гетьман позбавлявся права дипломатичних зносин з іншими державами і повинен був розірвати союз із Кримським ханством
- Гетьман мав підпорядковуватися владі коронного гетьмана і короля
- Євреї отримали дозвіл повернутися на українські землі та відновили свої права на оренду

- Зберігалися права і привілеї, надані православної церкві
- Пани не мали права притягати до суду українську шляхту і київських міщан за участь у війні
- Польським військам заборонялося розміщуватися у містах Київського воєводства, де перебували реєстрові козаки
- За гетьманом зберігалося право призначати за згодою короля полковників і генеральних старшин
- Хмельницький зберігав посаду гетьмана. Після його смерті король отримував право призначати й звільняти гетьманів

Молдавські походи - воєнні дії козацького війська проти Молдови, союзниці Речі Посполитої, з метою розірвати її зв'язки з Польщею.

		спричинив виникнення антиукраїнської коаліції Речі Посполитої, Валахії і Трансільванії.	вересня Тимош був смертельно поранений і через кілька днів помер. Було укладено почесні умови капітуляції, за якими козаки припинили опір і залишили Сучаву
--	--	---	---

Битва під Батогом (22-23 травня 1652 року) — бій союзної армії Війська Запорозького і Кримського Ханства під проводом Богдана Хмельницького проти війська Речі Посполитої під командуванням Марціна Калиновського. Битва була однією з важливих подій в ході Хмельниччини, завершилася перемогою союзників. Відбулася під горою Батіг біля сучасного села Четвертинівки Тростянецького району на Вінниччині.

Битва під Жванцем, Жванецька облога — облога українською армією на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким польських військ під Жванцем (тепер село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області) під час національно-визвольної війни українського народу.

ЗБЛИЖЕННЯ УКРАЇНИ З МОСМОВІЄЮ

І знову перед гетьманом загострилася проблема пошуку допомоги зовні. Реально її можна було одержати від Порти чи Московії. Більшість старшини надавала перевагу останньому варіанту, що зумовлювалося приналежністю тієї до православного віросповідання, наявністю в історичній пам'яті ідеї спільної політичної долі за часів княжої Русі, відсутністю антиросійських настроїв, близькістю мови й культури. А військово-політична слабкість Росії у порівнянні з Османською імперією давала надію на збереження Україною повнішої державної самостійності.

В результаті тривалих переговорів 11 жовтня 1653 р. Земський собор вирішив прийняти Військо Запорозьке й розпочати війну проти Речі Посполитої. 29 жовтня посольство В. Бутурліна виїхало в Україну для юридичного оформлення цього акту з боку гетьмана й старшини. У такий спосіб Московія прагнула запобігти небезпечному для себе зближенню України з Портою і небажаному зміцненню Польщі у разі її поразки.

Хоча скликана 18 січня 1654 р. Переяславська рада ухвалила рішення про прийняття протекції царя, подальші переговори ледь не зірвалися через відмову російського посольства присягнути від імені царя, що той не віддасть українців польському королеві й не порушить їхніх прав та вільностей. Лише усвідомлення цілковитої безвиході, неспроможності власними силами відстояти незалежність, довести до переможного кінця війну з Польщею й домогтися возз'єднання українських земель у

межах єдиної держави змусило гетьмана й старшину погодитися на односторонню присягу цареві як протектору.

Наприкінці березня в Москві був укладений договір, що увійшов в історію під назвою «*Березневих статей*». Він передбачав цілковите збереження за козацькою Україною витворених форм правління, території, судочинства, армії (в 60 тис. реєстрових козаків), фінансової системи, територіально-адміністративного поділу, нової моделі соціально-економічних відносин, цілковитої незалежності в проведенні внутрішньої політики. Важливе значення мала реалізація Б. Хмельницьким ідеї позитивного гетьманства. Суверенітет України частково обмежувався в царині зовнішньополітичної діяльності (заборонялися прямі стосунки з Річчю Посполитою і Портою), а також обов'язком виплачувати данину до московської скарбниці.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА ТА БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1654 р.

Березневі статті 1654 року — угода між російським царським урядом і українською козацькою старшиною, комплекс документів, які регламентували політичне, правове, фінансове і військове становище України після Переяславської ради.

Становлення Української держави відбувалося в надзвичайно складних внутрішньо- і зовнішньополітичних умовах. Тому непростим і водночас кардинальним моментом у політиці Гетьмана України Богдана Хмельницького стала Переяславська рада 8 (18) січня 1654 року. Ця подія принципово вплинула на всю дальшу історію Українського народу і Європи в цілому. Безпосередніми наслідками Переяславської угоди для України стало утвердження Української Козацької держави як правової автономії і суб'єкта міжнародних відносин, її легітимація; відбувся розрив стосунків з польсько-литовською Річчю Посполитою. Створено передумови поглиблення процесів інституалізації державного устрою та системи влади в Україні. Незважаючи на свою суперечливість, зазначені процеси розвивалися до першої третини XVIII ст. у конструктивному руслі. Пізніше посилювалися процеси колонізації Української Козацької держави, відбулася її повна ліквідація. Почався процес русифікації українського етносу, його денаціоналізації, трансформації Української православної церкви, втрати її автономності. Переяславські події істотно вплинули на розвиток геополітичних процесів, розстановку сил на карті Європи. Істотно зміцнилися позиції Московської держави. Виникли передумови її перетворення на одну зі світових імперій, посилення російської експансії на Захід та Південь. Почався занепад Речі Посполитої. Водночас відбулося істотне послаблення політичної сили і ваги Оттоманської Порти та її васала - Кримського ханства, посилення впливу Священної Римської імперії. Започатковано політичний переустрій Балкан. Наслідки Березневих статей були досить неоднозначними. З одного боку, Лівобережна Україна з Києвом залишилась у складі православної держави, що сприяло національному та культурному збереженню українського народу. Припинилося насадження католицизму та уніатства з боку Польщі, Криму та Туреччини.

З іншого боку, царський уряд з самого початку взяв курс на обмеження, а далі і на ліквідацію української автономії. Українська державність, не встигши зміцніти, згасала. Хоча, згідно рішень Переяславської ради, Правобережна Україна також знаходилася під

протекторатом Росії, несприятливі результати її війни з Річчю Посполитою призвели до того, що практично до кінця 18 ст. ця частина українських земель залишилася під владою Польщі. Андрусівське перемир'я Польщі та Росії, підписане за спиною України розділило її на дві частини: Лівобережжя з Києвом відійшло до Росії, а правобережжя - до Польщі.

Зміст статей:

- Збір податків на користь царської скарбниці доручалося вести українським урядовцям.
- Установлювалася платня у розмірі:
 - військовому писарю та підпискам — 1000 польських злотих;
 - військовим суддям — 300 польських злотих;
 - судовим писарям — 100 польських злотих;
 - польським писарям та хорунжим — 50 польських злотих;
 - сотенним хорунжим — 30 польських злотих;
 - гетьманському бунчужному — 50 злотих.
- козацькій старшині, писарю, двом військовим суддям, усім полковникам і військовим та полковим осавулам надавалися у володіння млини;
- Установлювалася платня генеральному обозному у розмірі 400 злотих і генеральному хорунжому — 50 злотих;
- Заборонялися дипломатичні відносини гетьмана з турецьким султаном та польським королем;
- Підтверджувалося право київського митрополита й усього духовенства на маєтності, якими вони володіли;
- Московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Польщею навесні 1654 року;
- Передбачалося утримання російських військ на кордонах України з Річчю Посполитою;
- Гетьманський уряд просив установити платню:
 - полковим у розмірі 100 єфимків талерів;
 - полковим осавулам — 200 польських злотих;
 - військовим осавулам — 300 польських злотих;
 - сотникам — 100 польських злотих;
 - кожному козакові у розмірі 30 польських злотих.

однак це прохання було відкладене до перепису всіх прибутків, які мали надходити до царської скарбниці з України, а також до укладення реєстру, що мав охопити 60 тисяч козаків;

- у випадку татарських нападів на Україну передбачалося організовувати проти них спільні походи як з боку України, так і Московської держави;
- Гетьманський уряд просив установити утримання для козацької залоги кількістю 400 осіб у фортеці Кодак та для запорожців, виконання цього прохання також було відкладене до окремого рішення. Тут же містилася вимога до гетьмана негайно почати укладення реєстру, що мав охопити 60 тисяч козаків, і після завершення роботи треба було надіслати його до Москви.

ВОЄННІ ДІЇ 1654—1657 РР.

Дата	Подія	Результат
1654-1655 рр.		
23—25 березня 1654 р.	Облога польськими військами Умані	Поляки не змогли взяти місто і відступили
29 листопада — 9 грудня 1654 р.	Облога поляками Брацлава	Після запеклих боїв місто було захоплено
19—29 січня 1655 р.	Битва під Охматовим	Жоден із супротивників переваги у битві не здобув. З обох сторін загинуло до 30 тис. осіб
19—30 вересня 1655 р.	Облога Хмельницьким Львова	Знята після сплати мешканцями міста викупу
20—21 листопада 1655 р.	Битва під Озерною	Україно-московська армія завдала поразки татарам. Хан розірвав союз з Річчю Посполитою і поновив дружні стосунки з Хмельницьким
1656 р.		
Дата	Подія	
Вересень — жовтень	Хмельницький уклав угоду з трансільванським князем Дьєрдем II Ракоці, спрямовану проти Речі Посполитої. Є підстави вважати, що вона передбачала визнання західноукраїнських земель складовою Української козацької держави	
Жовтень	Україно-трансільванська угода була ратифікована Старшинською радою	
Кінець грудня	На допомогу трансільванському війську, яке порушило кордони Речі Посполитої, Хмельницький надіслав корпус під проводом наказного гетьмана А. Ждановича, а згодом — ще кілька полків, очолюваних І. Богуном (усього близько 20 тис. осіб)	
1657 р.		
2—3 лютого	Під Самбором до трансільванського князя приєднався авангард козацького війська, а пізніше в табір під Перемишлем прибули основні сили козаків	
Перша половина лютого	Трансільвансько-українські війська розпочали наступ у напрямку Кракова, спустошуючи на своєму шляху міста і села	
18 березня	Взяття Кракова. Через день трансільвансько-українські війська залишили місто і рушили на з'єднання з армією шведського короля	

	Карла X
1 квітня	У Хмелеві шведська і трансільвансько-українська армії об'єдналися. За наполяганням Карла X було вирішено завдати рішучого удару по ворогу. Армії перейшли Віслу і до 14 травня захопили Замостя, Люблін і Берестя
9 червня	Взяття Варшави
Середині червня	Становище союзників погіршилося. Річ Посполита мобілізувала сили для контрнаступу. Карл X із частиною козаків залишив Польщу, польські війська вторглися в Трансільванію. Після кількох поразок Дьєрдь II Ракоці почав шукати шляхів до порозуміння з поляками
24 червня	Трансільванський князь вступив у переговори з польським командуванням і капітулював. Жданович залишив князя і незабаром об'єднався з полками Ю. Хмельницького, що рухалися йому на допомогу
Середині липня	Трансільванська армія, залишена напризволяще Дьєрдем II Ракоці, була вщент розгромлена татарами під Вишнівчином. Провал трансільвансько-українського походу не дозволив Хмельницькому реалізувати свій план возз'єднання українських земель у межах єдиної держави

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА ПІСЛЯ СМЕРТІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Особливості становища:

- Державний устрій знаходився у стані перетворення з військової організації на реальну владу, яка поширювалася на все населення;
- Військові чини козацтва мали правити іншими станами суспільства, що фактично позбавляло їх можливості дієвої участі в державному житті;
- Принципи і порядки Війська Запорозького дедалі більше не задовольняли потреби управління державою;
- Авторитет влади гетьмана підтримувався перш за все його особистою популярністю;
- Загострення протиборства двох центрів влади — Запорозької Січі й резиденції гетьманського уряду в Чигирині,— які змагалися за вплив на суспільство і можливість визначати державну політику;
- Нагальна потреба вдосконалення політичного устрою, вироблення нових форм центрального і місцевого управління;
- Намагання козацької старшини перетворитися на панівну верству, закріпити за собою землі й села, що раніше належали полякам, і мати своїх підданих;
- Загострення протиріч між рядовим козацтвом, що тривалий час не отримувало платні й не мало засобів до існування, та старшиною, яка ставала дедалі заможнішою за рахунок прибутків з отриманих земель і оренди;
- Дедалі відвертіше ігнорування московським урядом інтересів Гетьманщини;

- Перебування Гетьманщини в стані «обложеного табору», оточеного вороже налаштованими до неї державами, які намагалися використати виникаючі соціальні протиріччя для її підпорядкування.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВНУТРІШНЬОЇ ТА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ І.ВИГОВСЬКОГО

Зовнішня політика	Внутрішня політика
<ul style="list-style-type: none"> ❖ Збереження союзницьких відносин з Московською державою ❖ Активізував зв'язки зі Швецією. Підписання мирного трактату зі шведським королем, за яким останній визнавав незалежність Війська Запорозького ❖ Відновлення союзницьких відносин з Кримських ханством ❖ Досягнення угоди про перемир'я з Річчю Посполитою 	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Проведення лінії на економічне й політичне зміцнення козацької старшини і православної шляхти ❖ Надавав велику кількість землі у володіння православних монастирів, української шляхти і козацької старшини ❖ Пасивна економічна блокада Запоріжжя, яке стало осередком опозиції гетьману ❖ Зазнавши невдачі в боротьбі з антигетьманськими виступами, власними зусиллями звернувся по допомогу до Москви

Гадяцький договір (унія) — угода, укладена 16 вересня 1658 року під містом Гадяч з ініціативи гетьмана Івана Виговського між Річчю Посполитою і Гетьманщиною, що передбачала входження останньої до складу Речі Посполитої під назвою «Великого Князівства Руського» як третього рівноправного члена двосторонньої унії Польщі і Литви. Передбачалася також ліквідація Берестейської унії. Основні перетворення, однак, так і залишилися на папері, оскільки польський Сейм ратифікував договір у сильно урізаному вигляді, скасувавши його головні положення.

Основні положення Гадяцького договору:

- Україна в складі Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств під назвою “Руське князівство” разом з Польським королівством і ВКЛ входила до “єдиної і неподільної Речі Посполитої” на рівних правах;
- влада гетьмана визнавалася довічною, а по його смерті стани українського суспільства обирали чотирьох претендентів, з-поміж яких король призначав нового гетьмана;
- утворювалися місцеві органи влади за польським зразком;
- відновлювалися суд і судочинство а також адміністративно-територіальний устрій, що існували до 1648 року;
- Руське князівство не мало прав на самостійні зносини з іншими державами;
- сенаторські посади мали обіймати особи православного віросповідання;
- дозволялося відкрити окремих монетний двір для карбування грошей із зображенням спільного короля;
- кількість збройних сил мала становити 60 тис. козаків і 10 тис. найманців;
- відновлювалося велике землеволодіння, кріпацтво, усі повинності які існували до 1648 р.;

- козацтву гарантувалися давні права та привілеї, а по 100 козаків з кожного полку, за поданням гетьмана, отримували від короля шляхетство;
- на території Руського князівства скасовувалася церковна унія, проголошувалася свобода православного та католицького віросповідання, православному митрополиту і 5 владикам надавалися постійні місця в спільному сенаті Речі Посполитої;
- польські і литовські війська не мали права перебувати на території Руського князівства, за винятком надзвичайних ситуацій, але в такому разі вони переходили в підпорядкування гетьмана;
- окремим пунктом оговорювалося існування двох університетів: Києво-Могилянської академії, зрівняної в правах з Краківською, і новоствореної вищої школи зі статусом університету;
- по всій території держави дозволялося засновувати колегії та гімназії з правом викладання по-латині;
- проголошувалася повна свобода друку (у тому числі в питаннях, дотичних релігії), аби друкована продукція не містила випадів проти особи короля.

Українсько-російська війна (Козацько-московська війна) — збройний конфлікт, що тривав з 21 вересня 1658 року по 17 жовтня 1659 року, між Гетьманщиною, на чолі з гетьманом Іваном Виговським, та Московським царством. Почався з втручання Росії в міжусобну боротьбу в Україні — підтримки опозиційних сил. Восенні дії велися на Лівобережжі. В ході війни Виговський покинув російський протекторат, перейшовши за Гадяцькою угодою під захист польського короля.

В битві при Конотопі 1659 року українські козаки та їх союзники кримські татари розгромили російську армію, але скористатися з цієї перемоги не змогли. Непопулярний союз Виговського з полякам позбавив його підтримки більшої частини козацтва, насамперед Запорозької Січі та лівобережних полків. В результаті він поступився новому гетьману Юрію Хмельницькому, який розірвав Гадяцьку угоду й уклав мир з Московією. Війна закінчилася укладанням Переяславських статей, що встановлювали над козацькою Україною російський протекторат.

Юрій Хмельницький — український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави в Наддніпрянській Україні (1657, 1659—1663). Гетьман Правобережної України (1678-1681, 1685). Представник козацького роду Хмельницьких. Другий син Богдана Хмельницького.

Політика:

1. Під тиском російських військ, що перебували на Лівобережжі, Юрій Хмельницький підписав Переяславські статті (1659 р.):
 - російські залоги розташовувалися не лише у Києві, а й в усіх найбільших містах;
 - козакам заборонялося вести війни і вступати у зовнішні зносини без дозволу царя;
 - не дозволялося їм без схвалення Москви обирати гетьманів, генеральну старшину і полковників;
 - козаки мусять брати участь у московських війнах;
 - Українська церква підпорядковувалася московському патріархату.

2. Коли росіяни зазнали нової страшної поразки під Чудновом, Юрій погодився на повернення України до складу Речі Посполитої.
3. Укладає у 1660 р. Слободищенський трактат:
 - Скасовано не вигідні для Гетьманщини Переяславські статті 1659р.
 - Гетьманщина розривала союз із Московською державою і відновлювала свій державний зв'язок з Річчю Посполитою на умовах Гадяцької угоди 1658 р.
 - Вилучалася стаття про створення «князівства Руського».
 - Гетьманщина отримувала право лише на автономію на чолі з гетьманом.
 - Гетьман позбавлявся права зовнішньополітичних зносин, зобов'язувався брати участь у воєнних діях польської армії проти Московської держави і не нападати на Кримське ханство.

ДОБА РУЇНИ

Руїна	Перший підхід	Другий підхід
Хронологічні межі	1657-1687 р.р.	1663-1687 р.р.
Територія	Лівобережна і Правобережна Україна	Правобережна Україна
Основний зміст	Розпад Української козацької держави	Страхітливе знелюднення і спустошення Правобережної України

Основні причини виникнення Руїни

- ❖ Загострення суперечок у середовищі української державної еліти
- ❖ Виникнення гострих соціальних конфліктів
- ❖ Охоплення значної частини народних мас, і насамперед козацтва, бунтівними настроями і небажанням підпорядковуватися будь-якій владі
- ❖ Активне втручання у внутрішні справи і пряма агресія стосовно Гетьманщини з боку Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії та Кримського ханства.

Результати та наслідки Руїни:

- Почалася суспільна криза Речі Посполитої, що завершилася загибеллю Польської держави наприкінці XVIII ст.
- Туреччина зазнала поразки від Священної ліги, що призвели до її занепаду у XVIII ст.
- Росія вийшла з Руїни ослабленою, її внутрішнє становище вимагало змін.
- Історичне значення визвольної війни українського народу середини XVII ст..
-

- Визвольна війна, що спалахнула в середині XVII ст. в українській землі, мала на меті визволення України з-під панування шляхетської Речі Посполитої, створення власної незалежної держави, формування у ній нового соціально-економічного ладу з дрібною (фермерського типу) козацькою власністю на землю.
-
- Війна характеризується переплетінням національно-визвольних та соціальних мотивів. Значну роль відігравало і релігійне протистояння (католицизм – православ'я), оскільки вимоги та цілі окремих суспільних сил приховувались під релігійною оболонкою. Роль лідера виконувало козацтво, під керівництвом якого згуртувалось селянство, міщанство та духовенство. Війна почалася в лютому 1648 р. із захоплення повстанцями Запорозької Січі та обрання гетьманом Війська Запорізького Б.Хмельницького.

Історичне значення діяльності Б. Хмельницького

- 1) Уперше впродовж XVI—XVII ст. спромігся об'єднати патріотичні сили навколо великої ідеї національного визволення
- 2) Спрямував енергію народу на розбудову соборної держави та виборення незалежності
- 3) Сформулював наріжні принципи державної ідеї, що стала знаменом у визвольних змаганнях українців упродовж наступних століть
- 4) Завдяки гнучкій соціально-економічній політиці зумів провести державний корабель повз небезпечні «соціальні рифи» і запобігти вибуху громадянської війни
- 5) Проводив послідовну і рішучу боротьбу проти стихії розбурханих мас і старшинського отаманства, за зміцнення централізації держави і встановлення у ній спадкового гетьманату
- 6) Проявив себе блискучим полководцем, сформував боєздатну, одну з кращих в Європі національну армію, прийняв статут «Статті про устрій Війська Запорозького», збагатив українське військо мистецтво, створив розвідку і контррозвідку
- 7) Організував дипломатичну службу, яка забезпечила прорив на шляху до визнання Української козацької держави урядами.

VII. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-XVIII СТОЛІТТЯ

Основні дати	
1659 р.	Конотопська битва, Чорна рада
1667 р.	Андрусівський договір
1681 р.	Бахчисарайський мирний договір
1686 р.	«Вічний мир»

ЗАРОДЖЕННЯ БУРЖУАЗНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В XVII СТ.

Перші представники буржуазії в Україні з'явилися ще у 17 столітті, коли почав зароджуватися ринок.

Безпосереднє оформлення буржуазії відбулося в 17 столітті з перемогою фабрично-заводського виробництва у пореформену добу, коли нестримно зростали підприємницькі верстви.

Протягом XVI ст. у приморських західноєвропейських країнах інтенсивно відбувався процес розкладу феодальних відносин, господарство втрачало свій натуральний характер, розросталися міста, потужно розвивалися товарно-грошові відносини, зникала цехова монополія на ремісниче (промислове) виробництво, з'явилися мануфактури, визрівали елементи буржуазних відносин, зростала експансія західних держав поза межі Європи, інакше кажучи – набули поширення ті процеси, які безпосередньо призвели до появи сучасного капіталізму.

Економічне піднесення ранньобуржуазної Європи, зростання населення та підвищення у декілька разів цін на харчі призвели до зростання потреб у зерні та м'ясі. Це, у свою чергу, спричинило зростання торговельно-виробничої активності у Центральній і Східній Європі, зокрема серед землевласників Речі Посполитої. Та процеси, що охопили ці країни, призвели не до просування їх у капіталістичному напрямку, але до рефеодалізації. Селянин юридично і фактично втратив свободу, був прикріплений до землі, втратив пільги і права звільнятися за гроші від натуральних оброків і відпрацювань.

РОЗВИТОК ФІЛЬВАРКОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Фільварок — у Польщі, Литві, Україні та Білорусі у 14-19 століття панський сільськогосподарський хутір, багатогалузеве господарство, орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж. За панщини у фільварках використовувалася праця кріпосних селян, пізніше — наймана.

В українських землях Ф. вперше з'явилися в Галичині у XV ст. У більшості українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, фільваркова система господарювання почала запроваджуватися з серед. XVI ст. У зв'язку з розвитком внутрішнього і особливо зовнішнього ринку (мануфактурне виробництво західноєвропейських країн потребувало сільськогосподарської сировини) у феодалів виникла потреба організації власного господарства з виробництвом хліба на продаж і переробкою сільськогосподарської продукції. З другого боку, новосформований шляхетський стан Великого князівства Литовського прагнув економічної стабільності

господарства в умовах постійного перебування шляхтичів у військових походах. Згідно з «Уставом на волоки» (1557) спочатку на великокнязівських (державних землях) Великого князівства Литовського було проведено «волочну поміру» і кращі землі віддано під Ф. Селяни зобов'язувалися виконувати дводенну панщину на тиждень з однієї волоки землі, що була у їхньому користуванні. У приватних маєтках магнати та шляхта також стали запроваджувати Ф. як найбільш економічно вигідні для них господарства. Поширенню Ф. сприяло не тільки обезземелення селян, але і наявність великої кількості вільних земель та колонізаційний процес у напрямку на схід і південний схід. Сільськогосподарська продукція у Ф. не лише вироблялась, але і перероблялась й відправлялась великими партіями на ринок у вигляді напівфабрикатів.

СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Важливим аспектом дослідження еволюції українського козацтва є питання про його землеволодіння. Зародження останнього було зумовлено насамперед колонізацією південних степових просторів України. Працюючи постійно на одних і тих самих уходах, що тяглися аж до татарських поселень, козаки освоювали їх, засновували пасіки, хутори. Окремі пасіки, за словами королівських ревизорів, коштували досить дорого, адже там були не лише посіви, а й ставки та городи. У люстраціях неодноразово зазначалося, що козацтво осідало на уходах «уставичне», тобто назавжди.

Верховним розпорядником землі був гетьман, на місцях розпоряджались нею полковники і сотники. У приватному володінні залишалися землі православних монастирів і вищого духовенства, дрібної шляхти, козаків і міщан.

Особисто вільні селяни мали сплачувати казні податок у вигляді грошового чиншу. Селяни вільних військових сіл вважали землю, яку обробляли, своєю власністю. В другій половині XVII — на початку XVIII ст. її вільно передавали у спадок, дарували, продавали, купували. В приватновласницьких, тимчасово-умовних володіннях право селян на користування землею було обмежене, а при купівлі-продажу землі передавалося лише право на її володіння з наявними примусами на користь власників землі.

Після Визвольної війни, 80—90 % селян мали землю. За матеріалами Рум'янцевського опису Малоросії (1765—1769 рр.), старшинські, монастирські, казенні селяни поділялися на тих, хто мав землю, і безземельних. Власники наділів передавали землю у спадок, в оренду, купували та продавали, організовували хутори. Зростає чисельність заможних селян, які сконцентрували значну частину надільної землі та худоби. Безземельні посполиті або займалися землеробством на старшинській, монастирській, казенній землі, що виділялась їм у тимчасове користування, або жили за рахунок продажу робочої сили.

МАНУФАКТУРНЕ ВИРОБНИЦТВО

Мануфактура — форма промислового виробництва, що характеризується поділом праці між найманими працівниками та використанням ручної праці. Мануфактура передувала заводам і фабрикам.

Передумови:

- зростання ремесла, товарного виробництва
- поява майстерень з найманими працівниками
- накопичення грошових багатств у результаті первинного накопичення капіталу.

Важливим показником розвитку ремесла в містах була кількість ремісників, їх професій. Протягом XVI—XVIII ст. в ремеслі розвивалися товарні відносини. Ремісники поступово переходили від роботи на замовлення до виготовлення продукції на ринок. У багатьох цехах відбувався процес майнової диференціації.

Внаслідок технічного прогресу міське ремесло вдосконалювалося, появилися нові галузі виробництва. У першій половині XVII ст. у містах України налічувалося понад 270 ремісничих спеціальностей. У кінці XVIII ст. кількість ремісничих спеціальностей зросла до 300. Окремі міста стали центрами ремісничого навчання.

Протягом XVI—XVIII ст. в українській промисловості відбулися великі прогресивні перетворення. На зміну цеховому виробництву прийшла мануфактура. У XVIII ст. розпочався період розквіту мануфактурного виробництва. На відміну від Західної Європи, де існувала одна форма мануфактур — на основі вільнонайманої праці, в Україні в умовах панування панщинно-кріпосницької системи господарства працювали мануфактури, що ґрунтувалися не лише на вільнонайманій, а й на кріпосницькій праці (вотчинні, посесійні, казенні). Кріпосна мануфактура була специфічною формою товарного виробництва, що здійснювалося на феодалській основі. Викликана до життя розвитком товарно-грошових відносин, вона сприяла розкладу феодалізму.

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII- НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

На початку XVIII ст. в Україні різко зростає кількість мануфактур. У 1719 р. було закладено першу в Україні Путивльську суконну мануфактуру, яка у 1791 р. виробила 450 000 аршинів сукна для армії. У другій половині XVIII ст. було засновано пороховий завод у Шостці, київський завод «Арсенал». У кінці XVIII ст. в Україні нараховується 240 мануфактур. У 1722 р. починається видобування кам'яного вугілля (у Бахматі).

Торговельні зв'язки між Україною і Росією були досить інтенсивними. Україна стала основним постачальником хліба і м'яса, шкіри й прядива для Росії та була ринком збуту товарів з Росії (хутро, голки, коси, папір). При цьому царським урядом проводилась протекціоністська політика. У 1669 р. для підтримки державної монополії Москви заборонялося завозити з України горілку та тютюн. Українські купці платили на українсько-російському кордоні митний податок за ввіз товарів з Росії — індікту, за вивіз — евеку, який йшов до української скарбниці.

На початку XVIII ст. великої шкоди петровська політика завдала українській торгівлі — як зовнішній, так і внутрішній. Прямими заборонами були перекриті можливості для українського купецтва в уже налагодженій міжнародній торгівлі через прибалтійські порти — Ригу, Гданськ, Кенігсберг, куди заборонялося вивозити українські товари, а спрямовували їх до далекого Архангельська, на той час єдиного морського порту Росії (1701 р.). А указом 1714 р. заборонено вивозити ряд товарів — прядиво, шкіри, сало, віск, щетину та ін. через будь-які порти, крім російських — Ригу, Петербург,

Архангельськ; у 1719 р. взагалі заборонено вивозити українське збіжжя. Врешті-решт, український експорт було скорочено до мінімуму.

Ліквідація митних кордонів

Індукта — митний податок, що збирався з купців за привезені товари в Гетьманщину в 2-й половині 17 - 1-й половині 18 століття. Право на його одержання передавалося за відкуп. Існував поряд з евектою. Скасований указом імператриці Єлизавети Петрівни від 5 січня 1754 про ліквідацію митних кордонів на українських землях, що входили до Російської імперії. Фактично ж це було зроблено для того, щоб полегшити російському, а також іноземному торговому люду вихід на українські ринки.

Економічне піднесення в Україні після приєднання Північного Причорномор'я..

Таким чином, в результаті двох російсько-турецьких війн Північне Причорномор'я увійшло до складу Російської імперії. Почалося активне господарське освоєння просторів Причорномор'я. на берегах Чорного і Азовського морів були засновані великі портові міста Херсон, Маріуполь, Миколаїв, Одеса та інші. На родючих чорноземних ґрунтах півдня поширилось землеробство. Досліджувались родовища залізної руди біля Кривого Рогу. У Миколаєві та Херсоні були засновані корабельні верфі для будівництва військових та торговельних суден. Оскільки, західні країни потребували дедалі більше зерна, південні райони України стали для Європи справжньою житницею. Тут вирощували кращі сорти пшениці, використовували сільськогосподарські машини. За 1764-1793 рр. обсяг зовнішньої торгівлі у причорноморських портах, особливо в Одесі зріс на 220%.

В XVIII ст. значно зростають міста. Населення Києва у 1786 р. досягло 35 тис, Охтирки — 13 тис, Харкова і Ніжина — 11 тис, Сум — 10 тис, Полтави — 7 тис. Основну частину їхнього населення становили міщани, які займалися ремеслами, вели дрібну торгівлю, платили податки за круговою порукою, охороняли місто, виконували рекрутську повинність. Кожний міщанин, що мав капітал більше 500 руб., міг записатися в купці, які об'єднувалися в гільдії. Правове становище купця залежало від своєчасної сплати Гільдійського внеску. У випадку несплати купець переводився в міщанський стан і втрачав пільги (звільнення від подушного, рекрутчини й тілесних покарань).

Посилення кризових явищ в соціально економічному житті України внаслідок закріпачення селянства 1783 року

Селяни України в XVIII ст. розподілялися на різні групи, що відрізнялися між собою рівнем особистої залежності, розміром і характером повинностей, розміром наділу. Основними групами були поміщицькі і державні селяни, але перші значно переважали. До державних селян належали селяни, що жили на державних і власних землях, козаки Полтавської і Чернігівської губерній, селяни-однодворці, солдати, які відслужили військову службу та їх сім'ї. Державні селяни поділялися на дві групи: 1) оброчні, тобто ті, що платили оброк (податок грошима або продуктами); 2) ті, що знаходилися на «господарському положенні».

Посилюється феодальна експлуатація селянства. Від дводенної на початку XVIII ст. панщина стає чотирьох-, п'ятиденною у другій половині XVIII ст. Проте поступово спостерігається тенденція до заміни натуральних оброків грошовими. Крім цього, посполиті та рядові козаки сплачували значні державні податки. У 1783 р. юридично оформляється кріпосне право — забороняються переходи селян з місця на місце. У 1785 р. українська старшина наділялася правами російського дворянства

ПОДІЛ УКРАЇНИ НА ЛІВОБЕРЕЖНУ ТА ПРАВОБЕРЕЖНУ

Окупована польськими та московськими військами, розірвана на шматки соціальними конфліктами і чварами між політичними групами, Українська держава на поч. 1660-х років розділилася на дві окремі частини — Правобережжя і Лівобережжя, кожна на чолі з власним гетьманом.

Після Ю. Хмельницького гетьманом Правобережної України став Павло Тетеря (1663—1665). Влітку 1663 р. інтереси новообраного гетьмана Тетері й польського короля збіглися у питанні щодо початку воєнних дій проти Московії: перший прагнув за допомогою польського війська поширити владу на Лівобережжя й так возз'єднати козацьку Україну, другий хотів відібрати у московського царя Смоленщину.

На Лівобережжі, у червні 1663 р. під Ніжином зібралася Чорна рада, де за підтримки запорізьких козаків та черні й під тиском московського війська гетьманом було обрано І. Брюховецького, а його суперників страчено.

ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА П. ДОРОШЕНКА (1665—1676 РР.)

- Виступав за об'єднання всіх українських земель у межах однієї держави і здобуття для неї незалежності;
- Унаслідок неможливості негайної реалізації ідеї соборності й незалежності козацької України погоджувався для її звільнення на певну форму іноземної протекції;
- Був прихильником встановлення спадкового гетьманату;
- Зміцнюючи владу гетьмана, зумів досягти поєднання сильної гетьманської влади з діяльністю генеральних і старшинських рад;
- Спирався на підтримку київського митрополита Й. Тукальського, який перебував у гетьманській резиденції в Чигирині;
- Створив 20-тисячне наймане військо серденят (від турецького «відчайдухи»), яке було особисто віддане гетьману і зменшувало його залежність від старшини;
- Установив на українському кордоні нову митну лінію і почав карбувати власну монету;
- Для заселення вільних земель у степовому прикордонні заснував новий Торговицький полк;
- Після підписання Річчю Посполитою і Московською державою Андрусівського перемир'я вирішив укласти військовий союз з Кримським ханством і прийняти політичний протекторат Османської імперії.

ІВАН САМОЙЛОВИЧ (1672-1687РР.)

- започаткував виділення з козацької старшини т. зв. значкового (знатного, значного) військового товариства, яке стало прообразом українського («малоросійського») дворянства.
- намагався об'єднати Правобережжя та Лівобережжя, 1674 навіть обраний гетьманом «обох сторін Дніпра». У результаті вторгнення військ Туреччини втратив контроль над Правобережжям.
- ним у 1678-му році вперше в Гетьманщині була уведена оренда на горілку.
- остаточно утвердив державно-політичний устрій лівобережного Українського гетьманату
- заохочував переселення українського населення з Правобережжя на Лівобережжя.
- підписав Конотопські статті
- брав участь в обороні Чигирини від турецько-татарської армії (1677-1678рр.)

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ПОЛІТИКИ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ (1687—1708 РР.)

Зовнішня політика	Внутрішня політика	
	Соціально-економічна	Культурно-просвітницька
<ul style="list-style-type: none"> • Незважаючи на заборону, підтримував дипломатичні зносини з багатьма європейськими монархами, приймав у Батурині іноземних послів • Відновив торговельні зв'язки Гетьманщини з іншими країнами (Річ Посполита, Пруссія, Швеція, Кримське ханство, Туреччина), перервані за часів Руїни • 1705 р. Установив таємні зв'язки з польським королем С. Ліщинським, а пізніше зі шведським королем Карлом XII • 1708 р. Уклав україно-шведську антиросійську угоду про військовий союз та україно-польську угоду про входження Гетьманщини у формі «князівства Руського» 	<ul style="list-style-type: none"> • Прагнув створити в Україні стану державу західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. Ідеал державного устрою вбачав у Речі Посполитій • Сприяв формуванню аристократичної верхівки українського суспільства з козацької старшини, наділяючи її значними землеволодіннями, новими правами і привілеями • Надав охоронні грамоти містам, підтвердив спеціальним універсалом права Київської митрополії та окремих монастирів • Узаконив універсалом від 28 листопада 1701 р. панщину для селян у розмірі двох днів на тиждень. Силою придушував селянські протести • Намагався за допомогою зв'язків з царем і московськими можновладцями зберегти права і привілеї Гетьманщини • Уважав за доцільне дотримуватися курсу показного віроповідданства Москві, що 	<ul style="list-style-type: none"> • Постійно піклувався станом освіти, науки, мистецтва і релігії • Добився від царської влади надання Києво-Могилянській колегії статусу академії • Здобув славу опікуна і захисника православної церкви. Надавав великі кошти на будівництво і відновлення церков і монастирів • Видав власним коштом Євангеліє арабською мовою. • Подарував коштовну срібну чашу церкві Святого Гробу Господнього в Єрусалимі. Обдарував чимало українських церков іконами, книгами, дзвонами і цінними речами • Покровительствував літературі. Підтримував творчість І.Максимовича, Ф.Прокоповича, Д.Туптала, С.Яворського. Автор низки віршів: «Дума», «Пісня», «Псалми» та ін. • Направляв навчатися за кордон дітей козацької старшини

до складу Речі Посполитої як третього суб'єкта • 1709 р. Уклав новий україно-шведський договір про створення незалежної Української держави в союзі зі Швецією	спричинило великі людські втрати, виснаження економіки Гетьманщини і зростання невдоволення населення • Політичні та організаційні прорахунки гетьмана позбавили його опори серед козаків і селянства у критичний період боротьби за майбутнє України і прирекли її на поразку	
---	---	--

Угода про україно-шведський союз, укладена І. Мазепою з Карлом XII

Стаття I. Шведський король зобов'язувався захищати Гетьманщину і приєднані до неї землі, надсилаючи для цього свої війська, за вимогою гетьмана і Генеральної ради. Шведські війська будуть знаходитися у розпорядженні й під командуванням гетьмана стільки, скільки це він вважатиме за потрібне. Гетьман забезпечуватиме їх продовольством, а шведський король сплачуватиме їм платню.

Стаття II. Усе те, що буде завойоване в московських володіннях, належатиме тому, хто його захопив. Те, що буде визнане колишньою власністю українського народу, повинне бути передане Україні.

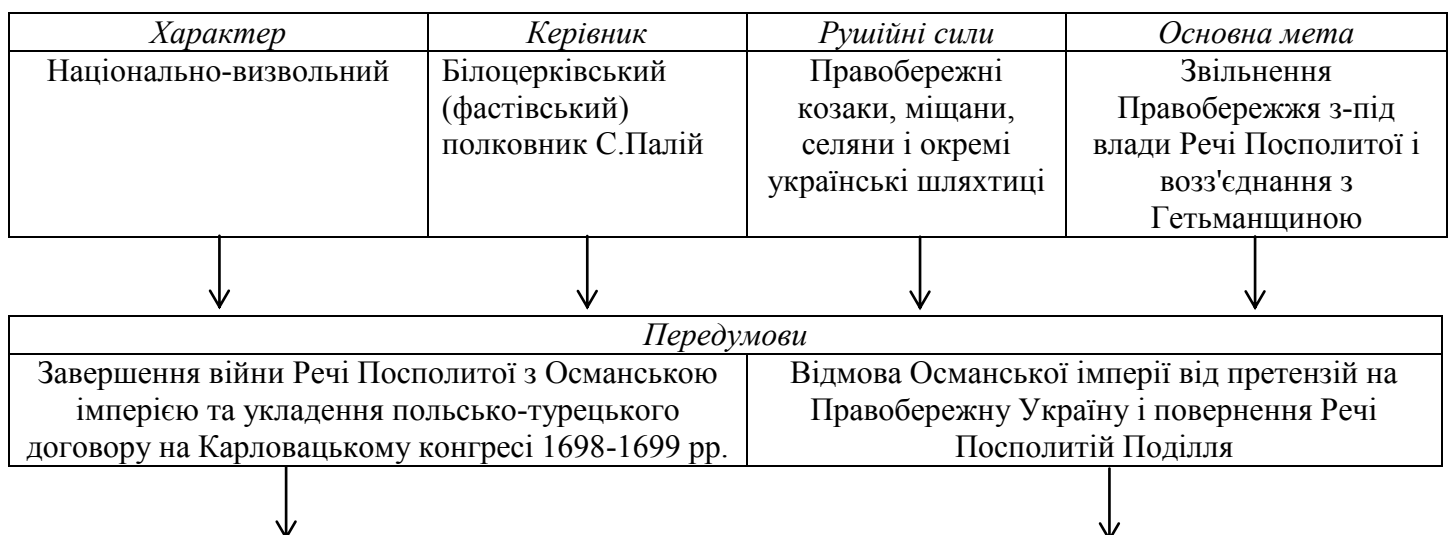
Стаття III. Український князь (І. Мазепа) і Генеральна рада будуть надалі панувати згідно з правами, якими користувалися й раніше на цих землях.

Стаття IV. Івану Мазепі, законному князю, нічим не будуть перешкоджати у володінні цим князівством. Після його смерті буде забезпечена свобода для українських земель, згідно з їх давніми законами.

Стаття V. Герб і титул українського князя зберігаються без змін, і шведський король не може їх засвоїти собі.

Стаття VI. Для забезпечення цього договору і безпеки України князь і Генеральна рада відступлять Карлу XII на час війни декілька своїх міст, а саме Стародуб, Мглин, Полтаву, Батурин і Гадяч.

Національно-визвольне повстання 1702-1704 рр.

ПОЛТАВСЬКА БИТВА

27 червня 1709 р. відбулася **Полтавська битва** - вирішальна битва великої Північної війни між арміями Карла XII та Петра I. Перемога у битві забезпечила Росії вихід до Балтійського моря й перетворила її на могутню європейську державу. Втікаючи після поразки від переслідування російської кінноти, Мазепа і Карл XII знайшли притулок у Молдавії, що належала Османській імперії. Турецький султан відмовився видати Мазепу царському послу графу Толстому. Сили старого гетьмана були підірвані і 21 вересня 1709 р. він помер поблизу міста Бендери.

ПИЛИП ОРЛИК - ГЕТЬМАН УКРАЇНИ (У ВИГНАННІ) В 1710 - 1742 РОКАХ

Видатний гетьман досить довгий час вважався правою рукою Івана Мазепи, його найближчим сподвижником. Пилип Орлик поділяв плани Мазепи щодо протистояння із Москвою. Більше того, можемо стверджувати, що в силу молодшого віку **Пилип Орлик** бачив ситуацію в Україні по-іншому, більш сучасно, ніж старий гетьман, і був готовий до радикальних змін. Тому під час **гетьманування Орлика** відкрита антиросійська дипломатія стала одним із провідних напрямків його діяльності. У 1710 році **Пилипа Орлика обирають гетьманом Війська Запорізького**, а фактично – всієї України, але вже у вигнанні. Орлик мав велику підтримку серед старшини і беззаперечний авторитет як досвідчений керівник та послідовник Мазепи. У зв'язку із обранням Орлик укладає із козацтвом особливий договір - «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорізького». Конституція стала втіленням стремлень козацтва до демократичного розвитку країни – як гетьманської старшини, так і запорожців, а також їхніх спільних перспектив здобути державну незалежність. Конституція Пилипа Орлика не лише проголошувала незалежну Українську державу, а й закріплювала найбільш прогресивні для того часу ідеї про державне життя. До таких, зокрема, належали обмеження повноважень гетьмана, створення представницького органу — Генеральної ради. Документ заклав підвалини принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову

гілки, передбачав виборність посад, що й нині є принциповою засадою розвитку демократичних держав. Гетьман П. Орлик був найбільш видатним представником першої української політичної еміграції, що намагався вибороти суверенну, вільну, єдину Україну, долучаючи до боротьби світову дипломатію, піднести Українську національну ідею у світі.

Доля та спадщина гетьмана П. Орлика тривалий час були піддані забуттю. Він став першим гетьманом в еміграції, який продовжив справу свого попередника І. Мазепи щодо визволення України з-під влади Московського царства. Гетьман П. Орлик був палким борцем за втілення ідеї незалежності України за сприяння іноземних правителів. Його Конституція стала видатною правовою пам'яткою Європи та України, де вперше було проголошено республіканський устрій держави та передбачено захист прав і свобод населення. І хоча цей прогресивний документ не був реалізований, все ж він з'явився на 66 років раніше від американської «Декларації незалежності» й майже на 80 — від французької «Декларації прав людини і громадянина», відобразивши цілком новітні для того часу зрушення суспільної думки (пов'язані з ідеями поділу влади, гарантіями прав особистості тощо).

ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ (1708—1722)

- **ПОДАВ ПЕТРОВІ І НА ЗАТВЕРДЖЕННЯ Решетилівські статті**

Решетилівські статті — назва, яка закріпилася в історії за «Просительными статьями», направленними гетьманом І. Скоропадським з козацького табору під Решетилівкою Петру І і виданим на них «Решительним указом» царя.

- численні мобілізації козаків для участі в Північній війні та роботах з будівництва укріплень, каналів і нової російської столиці Санкт-Петербурга
- заборона на вивізтоварів з Гетьманщини. Запоріжжя оголошена економічна блокада
- заборона на друк книжок українською мовою, з церков вилучалися книги українською мовою і заміняли їх на московські видання
- були вислані за кордон студенти Києво-Могилянської академії, що були вихідцями з Правобережжя.

ГЕТЬМАНУВАННЯ П. ПОЛУБОТКА

- Спеціальними указами заборонив старшині використовувати козаків для служби на себе
- Установив порядок подання апеляцій до вищих судів на рішення нижчих судів
- Наказав сільським, сотенним і полковим судам здійснювати судочинство не одним суддею чи отаманом, а кількома особами
- Підняв повагу і безсторонність Генерального суду, зробивши його колегіальним
- Рішуче боровся проти хабарництва

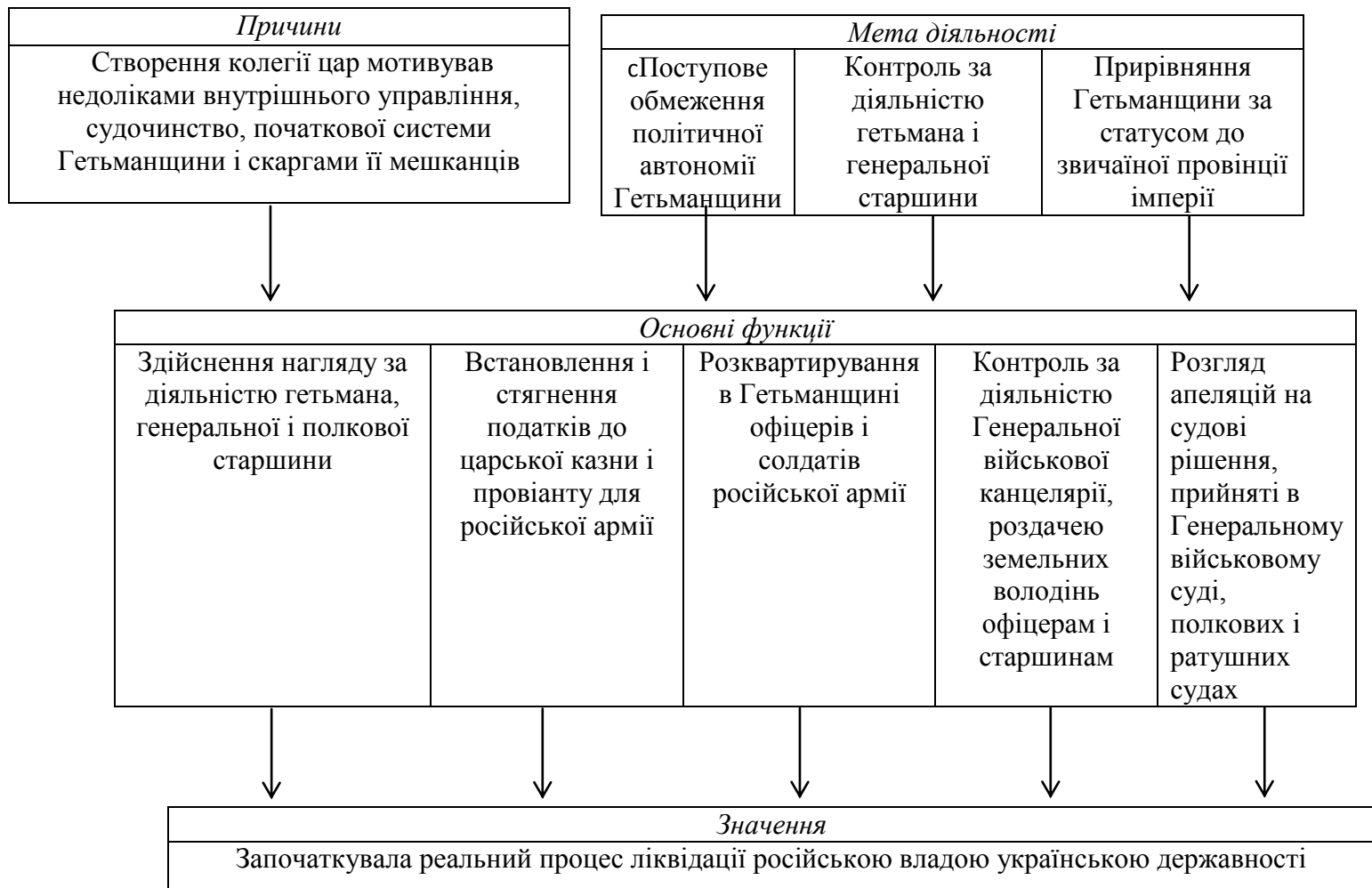
ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА Д. АПОСТОЛА (1727—1734 РР.)

- Уперше було визначено точний розмір бюджету Гетьманщини — 144 тис. крб. щорічно, причому більшість витрат покривалася за рахунок експортного мита (евекти)

- За сприяння гетьмана з 1727 р. у Глухові розпочала працювати Кодифікаційна комісія, очолювана генеральним суддею І. Борозною, яка за 15 років розробила звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.)
- Підтримував розвиток торгівлі: 1728 р. організував з'їзд українських купців, підготував спеціальний універсал про вільну торгівлю
- Для впорядкування поземельних відносин у 1729—1730 рр. провів Генеральне слідство щодо законності володіння маєтками
- Відокремив гетьманський скарб від державного: перший контролювали два генеральні підскарбії, з яких один був росіянином, а другий — російським чиновником
- Під гетьманську владу було повернуто Київ, який до цього перебував під владою київського губернатора
- Сприяв поверненню запорожців з кримських володінь в Україну
- Піклувався про розвиток культури: у Глухові було створено першу в Україні співочу школу, друкарню.

СТВОРЕННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ

Малоросійська колегія — орган державної структури Російської імперії, заснований для управління Гетьманщиною за указом Петра I від 16 травня 1722 р.

Друга Малоросійська колегія. Указом Катерини II від 15 листопада 1764 року на Україні було ліквідоване гетьманство і створено Другу Малоросійську колегію (яка стала головним органом управління на українських землях) на чолі з генерал-губернатором Малоросії графом Петром Рум'янцевим.

Справжні мотиви і функції колегії відрізнялись від офіційно здекларованих. Існувала таємна інструкція для президента колегії Вельямінова:

- з'ясувати походження всіх податкових зборів, куди вони надходять і хто ними користується, які податки обтяжливі які ні.
- з'ясувати які і як податки можна ввести
- здійснювати політичний нагляд в Україні

В інструкціях функції і компетенція колегії розроблялись в загальних рисах, тому колегії надавалась широкі повноваження діяти залежно від ситуації в інтересах Москви.

Отже, як підсумок всього вищенаведеного, можна сказати, що позиція Першої Малоросійської Колегії та її бригадира С.Вельямінова була значно ліберальнішою за політику Другої Колегії та її президента П.Рум'янцева. Якщо перші ще виправдовували свою діяльність піклуванням про користь українців, то другі були лише інструментом для найскорішого перетворення України на сировинний додаток до Російської Імперії. І можна сказати що турботами обох цих організацій це вдалося зробити.

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО (1750—1764 РР.)

- Намагався сприяти перебудові Гетьманщини на зразок держави європейського типу
- Здійснив невдалу спробу поновити зовнішньополітичну діяльність Гетьманщини
- Намагався досягти фінансової автономії, але за указом 1754 р. було встановлено контроль над фінансами Гетьманщини й наказано складати фінансові звіти про прибутки і видатки російському уряду
- Розпочав судову реформу, за якою Гетьманщину було поділено на 20 повітів, кожен з яких мав власний суд. Суди були становими
- Планував відкрити в Батурині університет європейського типу
- Намагався розширити політичні права старшини; розпочав скликати старшинські з'їзди - Генеральні збори, які мали тенденцію до перетворення на шляхетський парламент на зразок польського сейму
- Здійснив військову реформу: запровадив однакове озброєння і уніформу для козацького війська та удосконалив артилерію
- Заборонив перехід селян без письмової згоди землевласників, йдучи назустріч вимогам старшини в 1760—1761 рр.
- Виступив з проектом запровадження в Україні спадкового гетьманства і закріплення його за родом Розумовських.

ПОСИЛЕННЯ АНТИУКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ

❖ Посилення наступу царизму на державно-правові інститути Гетьманщини (1708—1722 рр.)

Заходи	Прояви
В умовах Північної війни населення Гетьманщини потерпало від необхідності забезпечувати пересування російських військ	Українці виконували підводну повинність (надавали підводи для перевезення військового майна), у них конфісковували коней, продовольство, сіно й овес для коней
Із 1711—1712 рр. у більшості міст Гетьманщини розмістилися російські гарнізони. У 1719 р. тут знаходилося 13,2 тис. російських офіцерів та солдатів	Українці повинні були постачати російським військовим продукти харчування та фураж. Це стало примусовою повинністю, яка стягувалася з усіх видів маєтностей: старшинських, монастирських і магістратських
У визначенні норм і порядку збирання продовольства російські воєначальники керувалися власними інтересами і не зважали на гетьмана та місцевих козацьких старшин	Розміри продовольчої повинності для забезпечення російської армії часто перевищували можливості українців, що нерідко визнавали і самі російські можновладці
Петро І, усіляко обмежуючи права гетьмана, втручався у справу призначень на старшинські «уряди»	Цар не лише наставляв на «уряди» полковників за «показанную верность» у супереч виборним традиціям, а й призначав полковниками російських можновладців
Із 1708 р. розпочалося пряме призначення сотників (за царським указом)	Поставлені (а не обрані) на посади сотники поводитися зухвало і зловживали владою, унаслідок чого чимало козацьких громад вимагали відновлення виборності сотенної старшини

Царська влада відслідковувала, щоб на старшинські «уряди» не потрапляли особи, щодо яких не було певності в їхній повній лояльності до Росії	У Гетьманщині діяли спеціальні комісії, які проводили слідство стосовно осіб, поставлених на різні «уряди», за підозрою у причетності до «мазепинства»
На старшинські уряди стали призначати вихідців з Молдавії, Сербії та Греції, які разом з «урядами» отримували від царя великі маєтності в Гетьманщині	Старшини-іноземці не зв'язані з Україною, «обласканные» царем за свою прихильність до Російської держави, були слухняними провідниками його політики в Гетьманщині
1719 р. на територію Гетьманщини було поширено російський адміністративно-територіальний устрій	Створено Київську губернію у складі Київської, Орловської, Белгородської і Сєвєрської провінцій. До Київської провінції входила Гетьманщина. Київський генерал-губернатор мав великі повноваження і часто втручався у справи Гетьманщини

❖ Економічна політика царизму щодо Гетьманщини

Заходи	Наслідки
<ul style="list-style-type: none"> Царський уряд прийняв низку указів, що забороняли вивозити з Гетьманщини певні товари традиційними шляхами і до традиційних ринків збуту, та наказав возити ці товари до російських портів З метою перетворення Гетьманщини на ринок збуту товарів, вироблених новоствореними російськими мануфактурами, було заборонено ввозити в Україну деякі закордонні товари Запровадження економічної блокади Запоріжжя: після зруйнування Січі було заборонено підтримувати будь-які торговельні зносини із запорожцями Місцева влада в Гетьманщині була зобов'язана слідкувати за суворим дотриманням указів і заборон, ужитих царизмом стосовно української торгівлі Спеціальними указами царського уряду було запроваджено заборону українським купцям ввозити до Росії найбільш вживані й прибуткові тогочасні товари — горілку і тютюн Торгівлю Гетьманщини із Західною Європою через Польщу утруднювала внутрішня нестабільність Польщі, грабунки та розбої на шляхах. Російські можновладці відмовлялися захищати права українських купців, пропонуючи їм торгувати через російські порти Дозвіл на безмитну торгівлю російськими товарами в Гетьманщині й, водночас, примушування українських купців платити мито за свої товари 	<ul style="list-style-type: none"> Радикальна (й штучна) переміна ринків збуту для українських товарів і зміна традиційних шляхів шкідливо вплинула на торгівлю Гетьманщини і фактично припинила її безпосередні зв'язки із сусідніми європейськими державами Задавлені жорсткою регламентацією, високими митами, зловживаннями російських чиновників, українські купці вдавалися до контрабанди. Унаслідок боротьби уряду з нею поширювалися доноси купців один на одного, підкупи митників та інших урядовців тощо Фактична заборона торгівлі Гетьманщини із Заходом болюче позначилася на економіці сусідніх з нею країн і цілих регіонів Російська економічна політика в Гетьманщині поставила українську торгівлю у залежність від російської, спричинила занепад місцевої промисловості й зміцнення позицій російського торгового капіталу в Україні Економічно занепадало

<ul style="list-style-type: none"> ▪ Надання Росії права скуповувати в Гетьманщині заборонені до вивозу за кордон товари і перепродавати їх іноземним купцям ▪ Виплати українським постачальникам за товари, заборонені до вивозу за кордон, і товари, що постачалися до Росії (навіть для потреб війська), не грошима, а російськими товарами незадовільної якості ▪ Запровадження усілякої регламентації української торгівлі. Згідно з указом 1715 р., вирушаючи з товарами до Риги, купець мусив спочатку подати список своїх товарів до гетьманської канцелярії у Глухові, пройти перевірку товарів відповідно до цього списку і отримати дозвіл на виїзд ▪ Установлення на південних і західних кордонах Гетьманщини 40 спеціальних застав, що мали перешкоджати українським купцям переправляти товари за кордон і спрямовувати їх до російських портових міст 	<p>українське міщанство, широкі верстви козаків і посполитих, що вели роздрібну торгівлю, брали участь у ній як візники тощо</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Руйнувалися економічні підвалини політичної автономії Гетьманщини у складі Російської держави
---	--

❖ Наступ царизму на українську мову і культуру

- 1709 р. за наказом Петра I було вислано за кордон студентів Києво-Могилянської академії, що походили з Правобережжя. Загалом кількість студентів скоротилася з 1 тис. осіб до 161 особи
- Російський уряд конфіскував великі суми грошей, надані гетьманом І. Мазепою на будівництво Києво-Печерської лаври. Землі Лаври було передано під будівництво Київської фортеці
- Проводилася цілеспрямована і наполеглива політика запрошень і переманювань з Гетьманщини до Петербурга і Москви видатних українських учених, просвітителів, богословів і педагогів
- Примусове насадження «правописання и правоверия великороссийского» стосовно українських церковних видань
- 1721 р. Київська і Чернігівська друкарні були підпорядковані Синоду Російської православної церкви. З усіх українських церков вилучалися книги колишнього українського друку і замінювалися на московські видання
- Відповідно до указу Петра I від 20 грудня 1720 р. розпочинається вилучення і вивезення з Гетьманщини до Росії історичних пам'яток, рідкісних книг тощо.

ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНАТУ КАТЕРИНОЮ II

Уже на третій рік свого правління Катерина II змусила гетьмана Кирила Розумовського зректися булави, а через вісім місяців скасувала і саму посаду гетьмана. 1765 року імператриця ліквідувала полковий устрій на Слобожанщині і створила там Слобідсько-Українську губернію. 1768 року вона розпорядилася заарештувати всіх учасників

Коліївщини на чолі з Іваном Гонтою та Максимом Залізняком, Гонту стратити, а Залізняка заслати на каторгу до Нерчинська у Сибіру. Тоді ж Катерина наказала довічно ув'язнити митрополита Ростовського і Ярославського Арсенія Мацієвича (за походженням – волинського шляхтича) за його протести проти конфіскації державою монастирських маєтностей.

1775 року за наказом Катерини російська армія зруйнувала Запорозьку Січ на ріці Підпільній. Кошовий суддя Павло Головатий та військовий писар Іван Глоба були заслані до Сибіру, кошовий отаман Петро Калнишевський – на Соловки, а само слово «запорожці» було заборонено. Після руйнування Січі Катерина роздала близько 4 мільйонів десятин земель Війська Запорозького своїм фаворитам. Нові землевласники на місці козацьких господарств фермерського типу запроваджували латифундії, засновані на праці кріпаків.

1781 року Катерина ліквідувала полковий устрій і на території Гетьманщини, натомість запровадила там Малоросійське генерал-губернаторство із загальноімперським адміністративним устроєм.

Саме за часів Катерини II було завершено знищення власної української фінансової системи, створеної ще за Богдана Хмельницького та модернізованої за Петра Дорошенка та Івана Мазепи.

Та головне з того, що зробила Катерина II на українських землях, - це впровадження там кріпащини у всій її повноті. Під активності Катерини II щодо України припав на 1783 рік. 19 квітня вона видала маніфест про приєднання Криму до Російської імперії. 14 травня її указом на Лівобережжі було запроваджено кріпацтво, яке там було скасоване ще під час Хмельниччини. 9 липня за наказом імператриці на Лівобережжі були розформовані козацькі полки. Тоді ж викладання у Києво-Могилянській академії було переведено на російську мову, а через два роки українська мова була заборонена в школах і в церкві. 1791 року вона остаточно закріпила так звану «межу осілості» єврейського населення, обмеживши проживання євреїв на території Російської імперії білоруськими та польськими землями, Правобережжям та Полтавською і Херсонською губерніями. 1792 року Катерина розпорядилася переселити Чорноморське козацьке військо, сформоване з колишніх запорожців, із земель між Бугом і Дністром на Кубань. 1795 року вона ліквідувала на Правобережжі греко-католицьку церкву та ініціювала примусове навернення греко-католиків на православ'я.

Останніми значними військово-політичними акціями Катерини II стали II і III поділи Польщі, в результаті яких Російська імперія, серед іншого, захопила Правобережжя та Волинь. Та все ж головне тут – закріпачення, а якщо реально, враховуючи можливість продажу людських душ, - обернення в рабський стан більшості українців.

Фактори, що сприяли ліквідації російською владою української державності:

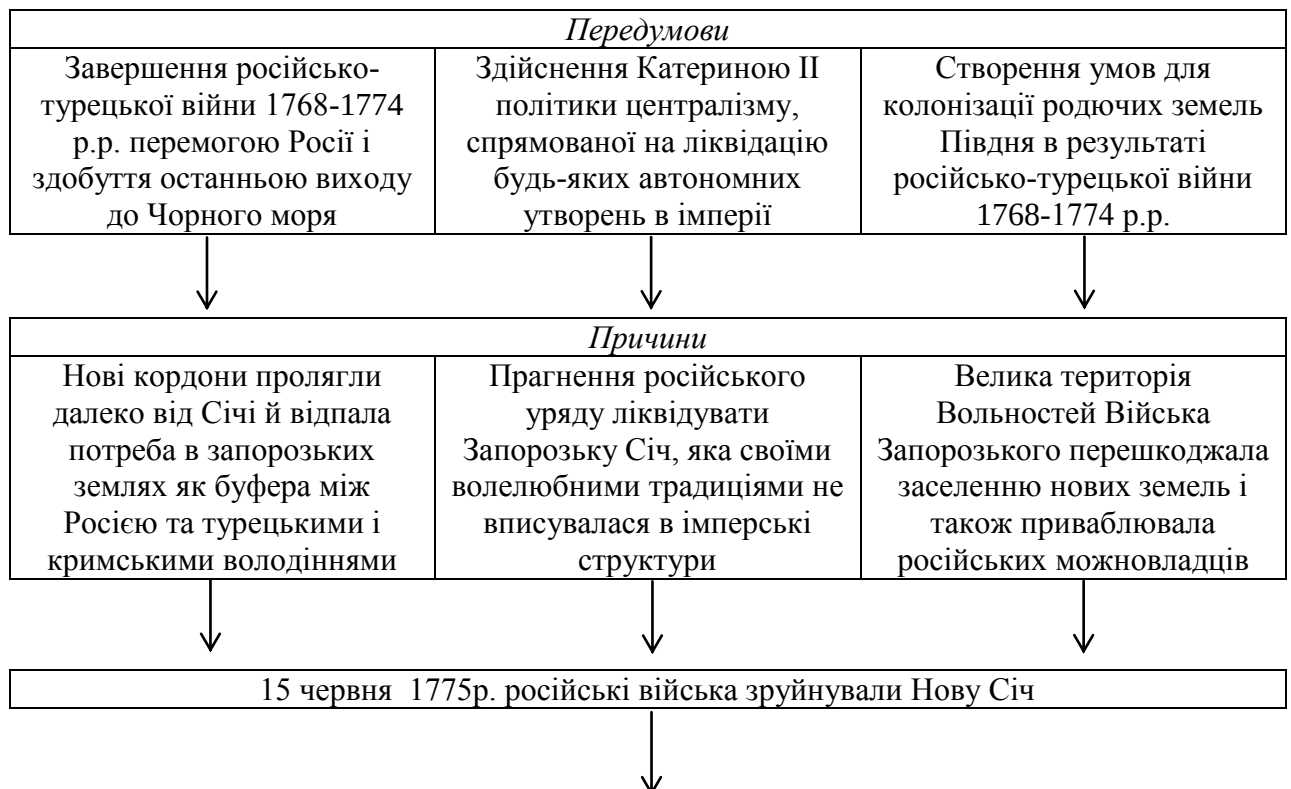
- Відсутність природних кордонів української території, її відкритість з усіх боків
- Відірваність більшості українських суспільних верств від військового устрою Гетьманщини
- Слабкість міщанства як соціального стану через незначний розвиток урбанізації

- Невизначеність більшості українського населення між українським патріотизмом і лояльністю до російської влади
- Нездатність козацької старшини відігравати роль соціальної еліти й переважання серед неї угодовського ставлення до російської влади.

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ — ГЕТЬМАНЩИНИ

1. Гетьманщина проіснувала 115 років, відіграла важливу роль в історії і державотворчих змаганнях українського народу
2. Створення власної державності захистило український народ від асиміляції, соціального визиску і національно-релігійних утисків з боку польської влади
3. Переважну частину свого існування Гетьманщина перебувала під контролем царської влади, яка постійно втручалася в її внутрішні справи і зовнішньополітичні зв'язки. Проте управління та соціально-економічна політика Гетьманщини здійснювалася самими українцями, яким належали ключові позиції в судочинстві, фінансах та армії
4. Створення Гетьманщини стало складовою загальноєвропейських процесів творення національних держав, які розгорнулися у Нові часи
5. Гетьманщина забезпечила умови для остаточного становлення українського народу, створила можливості для розвитку його мови і культури
6. Історична спадщина Української козацької держави надихала майбутні покоління борців за визволення України. Із нащадків козацької старшини вийшло багато українських діячів, що розгорнули національно-визвольну боротьбу в наступні роки, поєднуючи історичні традиції з новими західноєвропейськими ідеями.

Ліквідація імперським урядом Запорозької січі

<i>Наслідки</i>	
Землі Дунайської Січі увійшли спочатку до складу Новоросійської та Азовської губерній, а з 1784 р. – до Катеринославського намісництва	Колишні володіння Січі російський уряд розкладав царедворцям і оселяв на них іноземних колоністів

Гайдамацькі рухи 1730-1760-х рр.

Гайдамацькі рухи - це повстання проти польського панування відбувалися у 30-60-х рр. 18 століття на Правобережній Україні.

Дата	Керівники	Територія	Результат
1734—1738 рр.	Наказний козацький полковник Верлан	Брацлавщина, Поділля, частина Волині та Галичини	Виступ було придушено польськими і російськими військами. Верлан із невеликим загonom відступив у Молдавію
1741—1748 рр.	Г. Голий	Брацлавщина, Уманщина	Виступ було придушено регулярними польськими військами і надвірними командами місцевих магнатів
1750 р. О. Лях,	К. Ус, М. Мамай, М. Сухий та ін.	Північне Поділля, Уманщина, Київщина	Гайдамаки, зазнавши поразок у відкритих сутичках з польськими та російськими військами, відступили на Запоріжжя, Лівобережжя та до Молдавії
1768—1769 рр.	М. Залізняк, І. Гонта	Правобережжя	Виступ було придушено спільними зусиллями польських і російських військ

КОЛІЇВЩИНА

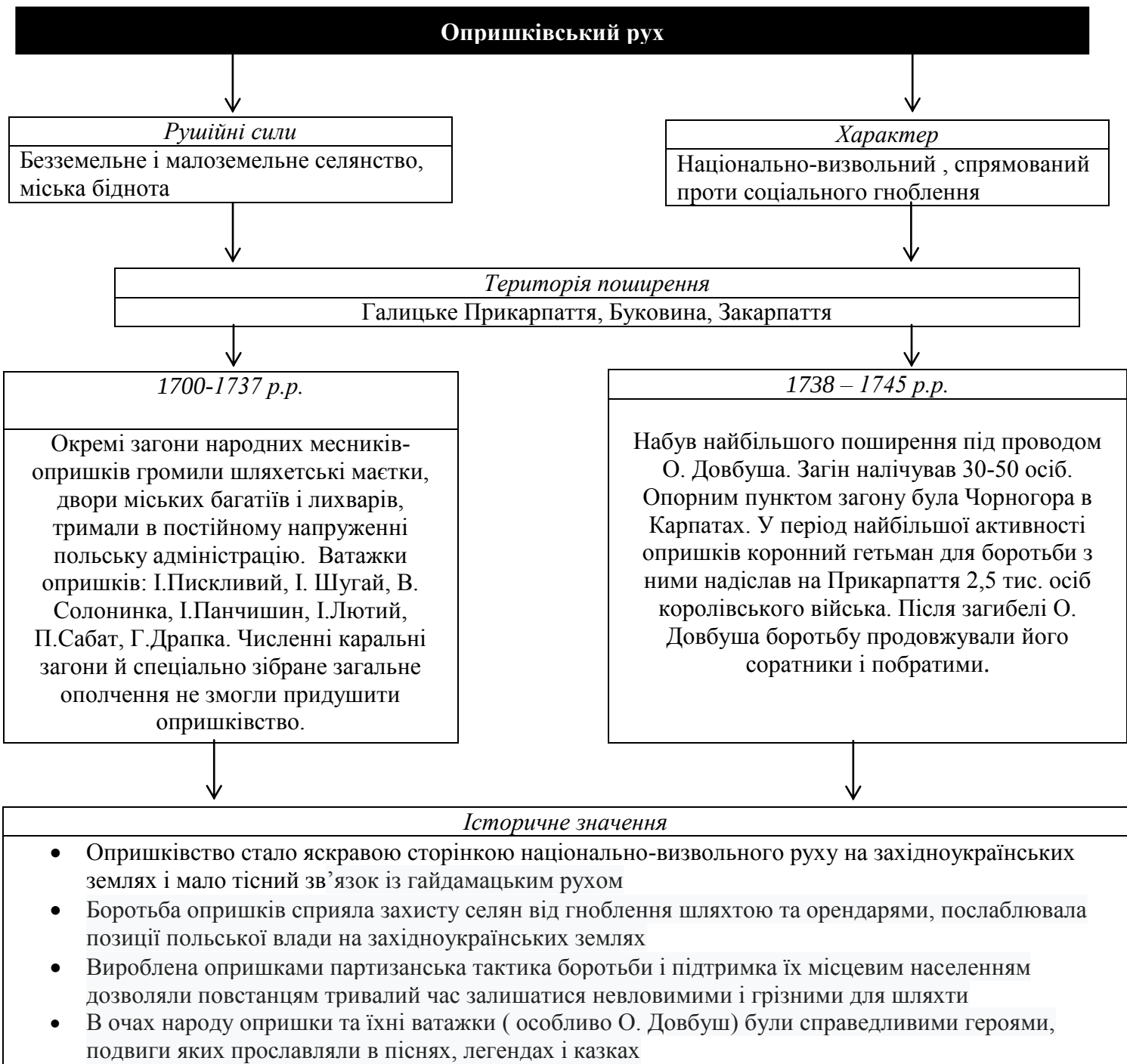
Коліївщина — селянсько-козацьке повстання на Правобережній Україні у 1768 році проти кріпосницького, релігійного та національного гніту шляхетської Польщі.

Очолив це повстання виходець із запорозької бідноти Максим Залізняк, а його найближчим сподвижником став Іван Гонта. Коліївщина стала найвищим етапом гайдамацького руху. Супроводжувалося масовою різаниною єврейського і польського населення на Поділлі та Волині. Повстання було придушене російськими

військами (спільно з поляками), а гайдамацькі ватажки — страчені або заслані на Далекий Схід.

ОПРИШКІВСЬКИЙ РУХ

Опришки — учасники селянського повстанського руху в Галичині, на Закарпатті, Буковині проти польської шляхти, молдавських бояр, угорських феодалі, згодом — також проти австрійської адміністрації.

ОЛЕКСА ДОВБУШ

Олекса Довбуш (1700 — 24 серпня 1745) — найвідоміший із опришківських ватажків у Карпатах. Він народився 1700 у селі Печеніжин. Належав до найбіднішої верстви сільського населення — комірників, які не мали навіть своєї хати.

Перші згадки про виступи Довбуша знайдено в документах за 1738 р. У писаних тогорічних джерелах мовиться про нього як про опришка, що очолює загін. Припускають, що ватажок міг діяти й раніше, хоч це не зафіксовано в історичних матеріалах.

1738–1739 – Олекса Довбуш розгорнув діяльність навколо Печеніжинського ключа, а згодом і всього Яблунівського староства. Селяни інколи навіть шукали захисту в Довбуша,

бо вже 1739 року на прохання одного селянина з Малих Лючок опришки боронили його перед братами.

Опришки О.Довбуша особливо активно діяли в Коломийському повіті влітку і восени 1738. Їх опорним центром стали околиці Яблунівського ключа. Його виступи набувають масового характеру. 1740–1741 — під натиском польських військ Довбуш змушений був залишити околиці Печеніжина і Яблунова, відступити на Верховину й отаборитися на Буковецькій полонині. Звідси знову почав нападати на шляхетські маєтки не лише на Коломийщині, а й на Буковині та Закарпатті.

Розправа Довбуша з економами, лихварями, орендарями у 1738–1745 викликала серед простого люду симпатію. Селяни вважали Довбуша «своїм спасителем». Після загибелі ватажка між шляхтою виникла суперечка: кожен хотів похвалитися перед гетьманом Потоцьким і коронною княжною Яблонівською, що саме з його допомогою виявлено «вірність і хвалебний вчинок», убивши відомого опришка. Це сталося 24 серпня 1745.

ЗАНЕПАД ТА ПОДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Дата	Територіальні надбання держав-учасниць		
	Австрія	Пруссія	Росія
1772 р.	Руське (без Холмщини), Белзьке, західні частини Волинського і Подільського воєводств	Територія Помор'я без Гданська	Латгалія і частина Східної Білорусії
1793 р.	—	Гданськ, Торунь і значна частина Великої Польщі	Правобережна Україна і Центральна частина Білорусії
1795 р.	Малопольські землі з Любліном і Краковом	Основна частина Великої Польщі з Варшавою	Західна Волинь, Західна Білорусія, Литва і Курляндія

НОВЕ ПОЛІТИЧНЕ РОЗЧЛЕНУВАННЯ УКРАЇНИ РОСІЙСЬКОЮ ТА АВСТРІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЯМИ

З кінця XVIII століття український народ, що за чисельністю був одним з найбільших у Європі, не мав своєї державності. Західноукраїнські землі (3,5 млн. українців) перебували в складі Австрійської імперії, східноукраїнські (8,2 млн. українців) — у складі Російської імперії. Обидві імперії не визнавали українського народу як такого, їх асиміляторська політика загрожувала самому існуванню українців, заможні верстви населення були орієнтовані на чужоземні мову та культуру.

Західноукраїнські землі складаються з таких регіонів: Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття. В адміністративному відношенні вони поділялися наступним чином — Східна Галичина разом з польською Західною Галичиною входили до австрійського «коронного краю Галичини та Лодомерії», Закарпаття було підпорядковане Угорщині, яка входила до складу Австрії; Північна Буковина разом з Південною, що була заселена румунами, належала до Австрії. Всі ці землі були сировинним придатком Австрії,

абсолютну більшість їх населення складали феодально залежні селяни. Австрійський уряд всіляко заохочував переселення сюди німців, угорців і румунів, яким надавалися найкращі землі. Серед жителів міст кількість українців була незначною.

На Східній Україні наприкінці XVIII ст. ліквідовано залишки української автономії – Гетьманщину (1764 р.), Запорізьку Січ (1775 р.); ліквідовано полково-сотенний устрій (1784 р.), запроваджено кріпацтво (1783 р.). Східноукраїнські землі (Правобережжя, Лівобережжя та Степ) були поділені у складі Росії на 9 губерній, об'єднаних у три генерал-губернаторства – Малоросійське (Харківська, Чернігівська, Полтавська губернії), Київське (Київська, Подільська, Волинська губернії), Новоросійсько-Бессарабське (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії). Абсолютну більшість українського населення тут також становили селяни-кріпаки та державні селяни. Кращі землі належали російським (Лівобережжя) і польським (Правобережжя) поміщикам. Уряд всіляко заохочував переселення – особливо на колишні запорізькі землі – німців, сербів, болгар, греків, росіян. Україна була в Росії основним постачальником збіжжя, продуктів харчування, слугувала виходом до Чорного моря.

Отже, на зламі XVIII-XIX ст. українські землі у складі Російської та Австрійської імперій опинилися в різних умовах, що зумовлювало і відмінності в їх розвитку. Провідною ідеєю, яка в XIX ст. надихала українських патріотів, стало усвідомлення належності до єдиного народу, хоч і розірваного навпіл і поневоленого двома імперіями. На середину XIX ст. усталився адміністративно-територіальний поділ українських земель, який проіснував до кінця Першої світової війни (1914-1918 рр.).

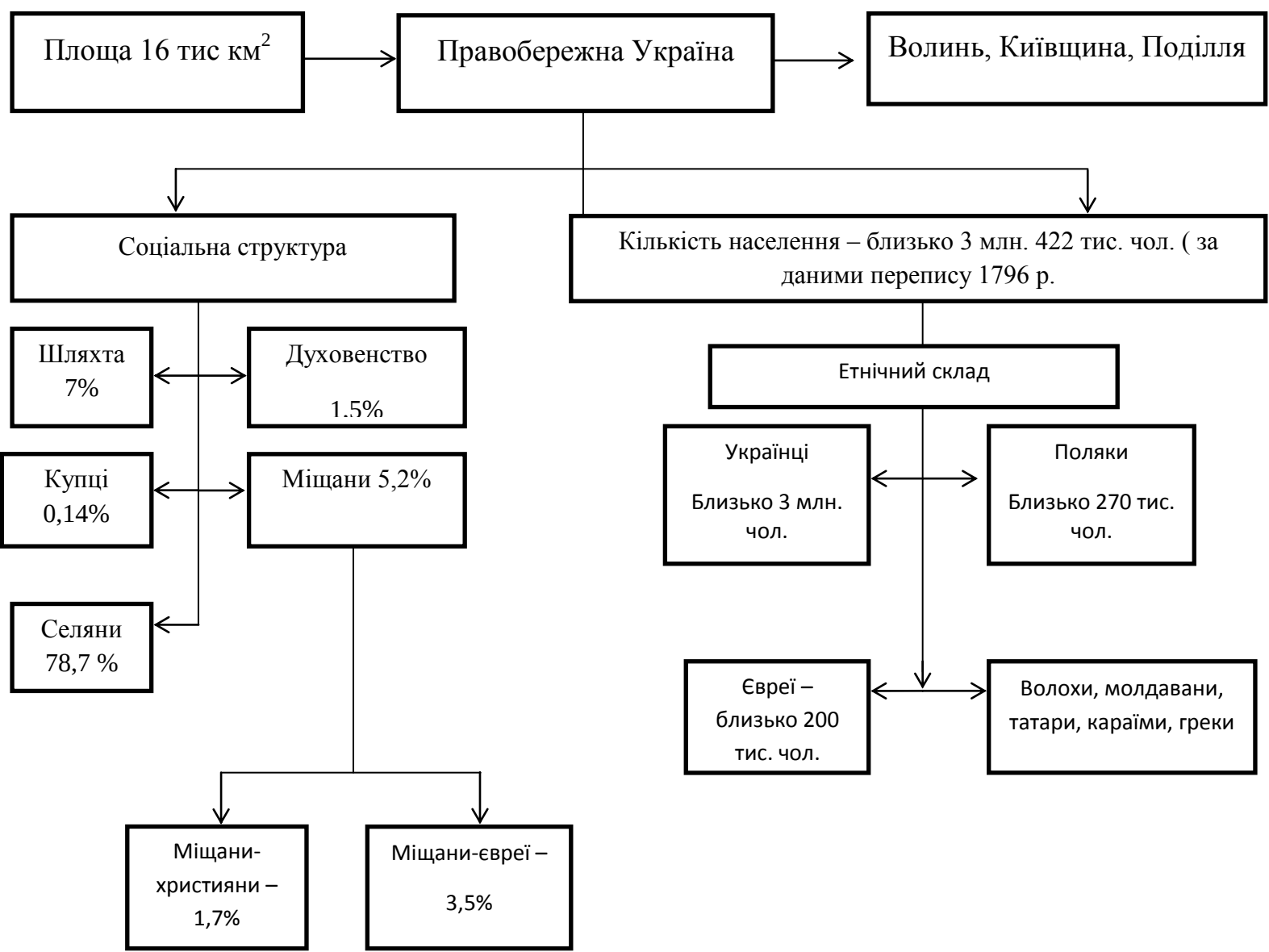
VIII. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД

Дані переписів свідчать, зокрема, про те, що в етнічних межах розселення українців їхня питома вага була завжди переважаючою порівняно з іншими національними групами; водночас вона майже до кінця 20-х років XX ст. неухильно зменшувалася відносно їхньої загальної кількості у світі; з 20-х років частка українців України дещо зростала. Вказані тенденції — результат тих історичних змін, що відбувалися в Україні та в сусідніх державах, де мешкала значна частина українського населення. Так, зменшення питомої ваги українців на території основного етнічного масиву протягом XVIII ст. з 85,6 % до 83,3 % було викликано насамперед імміграційними процесами, а також відторгненням від нього периферійних зон. Щодо міграцій українців за межі власної етнічної території, то вони ілюструються такими показниками. Тільки в Росії поза Україною на початку XVIII ст. налічувалося 8 % всіх українців світу, на початку XIX ст. — 14,4 %, на початку XX ст. — 22,4 %.

Міграційні процеси XIX ст. утворювали два могутніх потоки: один йшов у внутрішні регіони Російської держави (на Нижнє Поволжя, Алтай, Північний Кавказ) та у щойно звільнені землі (у Новоросію, Бессарабію), другий — переважно за океан (до Канади, США, Бразилії, Аргентини тощо). Якщо у 1795 р. за межами України мешкали майже 2 млн. українців, то в 1897 р. — понад 6 млн. Деяке зменшення чисельності українців обумовлювалось і демографічними процесами (невеликим природним приростом в Правобережній Україні, де цьому заважала кріпосницька система) та значним притоком в Україну інонаціональних груп.

Етнічний склад та соціальна структура населення Правобережної України в кін. XVII – XVIII ст.

НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.

Регіон	Площа, км2	Приблизна кількість населення, тис. осіб	Українців, %
Лівобережжя	102400	2300	95
Слобожанщина	54 500	1000	86
Правобережжя	164 700	3400	85
Південь	194 600	1000	74

СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ

Селянсько-козацькі повстання XVII-XVIII ст.

Причини повстань

Великі податки, панщина, повинності, соціальний, національний і релігійний гніт, сваволя панів, голод, епідемії, пошесті, наруга над особою, малоземелля, безземелля

Форми боротьби

Втеча, відмова від роботи, підпал панського маєтку, вбивство пана та членів його родини, знищення інвентарів (записів феодальних повинностей), бунт, повстання

Селянсько-козацькі повстання XVII ст.

Повстання перш. пол. XVII ст. :

1625 р. — очолив М. Жмайло
1630-31 рр.- очолив М. Трясило
1637 р. — П. Бут (Павлюк)
1638 р. — Я. Остринин

Повстання другої половини XVII ст.- поч. XVIII ст.

1657-58 рр.- очолив М.Пушкар, Я.Барабаш
1666 р. - у Переяславі
1670-71 рр. - у Слобідській Україні
1700 р. - на Правобережжі
1700-1704 рр. - очолив С. Палій

Селянсько-козацькі повстання XVIII ст.

1789 р. — "Волинська" тривога
1789-1793 рр. — Повстання в с. Турбаях

Опришківство

1738-1745 р. очолив О. Довбуш
1744-1754 рр. очолив В. Баюрак,
1755- 1759р.р - І. Бойчук

Гайдамацький рух

1734 – 1738 рр. Перші гайдамацькі повстання

1750 р.

1768 р. Коліївщина, провідники М. Залізняк, І. Гонта

З кінця XVI ст. козацтво брало активну участь у селянських повстаннях. У першій половині XVII ст. в українській політиці формуються два напрями — радикальний і компромісний. З радикальними гаслами виступали широкі козацькі маси, яких підтримувало селянство. Визвольна війна 1648— 1657 р. не зняла соціальної напруженості, вже у 1657 р. вибухав селянсько-козацьке повстання під проводом М. Пушкаря. У XVIII ст. на Правобережжі широко розгорнувся гайдамацький рух, який у 1768 р. поширився і на Лівобережну Україну. В Західній Україні активно діяли загони опришків, які були придушені тільки на початку XIX століття

Економічне становище в першій половині XIX ст.

- Процес занепаду кріпацтва і становлення нового ринкового господарства, що відбувався в цей час, здійснювався у складних умовах, під впливом різних, інколи суперечливих, чинників
- Своєрідним «випробувальним полігоном» нових економічних відносин була Південна Україна, де використання вільнонайманої робочої сили набуло найбільших масштабів і довело свою ефективність
- Правобережжя було регіоном переважання примусової праці селян-кріпаків
- Перетворення примусової праці на перешкоду для подальшої індустріалізації та викликане цим сповільнення темпів економічного розвитку змушувало правлячі кола шукати шляхи реформування застарілих виробничих відносин
- Економіка Наддніпрянщини упродовж усього XIX ст. зберігала аграрний характер
- Зростання попиту на продукти харчування в Європі та світі стимулювало розвиток сільського господарства Наддніпрянщини
- Перша половина XIX ст. стала для Наддніпрянщини часом втягування в систему світової торгівлі
- У 30-х рр. XIX ст. в Наддніпрянщині розпочалася промислова революція

МІСЦЕ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

- Наддніпрянщина забезпечувала 78 % пшениці та 55 % вовни, які експортувалися з імперії (від загального обсягу);
- У першій половині XIX ст. чорноморсько-азовські порти за обсягами перевезень значно випереджали балтійські порти. Їх розвиток був пов'язаний з наближеністю до українських земель, де вироблялася експортна продукція

У.КАРМЕЛЮК

Устим Якимович Кармелюк (27 лютого (10 березня) 1787 - 10 (22) жовтня 1835) — український національний герой, керівник повстанського руху на Поділлі у 1813–1835 роках проти національного і соціального гніту.

Він очолив ватагу кріпаків та військових-дезертирів, що нападали на маєтки панів. 1813 — разом з Д. Хроном Кармелюк утік з 4-го уланського полку, який розміщався в Кам'янці-Подільському, і повернувся в рідні місця.

1814 — очолив повстанський рух селян проти російської адміністрації і дворянства, який розгорнувся в Літинському, Летичівському й Ольгопільському повітах.

1830—1835 — селянський рух під проводом Кармелюка охопив усе Поділля, суміжні з ним райони Бессарабії, Волинь та Київщини. У ньому брали участь близько 20 тис. селян, які здійснили понад 1000 нападів на поміщицькі маєтки.

Протягом 23 років боротьби повстанські загони Кармелюка здійснили тисячі нападів на поміщицькі маєтки. Захоплені у поміщиків гроші та майно роздали селянській бідноті. Для боротьби з повстанцями російський уряд у листопаді 1833 р. створив т. зв. Галузинецьку комісію (Хмельницької області) щодо заворушень в Літинському,

Летичівському та Ольгопільському повітах Подільської губернії. У повстанському русі брали участь не лише українці, а й поляки та євреї.

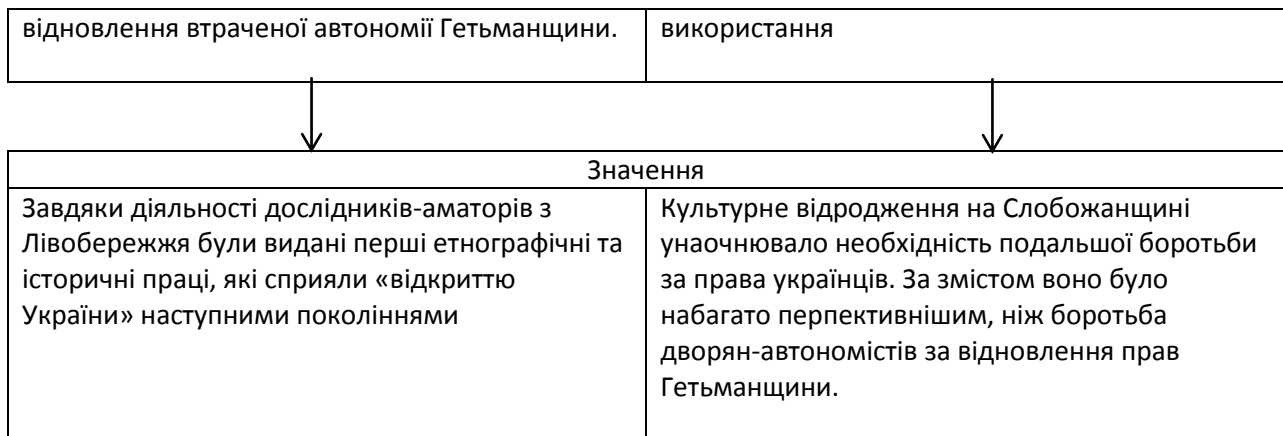
МІСЦЕ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

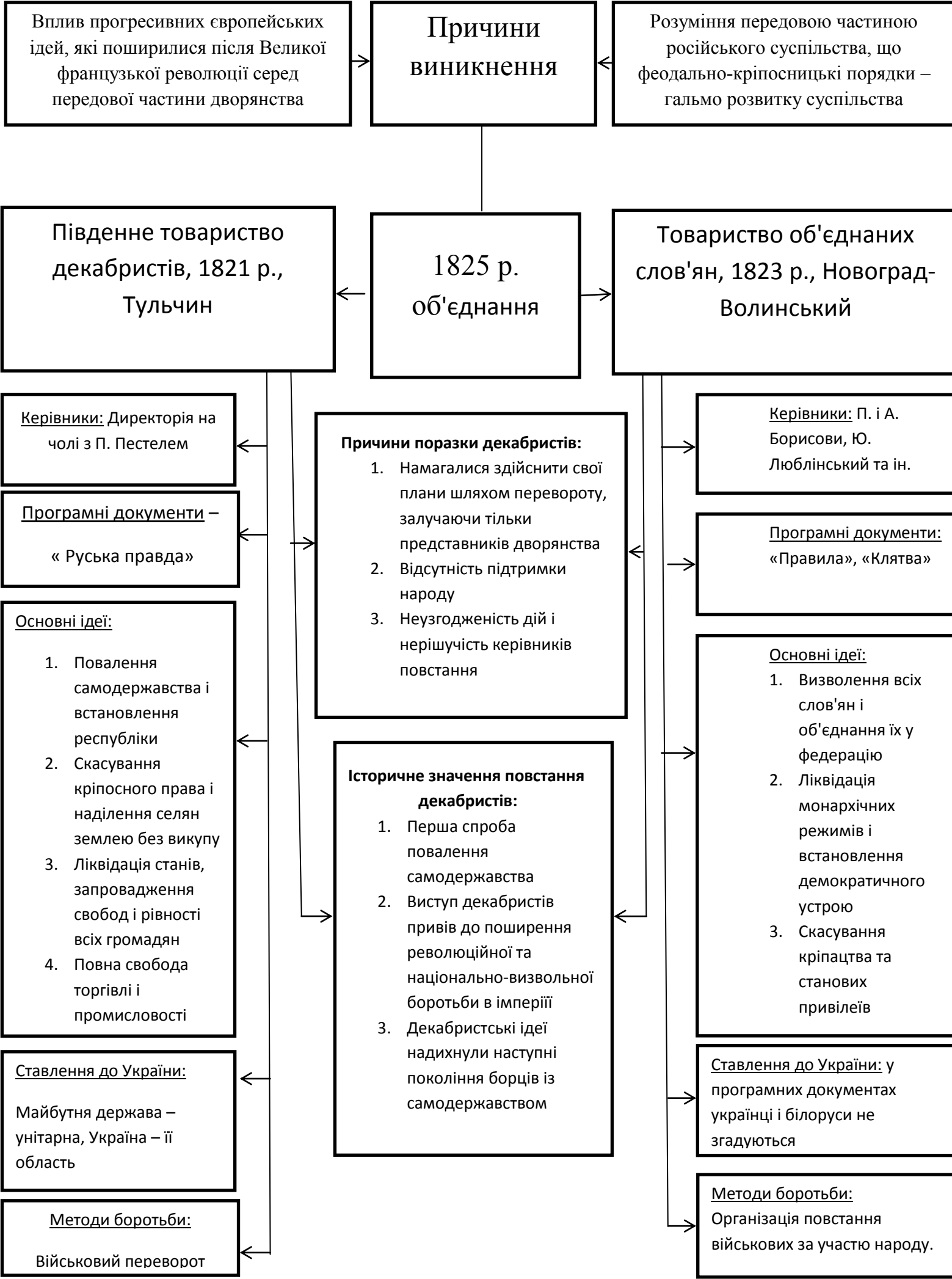
- Відсутність власної державності спричинило те, що Наддніпрянщина стала об'єктом у політичних комбінаціях інших держав
- Українські землі протягом першої половини XIX ст. неодноразово привертати увагу тих європейських політиків, які розробляли плани ослаблення Російської імперії через відокремлення підпорядкованих нею територій
- Українцям доводилося брати участь у здійсненні амбітних планів російських можновладців
- Висуваючи плани стосовно майбутньої зміни державної приналежності Наддніпрянщини, європейські політики не передбачали можливості залучення самих українців до вирішення своєї долі, що було однією з причин їх невдач

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Український національний рух — соціальний та політичний рух на території Російської та Австро-угорської імперії, що виступав за культурно-національне відродження й становлення української нації. Український національний рух зародився на території Російської імперії у колах козацької старшини, під впливом історичних процесів у Європі кінця XVIII ст. Великодержавна політика царського самодержавства призвела до піднесення українського національного руху в Росії в середині XIX ст. На початку XX ст. він остаточно перейшов у свою політичну стадію і характеризувався активною боротьбою українців за свої як культурні, так і політичні права. З виникненням українських партій, розв'язання національного питання в Росії пов'язується з вирішенням глобальних політичних проблем: ліквідація самодержавства, встановлення парламентаризму, надання демократичних свобод.

ВПЛИВ ТА НАСЛІДКИ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1830-1831 РОКІВ НА НАЦІОНАЛЬНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

- Посилення русифікації і ліквідація спроб опозиційного ставлення до імперської політики
- Звільнення з посади малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна за його прихильне ставлення до малоросійських дворян-автономістів
- Створення спеціальної комісії у справах південно-західних губерній (Правобережжя), що мала «привести всі західні землі у відповідність до великоруських губерній в усіх сферах життя»
- Закриття Кам'янецького ліцею, що був центром польської культури і вищої освіти, переведення на викладання російською мовою всіх польських шкіл й судочинства на Правобережжі
- Створення у 1834 р. Київського університету, який за задумом імперських ідеологів мав «поширювати російську культуру і російську національність на спольщених землях Західної Росії»
- Позбавлення на Правобережжі маєтків і виведення з дворянського стану 64 тис. польських шляхтичів (хоча безпосередньо в повстанні брали участь лише 4 тис. осіб), закриття більшості католицьких костелів, греко-католицьких церков і монастирів.

КИРИЛО-МЕФОДІЄВСЬКЕ БРАТСТВО

Кирило-Мефодіївське товариство — українська таємна політична організація, що виникла в Києві наприкінці 1845 року та спиралася на традиції українського визвольного й автономістського руху.

Була одним з проявів піднесення національного руху на українських землях та активізації загальнослов'янського руху під впливом визвольних ідей періоду назрівання загальноєвропейської революційної кризи — «весни народів».

У січні 1846 р. в Києві виникла таємна суспільно-політична організація – Кирило-Мефодіївське братство. Спочатку ця організація сформувалась навколо групи молодих людей, які разом зі студентами-товаришами відвідували лекції професора Миколи Костомарова зі слов'янської міфології. Вивчення народної творчості українців та інших слов'янських народів наштовхнуло Костомарова на ідею слов'янської єдності. Ідеологія Кирило-Мефодіївського братства була синтезом ідей трьох рухів: українського автономістичного, польського демократичного, російського декабристського в Україні. Братчики виробили програмні документи, до яких входили: «Статут і правила товариства», написані Білозерським, а також «Книга буття українського народу», або «Закон Божий», автором якої був Костомаров. В останньому документі розвивається ідея про те, що український народ завдяки своїй волелюбності та демократичності звільнить росіян від їхнього деспотизму, а поляків – від аристократизму. Програма Кирило-Мефодіївського братства вироблялась у гострих дискусіях. Це, насамперед, виходило з того, що П. Куліш наголошував на національному, М. Костомаров – на загальнолюдському і християнському, а Т. Шевченко – на соціальному елементі. Кожний з цих елементів знайшов своє відображення в «Книзі буття...».

Основними завданнями, які ставили перед собою члени Кирило-Мефодіївського братства, були: ліквідація кріпацтва і скасування станів, поширення освіти серед народних

мас, об'єднання всіх слов'янських народів в одну рівноправну федерацію, в якій кожний народ мав би свою державність. Українському народові відводилась провідна роль в організації всіх слов'ян на визвольну боротьбу. Центром всієї федерації мав стати Київ. У членів товариства були розбіжності щодо тактики, а саме: Костомаров і Куліш вважали шляхом практичного втілення в життя програми поступові реформи, а Шевченко і Гулак – збройне повстання та повалення самодержавства. Кирило-Мефодіївське братство не встигло здійснити свої наміри, бо було розгромлене вже навесні 1847 р. за доносом студента Олексія Петрова. Членів товариства заарештували і після слідства заслали в різні місця, заборонивши повертатись на Україну і працювати на ниві народної освіти. Суворе покарання братчиків мало стати пересторогою для тих, хто б намагався піти далі їхнім шляхом. Шевченка віддали в солдати на 10 років. Проте ідеї братства глибоко увійшли в світогляд тогочасної інтелігенції, створили ґрунт для наступних поколінь українських діячів. Це була перша спроба української інтелігенції перейти до політичної боротьби.

Історичне значення Кирило-Мефодіївського братства, цього українського відповідника національних організацій, що виникли по всій Європі ("Молода Італія", "Молода Німеччина", "Молода Польща" тощо), полягало в тому, що воно органічно поєднало національні та демократичні ідеї. Вироблена кирило-мефодіївцями ідея слов'янської єдності з центром у Києві протистояла концепції централізованої слов'янської імперії з центром у Петербурзі.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Тарас Шевченко - видатний український поет, прозаїк, драматург, художник, політичний і громадський діяч. Він був людиною універсальних талантів та інтересів. Все його життя і творчість були присвячені українському народу. Поет мріяв про ті часи, коли його країна буде незалежною суверенною державою, і коли в Україні буде поважатися мова, культура та історія народу.

Народився в сім'ї селянина 25 лютого (9 березня за новим стилем) 1814 року в селі Моринці в Черкаській області. Рано залишився сиротою. Грамоти навчився у дяка. У 14 років його взяли "козачком" у двір поміщика П. Енгельгарда, з яким спочатку переїхав до Вільнюса, а потім - до Петербурга. У 1832 р. Шевченко віддали "у науку" до художника В. Ширяєва. У 1838 році за підтримки К. Брюллова, В. Жуковського, О. Венеціанова, М. Вельгорського, Є. Гребінки, І. Сошенка та інших Шевченка викупили з кріпацтва.

У тому ж році його прийнято до Академії мистецтв, яку він закінчив у 1844 році. У 1843 і 1845 рр.. Шевченко приїздив на Україну і працював художником у Київській тимчасовій комісії з питань розгляду старих актів. У лютому 1847 Т. Шевченка затверджено на посаду викладача малювання Київського університету. 24 березня 1847 за участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства і за антисамодержавні поезії Т.Шевченка заарештований і засланий до Орської фортеці Оренбурзького окремого корпусу з царською резолюцією про заборону писати й малювати. Під час заслання Шевченко як художник увійшов до складу експедиції, завданням якої було дослідження Аральського моря.

У 1857 році зусиллями друзів Т. Шевченка повернули з заслання і в 1858 році він прибув до Москви, потім до Петербурга. У 1859 році приїхав до України, але перебував

під наглядом поліції. Йому заборонили постійно проживати в Україні і зобов'язали переїхати до столиці. Десятирічне заслання, хвороби привели до передчасної смерті Т. Шевченка 26 лютого (10 березня) 1861 року. Поховали його спочатку на Смоленському кладовищі в Петербурзі, в травні 1861 року його прах перевезли на Чернечу (тепер Тарасову) гору поблизу Канева.

МІСЦЕ УКРАЇНИ В РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙНАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Російсько-турецька війна 1806-1812рр.

- Українські землі були безпосередньо наближені до головного театру воєнних дій у Молдавії, Валахії та Болгарії
- У Чернігівській, Полтавській, Київській, Херсонській, Катеринославській та Харківській губерніях було проведено набір до ополчення. Кожна губернія відправляла по кілька тисяч ополченців.
- На українські губернії ліг тягар продовольчого забезпечення російської армії. 3 Лівобережжя на потреби армії було реквізовано понад 1 тис. коней, близько 14 тис. волів і понад 6 тис. возів у супроводі 4 тис. селян-погоничів
- Українцям у складі російської армії довелося йти «брат на брата», оскільки в турецькій армії були підрозділи задунайських запорожців

Російсько-турецька війна 1828-1829 рр.

- Воєнні дії розгорнулися в турецьких володіннях поблизу території України, і тому російський уряд максимально використовував її матеріальні та людські ресурси.
- У 1828 р. було створено Дунайське козацьке військо з нащадків колишніх запорожців, що воювали у складі російської армії.
- Селяни повинні були постачати необхідні для російської армії фураж і продовольство, надавати волів і підводи для перевезення вантажів
- Несподівану допомогу росіяни отримали від козаків-задунайців, частина яких на чолі з кошовим отаманом Й. Гладким перейшла на бік Росії

Результати

За Бухарестським миром, підписаний у травні 1812 р., до Росії відійшла Бессарабія. Більшість її населення складали молдаванами, але в трьох повітах (Хотинському, Акерманському та Ізмайльському) проживали українці

За Андріанопольським договором, укладеним у 1829 р., Туреччина віддавала Росії землі в гирлі Дунаю, що раніше були частиною володінь Задунайської Січі і де проживало українське населення

Україна в російсько-французькій війні 1812 р.

Генерал Наполеон Бонапарт, захопивши в 1799 р. у Франції владу і проголосивши себе «імператором усіх французів», підкорив багато народів Європи і поставив за мету завоювати Росію, розчленувати її, перетворити на свою колонію, домогтися світового панування.

Важливе місце у планах Наполеона займала Україна. Він передбачав відірвати українські землі від Росії, щоб цим послабити Російську державу. Після цього Україна мусила стати колонією Франції. Крім того, Наполеон збирався українськими землями розплачуватися зі своїми союзниками за їхню участь у загарбницьких походах: польським магнатам на чолі з Понятовським він обіцяв повернути Правобережну Україну, австрійському імператорові — віддати Волинь і залишити Галичину, а турецький султан, якщо він вестиме війну з Росією, повинен був отримати Крим і Причорномор'я. Ще до початку війни 1812 р. в Україну засилялися наполеонівські агенти, диверсанти із завданням влаштовувати диверсії, знищувати бази російської армії, а також підбурювати й піднімати українське населення на повстання проти Росії. Однак українське населення піднялося на боротьбу проти загарбників. Селяни й міщани не давали їм продовольства й фуражу, створювали дружини самозахисту, які чинили збройний опір окупаційним військам. Організовувалися партизанські загони, які знищували, захоплювали ворожі обози, переривали лінії зв'язку.

РЕФОРМИ МАРІЇ-ТЕРЕЗІЇ І ЙОСИФА ІІ

Мета			
Поліпшення матеріального становища населення, що стабілізує соціально-економічну ситуацію краю, а отже і зміцненню імперії		Ліквідація старої системи управління, за якої панівне становище належало місцевій шляхті і заміна її дисциплінованим чиновництвом, яке провадило б політику імперського центру	
Сфера			
Адміністративна	Аграрна	Релігійна	Освітня
<ul style="list-style-type: none">• Королівство Галичини і Лодомерії було поділено на округи, які очолювали старости, підпорядковані губернатору краю, що призначалися імператором. У селах влада належала мандатарам (наглядачам), які призначалися старостами округів, але утримувалися землевласниками.• Містами управляли магістрати, склад яких призначала імперська адміністрація, потім міські ради, що були органами місцевого самоврядування.• Вищим представницьким органом краю став сейм, де провідні позиції займала польська шляхта Від 1786 р. припинялася дія польських законів, їх заступали загальноімперські.• Адміністративним центром королівства став Львів	<ul style="list-style-type: none">• Було складено «Інвентарій», куди внесли кількість земель, якими володіла шляхта, і де визначено повинності селян. Імперський уряд з'ясував розміри податків із цих земель і заборонив землевласникам обтяжувати селян більше, ніж було передбачено «Інвентарієм»• Заборонялося застосовувати тілесні покарання, примушувати відробляти панщину в неділі й свята. 1780-1782 р. видано закони Йосифа II про звільнення селян від особистої залежності та обмеження панщини трьома днями на тиждень.• Надання селянам деяких громадянських прав - одружуватися без дозволу поміщика, посилати своїх дітей навчатися у школах: ліквідовувалося право пана судити селян. Надання селянським громадам права самоврядування.• 1789 р. було прийнято указ про ліквідацію панщини (скасований після смерті Йосифа II)	<ul style="list-style-type: none">• Визнання за римо-католицькою і греко-католицькою церквами рівних прав• Заборона називати греко-католиків уніатами і примушувати їх змінювати віру• Надання некаталикам рівних з католиками прав на державну службу .• Зрівняння євреїв у правах з іншими народами імперії	<ul style="list-style-type: none">• Створення 1774 р. у Відні при церкві св.Варвари генеральної греко-католицької семінарії («Барбереум») для здобуття вищої духовної освіти греко-католиками. Пізніше замість неї було створено греко-католицькі семінарії в Ужгороді та Львові• Відновлення 1784 р. діяльності Львівського університету. Для русинів при ньому було створено «Руський інститут»• Запровадження нової шкільної системи, за якої в початкових школах навчання здійснювалося рідною мовою

Наслідки реформ
<ul style="list-style-type: none"> • Загалом позитивно вплинули на життя західних українців і сприяли політичний модернізації • Запроваджені адміністративні зміни спричинили посилення німецького впливу і, як раніше, усували українців від участі в управлінні • Найвагомішими результатами реформ стали зміни в правовому становищі селянства і греко-католицької церкви • Сприяли поширенню серед селян і греко-католицького духовенства прихильного ставлення до габсбургів

РУСЬКА ТРІЙЦЯ

«Руська трійця» (1833—1837 рр.) — галицьке літературне угруповання, очолюване М. Шашкевичем, Я. Головацьким та І. Вагилевичем, що з кінця 1820-х років розпочало на Західних Українських Землях національно-культурне відродження.

Навколо "Руської трійці" об'єднувалася молодь, що прагнула працювати для добра свого народу. Учасники угруповання твердили, що "русини" Галичини, Буковини й Закарпаття є частиною українського народу, який має свою історію, мову й культуру. Вони "ходили в народ", записували народні пісні, оповіді, приказки та вислови.

Захоплені народною творчістю та героїчним минулим українців і перебуваючи під впливом творів передових слов'янських діячів, "трійчани" укладають першу рукописну збірку поезії "Син Русі" (1833). У 1835 році "Руська трійця" робить спробу видати фольклорно-літературну збірку "Зоря", в якій збиралися надрукувати народні пісні, твори членів гурту, матеріали, що засуджували іноземне гноблення і прославляли героїчну боротьбу українців за своє визволення. Проте цензура заборонила її публікацію, а упорядників збірки поліція взяла під пильний нагляд.

Істотною заслугою "Руської трійці" було видання альманаху "Русалка Дністровая" (1837 рік, Будапешт), що, замість язичія, впровадила в Галичині живу народну мову, розпочавши там нову українську літературу. Вступне слово М.Шашкевича до альманаху було своєрідним маніфестом культурного відродження західноукраїнських земель.

"Русалку Дністровую" царський уряд заборонив. Лише 250 із 1000 примірників упорядники встигли продати, подарувати друзям і зберегти для себе, решту було конфісковано.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У РОКИ РЕВОЛЮЦІЇ 1848—1849 РР.

- Західноукраїнський національний рух почав набувати ознак, властивих третьому політичному етапу націотворення.
- Головними питаннями, які намагалися вирішити під час революційних подій західні українці, були селянське і національне.
- Пробудження національних почуттів західних українців в умовах активізації польського руху спричинило висування ними вимог територіального розмежування та надання прав самоврядування.
- Боротьбу західних українців за їхні права очолило греко-католицьке духовенство. Його переконаність у необхідності підтримувати Габсбургів, оскільки лише це дозволить подолати поляків і угорців, обумовлювала консервативність українського руху.

РОЗВИТОК КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА

Нові капіталістичні відносини, що зародилися в кінці XVIII – першій половині XIX ст. наполегливо вимагали ліквідації кріпосного права, яке стало гальмом подальшого економічного розвитку українських земель.

3 січня 1857 р. було створено Таємний комітет, пізніше перейменований на Головний комітет у селянській справі.

19 лютого 1861 р. цар Олександр II видав Маніфест про скасування кріпосного права та "Загальне положення про селян, звільнених від кріпосної залежності". За цими документами селяни ставали особисто вільними, але за поміщиками залишалося право власності на землю.

У ході аграрної реформи територія України ділилась на регіони за специфікою проведення:

- 1) общинне землеволодіння (губернії Новоросійського краю);**
- 2) подвірне землекористування (Лівобережна Україна);**

Реформою було збережене велике поміщицьке землеволодіння. Селяни отримали економічні права (купувати нерухомість, займатись торгівлею і промислами, заводити фабрики). Однак, селянство залишалося нижчим станом у державі з обмеженим правом пересування. Внаслідок земельної реформи селяни на півдні і сході втратили 30% своїх наділів. На Правобережжі уряд збільшив селянські наділи на 20%, з метою привернути селян на свою сторону і послабити польську шляхту.

Протягом 49 років селяни повинні були виплатити викупні платежі. На Правобережжі викупну плату зменшили на 20%. Впроваджувалась система селянського управління: сільські громади об'єднувались у волості, встановлювалась кругова порука за сплату податків.

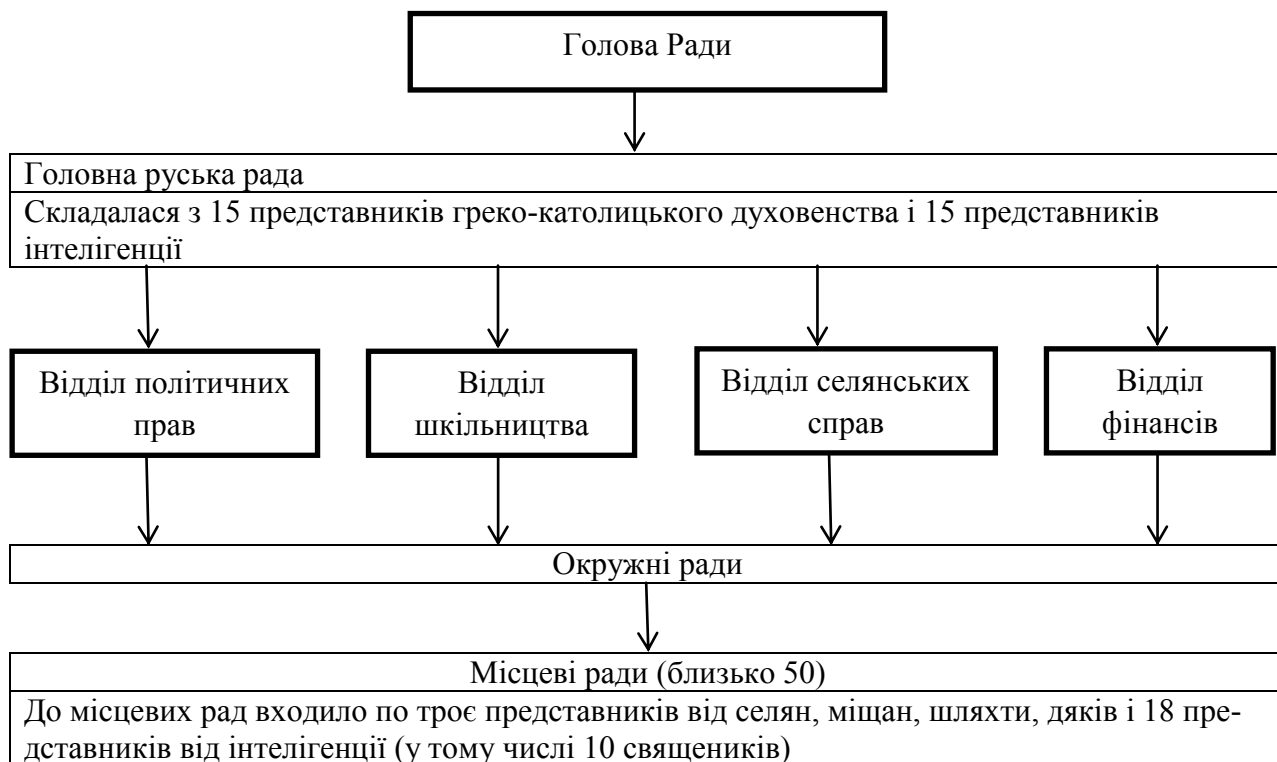
Наслідки реформи:

- 1. відбулися корінні зміни у розподілі земельної власності;**
- 2. товарно-грошові відносини ставали домінуючими у господарствах поміщиків та заможних селян;**
- 3. чіткішою стає спеціалізація окремих районів України;**
- 4. застосовують різні методи використання землі (оренду; ведення власного господарства);**
- 5. підвищилась урожайність с/г культур внаслідок використання машин, вільнонайманої праці, поліпшення структури посівів.**

ГОЛОВНА РУСЬКА РАДА

Головна Руська Рада — перша українська політична організація у Галичині. Створена 2 травня 1848 у Львові під час революції в Австрійській імперії для оборони прав українського населення.

Структура Головної руської ради

Програмні вимоги Головної руської ради

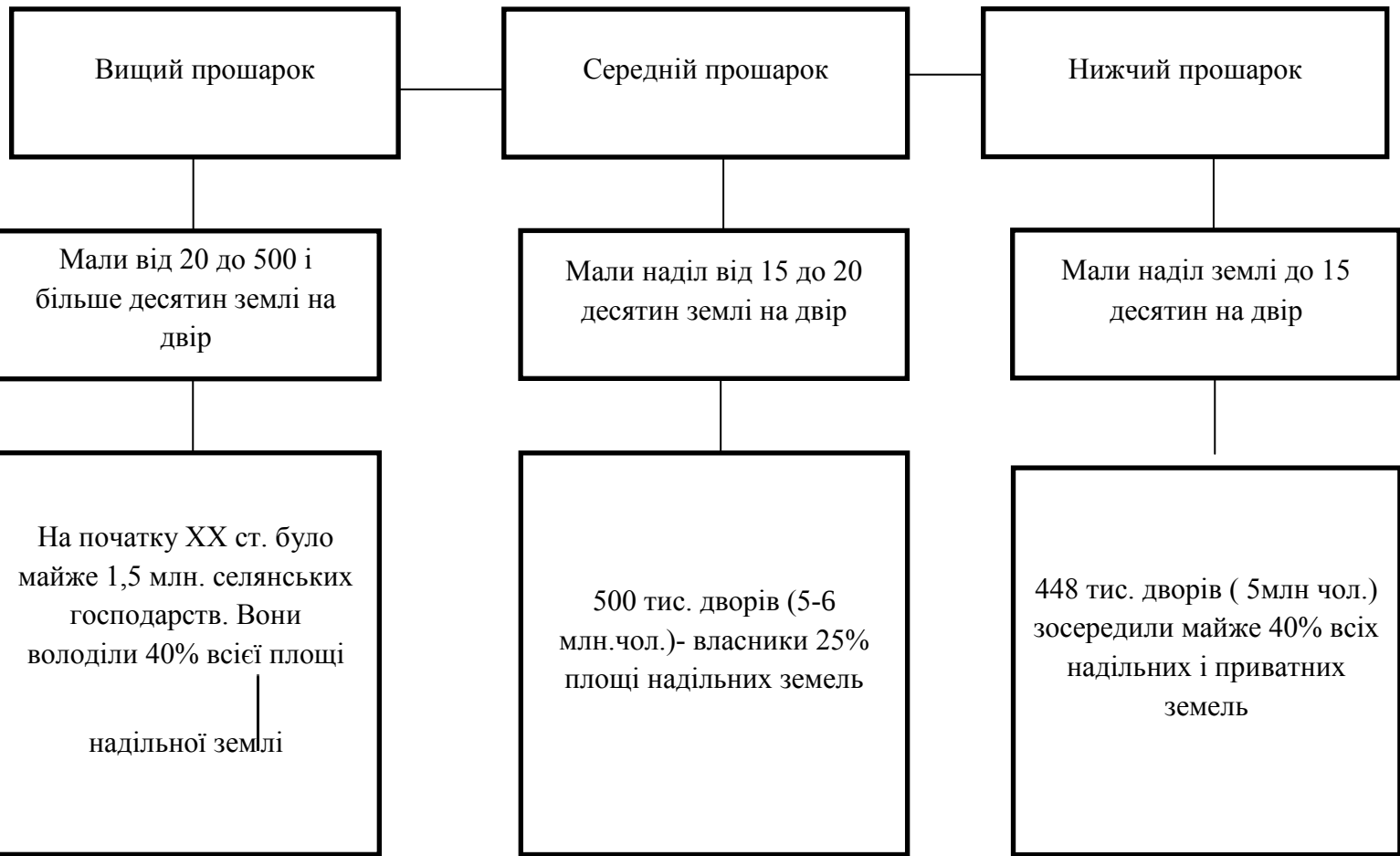
- Забезпечення для українців, як і для поляків, рівних можливостей обіймати урядові посади
- Запровадження у школах краю діловодства українською мовою
- Зрівняння греко-католицького духовенства в правах з представниками інших віросповідань
- Призначення на урядові посади у Східній Галичині лише тих чиновників, які володіють українською мовою.

ІХ. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Основні дати	
1853-1856 рр.	Кримська війна
1863 рр.	Валуєвський циркуляр
1876 р.	Емський указ
1868 р.	створення у Львові товариства «Просвіта»
1873 р.	створення у Львові Літературного товариства ім. Т.Шевченка (від 1892 р. – наукового товариства ім. Т.Шевченка);
1890 р.	створення Русько-української радикальної партії

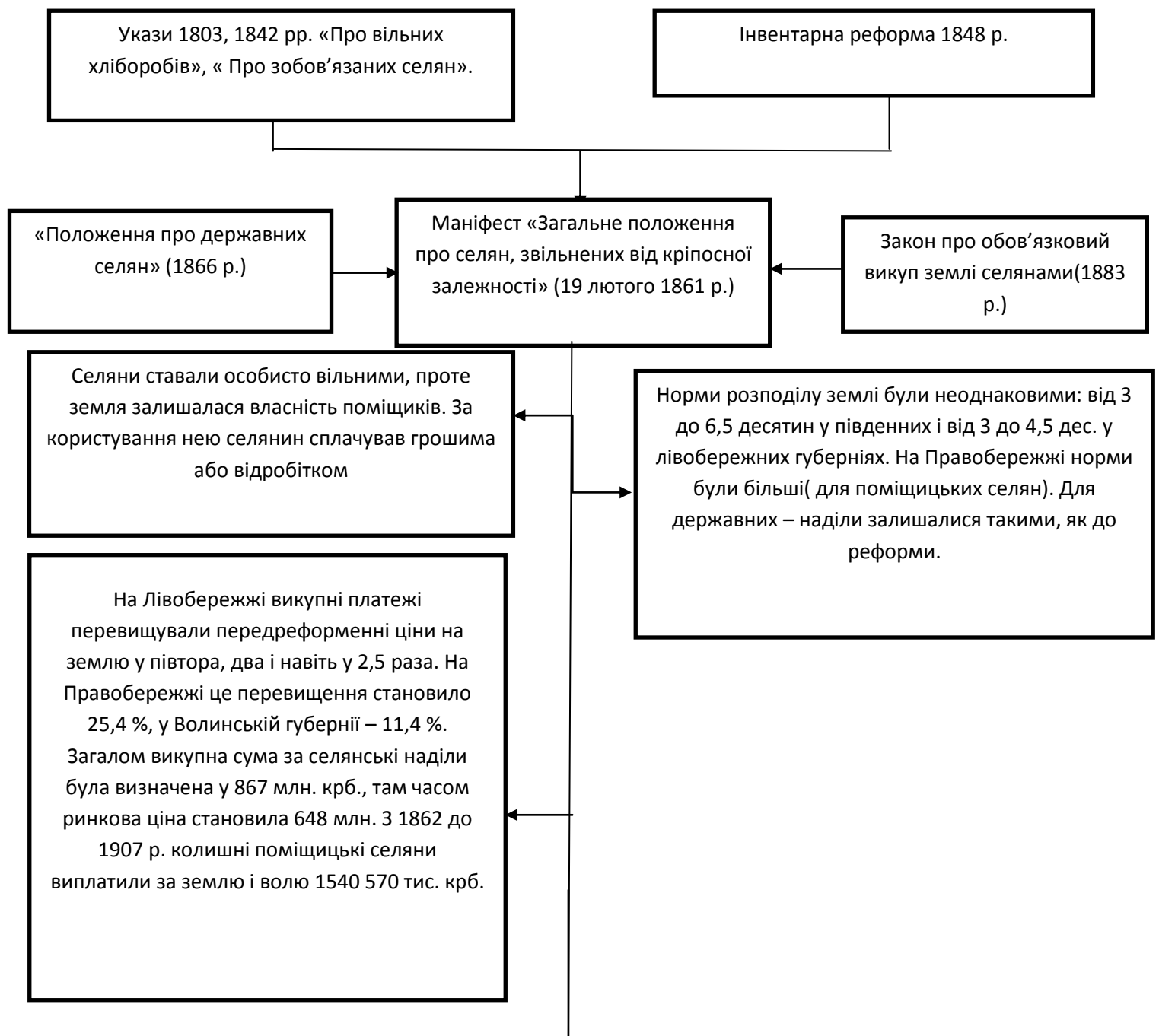
ЗАГОСТРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВИХ ПРОТИРІЧ

Соціальне розшарування селянства в кінці ХІХ ст.

Наприкінці ХІХ ст. в Україні налічувалося близько 1,8 млн. робітників, які працювали за наймом у сільському у господарстві. Проте надлишок робочих рук на ринку найманої сили був значно вищим і становив близько 7,3 млн. чоловік. У 90-х роках на Південь, де створювалися нові ринки робочої сили, щорічно прибувало майже 900 тис. батраків. Найбільше число заробітчан прибувало з Лівобережної України. Місцями переселення для українців також ставали райони Сибіру, Середньої Азії, Кавказу та ін.

- Подальше існування кріпосного права загрожувало перетворенню імперії на другорядну державу. Селянських рух в українських губерніях наприкінці Кримської війни, вимоги з боку всіх опозиційних царизму сил звільнити селян, вплив ліквідації залишків кріпацтва на західноукраїнських землях у 1848 р. — усе це також вимагало вирішити проблему кріпацтва. Царизм хотів виступити «визволителем» селян і обеззброїти цим своїх противників
- Кріпосне право сповільнювало темпи економічного розвитку країни. Наявність таких регіонів, як Південна Україна, переконливо засвідчувало переваги вільнонайманої праці й водночас спричиняло численні проблеми через невідповідність цих відносин і порядків в інших частинах імперії. Разом із цим поміщицькі господарства давали 50 % товарного хліба і їх одночасна й швидка ліквідація могла спричинити катастрофічні наслідки
- Кріпосне право за своєю формою та змістом було схоже на рабство. Аморальність володіння живою «хрещеною власністю» засуджувалася більшістю представників різних суспільних верств. Приклад європейських монархій, які ліквідували кріпосне право, засвідчував, що це не послабило, а, навпаки, зміцнило їхні позиції через можливість прискорення соціально-економічного розвитку

220 тис. селян України залишилися безземельними, близько 100 тис. отримали наділ до однієї десятини і 1600 тис. – від однієї до трьох десятин. Майже 94% селянських господарств після реформи мали наділи до п'яти десятин. Поміщики зосередили у своїх руках 4567 тис. дес. землі, а колишні кріпаки – лише 1693 тис. дес. Розміри наділів становили 50-70 % і більше селянської землі в дореформенний період

БУРЖУАЗНІ РЕФОРМИ 60-70 РОКІВ ТА ЇХ ЗДІЙСНЕННЯ В УКРАЇНІ

Назва, дата запровадження	Основні заходи
Земська реформа. 1864 р.	Запровадження у повітах та губерніях земського (місцевого) самоврядування, що складалося з розпорядчих (повітових і губернських земських зборів) та виконавчих (повітовий і губернських земських управ) установ. До повітових зборів обирали гласних (депутатів) від різних станів: землевласників, міських власників і селян. Гласні губернських земських установ обиралися повітовими зборами. У Наддніпрянщині дія земської реформи до 1911 р. не поширювалася на Правобережжя, оскільки царизм побоювався, що діяльність земств спричинить там поживавлення польського національно-визвольного руху
Міська реформа. 1875 р.	У містах створювалися міські думи і міські управи. Виборче право надавалося чоловікам віком від 25 років, які були власниками нерухомості. Більшість міського населення усувалася від участі в самоуправлінні. Постійно діючим виконавчим органом була міська управа, що обиралася міською думою. Обидві установи очолював міський голова
Фінансова реформа. 1860 р.	Заснування Державного банку, який отримав переважне право кредитування торговельних і промислових підприємств. Створення незалежних від місцевої адміністрації губернських контрольних палат для щомісячної перевірки видатків усіх установ. Скасування відкупної системи податків і встановлення акцизних зборів, які збиралися державними установами
Судова реформа. 1864 р.	Створення безстанового суду, не залежного від адміністративної влади. Засідання судів ставали відкритими для публіки. У судову практику впроваджувалася змагальність з участю у процесі присяжних засідателів (12), прокурора і адвоката. Розгляд дрібних громадянських і кримінальних справ здійснював мировий суддя, який обирався земством або міською думою. Місцева влада не мала права усувати з посади мирового суддю або суддів окружного суду
Військова реформа. 1874 р.	Уведення замість рекрутських наборів нової системи комплектування армії через запровадження загальної військової повинності для чоловіків віком від 20 років. У сухопутних військах служба тривала шість років, а на флоті сім. Наприкінці XIX ст. було встановлено п'ятирічний термін служби в усіх родах військ. Особи, які здобули освіту, служили менший термін. Реорганізація системи військового управління. Країну було поділено на 15 військових округів, до складу трьох з яких (Київського, Одеського і Харківського) входили українські губернії

Освітня реформа. 1863 р.	Прийняття нового університетського уставу, згідно з яким вони отримали досить широку автономію у питаннях внутрішнього життя. Започаткування вищої освіти для жінок, яку вони могли отримати на приватних вищих жіночих курсах. Надання права представникам усіх станів навчатися у гімназіях. Гімназії поділялися на реальні (давали можливість вступу після закінчення до вищих технічних шкіл) і класичні (випускники могли йти навчатися до університетів), з окремим навчанням юнаків і дівчат. Право засновувати початкові школи надавалося приватним особам, земствам та іншим громадським установам, але з дозволу влади
Цензурна реформа	Посилення засобів адміністративного впливу на органи друку. Запровадження попередньої цензури газет і журналів. Редакторам, під загрозою закриття видань, заборонялося торкатися гострих політичних питань

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ

Кооперація - форма об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом діяльності.

Мета: закуповувати і продавати великі партії продуктів без посередників, щоб заощаджувати кошти. Найчисленніші кооперативи - кредитні спілки, що давали позики під 10% (лихварі під 150-200%)

Початок промислової революції в Україні в середині XIX ст. спричинив індустріалізацію та модернізацію нашої землі, і виникнення кооперації було їх проявом. Однак повільні темпи економічної та соціальної перебудови українського суспільства, викликані збереженням пережитків попереднього соціально-економічного устрою внаслідок непослідовності реформ; колоніальним станом українських земель; недостатністю оборотних капіталів основних виробників — селян, ремісників, торговельної й промислової буржуазії; нерозвиненістю національного підприємництва; відчуженістю між містом і селом; низьким освітнім рівнем населення, — були суттєвою причиною повільного розгортання кооперативного руху в Україні.

Суттєвою причиною сповільнених темпів кооперування дрібних виробників та споживачів стало політичне та правове становище українців в Австро-Угорській та Російській імперіях. У цьому сенсі набагато сприятливішими виявилися умови для розвитку кооперації в західноукраїнських землях.

Українці в умовах імперії не здобули територіально-національної автономії, перебуваючи в провінціях із змішаним етнічним складом. Відповідно й допомога кооперативному руху з боку державних органів виявилася в цих землях насправді підтримкою кооперування поляків, румунів, угорців, а не українців. Українцям залишалися тільки рештки державної фінансової допомоги кооперації, а інколи й прихована чи відкрита протидія їх намірам створити власні кооперативи.

Щодо східноукраїнських земель, то авторитарний політичний режим Російської імперії був найнесприятливішим для розгортання масового кооперативного руху.

Відсутність гарантованих прав і політичних свобод для населення, бюрократичний контроль за будь-якою громадською та господарською діяльністю робили перші кроки кооперації в Україні надто повільними й несприятливими.

До цього належить додати також відсутність правової опори для кооперації. В Росії до 1917 р. так і не з'явився загальний закон про кооперацію, тоді як в Австро-Угорщині перший такий законодавчий акт прийняли ще 1873 р.

У другій половині XIX ст. виникла потреба в кредитних кооперативах. Першим таким кооперативом, що розгорнув свою роботу в Україні, вважають ощадно-позичкове товариство міста Гадяча, що на Полтавщині, засноване 1869 р. У 1871 р. з ініціативи Г.Галагана (1819—1888) було засновано ощадно-позичкове товариство в с. Сокиринцях Прилуцького повіту Полтавської губернії, яке проіснувало до початку масової колективізації в УРСР.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ГАЛИЧИНИ, ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ, ЗАКАРПАТТЯ

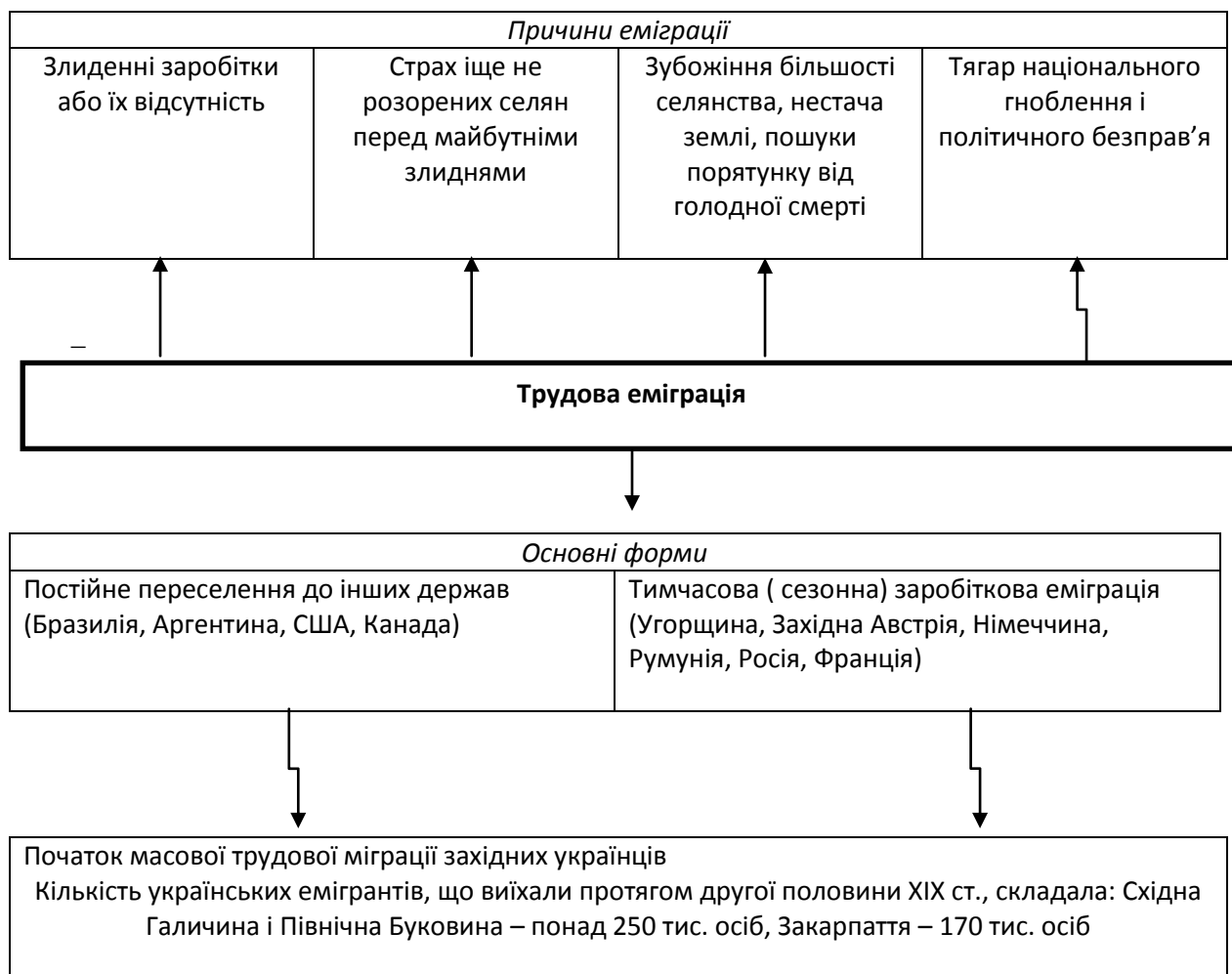
- ✓ На західноукраїнських землях не спостерігалось бурхливого зростання продуктивних сил, як в інших частинах імперії Габсбургів
- ✓ Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття зберігали аграрний характер економіки. Більшість самодіяльного населення краю була зайнята в сільському господарстві
- ✓ Розвиток економіки на західноукраїнських землях дедалі більше визначався інтересами великої фабричної промисловості західних і центральних провінцій імперії
- ✓ В економічній структурі імперії Габсбургів західноукраїнським землям відводилася роль ринку збуту готових товарів і джерела надходження сировини та робочої сили до індустріально розвинених провінцій
- ✓ Імперський уряд фактично не вживав ніяких заходів для розвитку промисловості в Західній Україні. Західноукраїнським підприємцям не надавалися податкові пільги, якими користувалися у західних провінціях
- ✓ Доступ західноукраїнським товарам на ринки Австро-Угорщини та сусідніх країн був фактично закритий. Водночас існували пільги для вивезення з краю сировини і напівфабрикатів
- ✓ Наприкінці XIX ст. іноземний капітал посилив свої позиції в західноукраїнській економіці. Це були перш за все сфери торгівлі, банківська справа, нафтовидобувна і лісозаготівельна галузі промисловості
- ✓ В аграрній сфері рівень розвитку сільськогосподарського виробництва краю був найнижчим в імперії
- ✓ Західноукраїнське селянство постійно страждало від малоземелля, що спричиняло масову трудову еміграцію

ЕТНОМІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

Перша хвиля масової української трудової еміграції з Наддніпрянщини в 70—90-х рр. XIX ст.

- Переселенці з Наддніпрянщини залишалися на землях у межах Російської імперії і не були емігрантами в традиційному значенні цього слова
- Переселення мало переважно стихійний характер вільної колонізації незаселених земель
- Основну масу переселенців складали селяни, які селилися на нових місцях, переважно разом зі своїми сім'ями
- Регіонами, які дали основну масу переселенців, стали спершу Лівобережжя, а згодом і Правобережжя, де найбільше дошкуляли малоземелля і залишки кріпацтва
- На відміну від західноукраїнських селян, які переселялися до Америки, селяни з Наддніпрянщини у східних районах Російської імперії не мали можливостей для створення своїх національно-культурних установ.

Початок масової трудової міграції західних українців

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ЕТАП НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

Розвиток українського руху в другій половині XIX ст.

- У цей період як в Європі, так і в Україні відбувалося організаційне оформлення і вироблення ідейних основ національно-визвольних рухів.
- Прагнення українських діячів змінити існуючий лад на справедливий, покращити життя народу в цілому; як і в європейських визвольних рухах, головна увага зосереджувалася навколо трьох напрямків: національного, загальнодемократичного і соціального.
- Перед українським рухом стояла проблема вироблення збалансованої у національній, загальнодемократичній і соціальній площинах політичної платформи, що була б прийнятною для більшості прошарків українського суспільства.
- Одночасно з виробленням політичних програм відбувалися пошуки організаційних форм українського руху.

УКРАЇНОФІЛИ

Українофільство — термін, поширений з другої пол. XIX ст., на означення любові до України, українського народу, української культури.

Українофіли (народовці) - суспільно-політична течія серед молодії західноукраїнської інтелігенції ліберального напрямку, що виникла в 60-х роках 19 століття у Галичині, на Буковині та Закарпатті.

Керівники: К.Климкович, Є.Згарський, Ф.Заревич.

Програма:

- єдність усіх українських земель, необхідність їх об'єднання в одній державі;
- розвиток єдиної української мови;
- створення української літератури на народній основі.

Діяльність:

1. Створювали українські громади зі студентів та старшокласників, установили контакти з представниками громадського руху Наддніпрянщини.
2. Пропагували твори І.Котляревського, Т.Шевченка, Г.Квітки-Основ'яненки та інших.
3. Видавали журнали ("Вечорниці", "Русалка", "Мета", "Правда") та газети (селянська газета "Батьківщина", щоденна українська газета "Діло").
4. Були ініціаторами створення у Львові першого професійного українського театру (1864 р.).
5. Створення товариства, гуртків, установ для пропагування своїх поглядів:
 - культурно-освітнє товариство "Просвіта"(1868 р.), яке організувало читальні у містах і селах; проводило літературні вечори та лекції;фінансувало діяльність кооперативів. Перший голова "Просвіти" був А.Вахнянин;
 - літературне товариство ім. Т.Г.Шевченка(1873 р.), створене з метою розвитку української мови та літератури, видавало журнали "Правда", "Зоря", художню літературу.

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ

Антонович Володимир Боніфатійович (18 (30) січня 1834, Махнівка — 8 (21) березня 1908, Київ) — український історик, археолог, етнограф, археограф, член-кореспондент Російської АН з 1901; професор Київського університету з 1878; співорганізатор Київської Громади.

Володимир Боніфатійович Антонович народився в містечку Махнівка Бердичівського повіту, Київської губернії, в шляхетсько-польській сім'ї. Батьки його жили нарізно. Початкову освіту Володимир здобув з шести років під наглядом матері, яка найнялася гувернанткою до шляхтичів і забрала його з собою. Провчившись 4 роки у такий спосіб, він готується до вступу у гімназію, спершу з гувернером, а згодом з батьком. Влітку 1844 р. хлопчика віддали до пансіонату при Рішельєвській гімназії в Одесі, пізніше – до 2-ої Одеської гімназії. Там він зазнав впливу демократичних ідей, які викликали його інтерес і співчуття до поневоленого українського селянства.

Закінчивши гімназію, син за вимогою матері вступив у 1850 р. на медичний факультет Київського університету, де навчався до 1855 р. З дипломом лікаря він більше року практикує у Бердичеві та Чорнобилі. Після смерті матері у 1856 р. Володимир вдруге вступає до Київського університету, цього разу на історико-філологічний факультет. В 1860 р. він одержує звання кандидата. За університетських часів Антонович потоваришував з «хлопоманами» - групою демократично-настроєної польської молоді, яка також цікавилася життям українського народу. «Хлопомани» вивчали історію, етнографію та фольклор рідного краю, подорожуючи під час літніх канікул дорогами України.

Незабаром Володимир Боніфатійович публікує в журналі «Основа» «Мою сповідь», в якій пояснює, що перейшов у православ'я та зрікся шляхетських традицій з любові до українського народу, з почуття свого обов'язку перед ним.

Протягом 3-х років після університету, Володимир Антонович викладав історію у І-й Київській гімназії та кадетському корпусі. Та вже у 1863 р. за рекомендацією професора М.І. Іванишева, засновника Центрального історичного архіву, Володимира Боніфатійовича запрошено до Київської археографічної комісії. Згодом він обіймає посаду головного редактора цієї комісії, вивчаючи та готуючи до друку документи з історії України.

Вісім років самовідданої праці позначилися видатними досягненнями вченого-археографа. За його редакцією вийшло 15 томів «Архива Юго-Западной России», з яких 9 містили матеріали зібрані та опрацьовані особисто ним. Ним видані також «Мемуары, относящиеся к истории Южной России» - двотомна праця, яка знайшла широку громадськість з історичними джерелами. У 1870 р. Володимир Боніфатійович Антонович виступає з археографічним рефератом про українські могили в історичному товаристві Нестора Літописця. Від того часу починається його праця на терені археології, збирання та вивчення пам'яток давніх культур.

Зокрема, оглядаючи Вінницю в 80-х роках, він знайшов городище на лівому березі Бугу. Дослідження Антоновича - археолога відіграли визначну роль у становленні української археологічної науки. Того ж 1870 р. Володимир Боніфатійович Антонович починає викладати історію в Київському університеті. За дисертацію «Останні часи

козацтва на Правобережжі» він дістав ступінь магістра і посаду доцента, а 1878 р. після захисту праці «Нарис історії Великого князівства Литовського» - посаду дійсного професора, яку обіймав до 1890 р. Він створив так звану Київську школу істориків, до якої належали Д.І. Багалій, М.С. Грушевський, О.С. Грушевський, М.В. Довнар-Запольський, І.А. Линниченко, В.Г. Ляскоронський, Н.В. Мончановський та ін. Його учнем вважав себе також визначний історик Поділля Ю.Й. Сіцинський.

У цей період Володимир Боніфатійович об'єднує діячів культури та освіти в «Громаду», яка ставить перед собою наукові та просвітницькі завдання. Антонович читає приватний курс лекцій з історії України та української етнографії, видає разом з М.П. Драгомановим двотомне дослідження «Історичні пісні українського народу», спрямовує діяльність молодих українознавців.

Він активний співробітник (у 1881-1887 рр.) і голова історичного товариства Нестора Літописця, бере безпосередню участь в організації (1882 р.) журналу «Киевская старина». Його працею позначені майже всі тогочасні починання, які мали на меті розвиток культури та свідомості України.

В 1895 р. йому присвоїли звання Св. Володимира за 25-річну викладацьку діяльність в університеті, звання заслуженого професора. В січні 1903 р. влада востаннє відзначила його заслуги, нагородивши орденом Св. Станіслава.

У 1897 р. у Антоновича значно погіршився стан здоров'я, і він переїздить на лікування до Італії. Після повернення до Києва, вчений постійно хворів і уже не мав сил викладати. Помер Володимир Боніфатійович Антонович на 74-му році життя.

ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ І ПОСИЛЕННЯ РЕПРЕСІЙ З БОКУ ЦАРИЗМУ

Періодизація розвитку громадівського руху

Період, дата	Діяльність		Друкований орган
	Форма	Зміст	
I. 1859 —1863 рр.	Легальна	Дослідження української культури і мови	Журнал «Основа»
II. Кінець 1860 — 1875 рр.	Напівлегальна	Наукова українознавча діяльність російською мовою	Газета «Киевский телеграф»
III. 1875 — 1890 рр.	Нелегальна	Пошуки форм легальної діяльності й перенесення центру політичної боротьби до Галичини (ідея «галицького П'ємонту» В. Антоновича)	Журнал «Киевская старина»

Політика царизму щодо України

- 1) Заперечувалося існування українського народу, українську мову оголошено говіркою російської.

2) 1863 р.- видання таємного **Валуєвського циркуляру**:

- зупинено видання шкільних і релігійних видань українською мовою;
- заперечення існування української мови;
- дозволялась публікація художньої літератури.

3) 1876 р.- видано **Емський указ**. Указ забороняв:

- ввозити на територію Російської Імперії з-за кордону книги, написані українською мовою без спеціального дозволу;
- видавати українською оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот;
- друкувати будь-які книги українською мовою;
- ставити українські театральні вистави (заборону знято у 1881р.);
- влаштовувати концерти з українськими піснями;
- викладати українською мовою в початкових школах.

УЧАСТЬ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬСЬКОМУ ПОВСТАННІ 1863-1864 РР. В УКРАЇНІ

Польське повстання — збройна спроба польських патріотичних сил звільнити свою країну з-під влади Російської імперії.

демократичним з усіх польських повстань XIX ст.	дедалі ширших верств польського суспільства.
---	--

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ

- Наукова діяльність громадівців заклала основи української науки
- Громадівці справили чималий вплив на розвиток українського руху в Західній Україні
- Завершили об'єднання двох регіональних течій українського руху в Російській імперії: лівобережного, що починався з відродження на Слобожанщині й продовжував свої традиції в Кирило-Мефодіївському братстві, та правобережного, що укоренився в «українській школі» польської літератури і знайшов продовження в діяльності хлопоманів
- Громадівці своїми плідними дослідженнями з історії, етнографії, статистики і мовознавства довели, що українство має глибоке історичне коріння, чіткі етнічні особливості й окреслені етнічні межі. Цим вони підвели українських рух до необхідності сформулювати і розробити політичну програму
- Забезпечили наступність поколінь в українському русі (кирило-мефодіївці та інші організації, що розпочали активну діяльність у 90-ті рр. XIX ст.)

ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКИХ НАРОДНИЦЬКИХ ГРУП В УКРАЇНІ

1. 50-60-ті роки XIX ст. - діяльність радикальних різночинців, провідником яких став М.Чернишевський.

Мета: створення справедливого суспільного ладу на базі селянської громади й кооперативних майстерень.

Діяльність: створення революційної організації "Земля і воля"(1861 р.), яка намагалася підняти селянське повстання(безуспішно).

Національним питанням не цікавилися, сподіваючись на відсутність національного гноблення в соціалістичному суспільстві. Проте українці теж брали участь у роботі "Земля і воля".

2. 70-80-ті роки - діяльність народників (російські організації - "чайковці", "Земля і воля").

Мета: розбудова соціалістичного суспільства.

Основні ідеї:

- селянство готове до повалення самодержавства і побудови соціалізму, йому необхідна тільки організаційна допомога;
- соціально-економічні та національні проблеми будуть розв'язані шляхом всеросійської соціальної революції.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

Михайло Драгоманов - український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, громадський та культурний діяч.

Народився Михайло Петрович Драгоманов 18 вересня 1841 року в Гадячі на Полтавщині. Батьки, дрібнопомісні дворяни, нащадки козацької старшини.

З 1849 по 1853 рік юнак навчався в Гадяцькому повітовому училищі, де, з-поміж інших дисциплін, виділяв історію, географію, мови, захоплювався античним світом.

Продовжував своє навчання допитливий хлопець у Полтавській гімназії. Восени 1859 року М. Драгоманов вступає на історико-філологічний факультет Київського університету.

1863 — став членом товариства «Громада», об'єднання, що було формою пробудження свідомості національної інтелігенції до пізнання української історії, культури, народного побуту, права. Пізніше, у 1870-х рр., з'явилися нові, «молоді» Громади, в статутах яких уже стояло питання про «самостійне політичне існування» України з «виборним народним правлінням».

Починає працювати в університеті. У 1871 році Київський університет відраджує М. Драгоманова за кордон. Замість запланованих двох років молодий учений пробув там майже три, відвідавши за цей час Берлін, Прагу, Відень, Флоренцію, Гейдельберг, Львів. Був одним із організаторів «Старої громади» у Києві.

Після звільнення з університету за наказом Олександра II виїхав за кордон. Емігрував до Женеви, де очолював осередок української політичної еміграції, громадсько-політичний збірник «Громада» (1876–1889). Було видано 5 томів збірника. Головна тема «Громади» — дати якнайбільше матеріалів для вивчення України і її народу, його духовних починань і прагнення до свободи і рівності серед світової спільноти. Із 1889 р. працював у Софійському університеті. Болгарський уряд не видав Драгоманова російській владі.

Помер у 1895 р.. Похований у Софії.

ПОШИРЕННЯ МАРКСИЗМУ

У 1880-х рр. у Російській імперії почало поширюватися вчення Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, відоме як марксизм. Згідно з цим вченням, держава протягом своєї історії завжди була знаряддям використання широких мас народу панівним класом — спершу аристократією, а з приходом т. зв. індустріальної революції, коли головну роль у суспільстві почав відігравати капітал — буржуазією-капіталістами. Впродовж історії проходила т. зв. класова боротьба між бідними (пролетарями) і багатими (аристократією та буржуазією), в якій держава завжди стояла в обороні того класу, який мав засоби виробництва. З кожним роком багаті капіталісти, визискуючи робітників, стають багатшими, а робітники з кожним роком — біднішими. Такий стан, — твердив Маркс, — доведе до неминучого повстання гноблених робітників (пролетарів) проти гнобителів — панів і капіталістів. Але перемога робітників можлива щойно тоді, коли всі робітники об'єднуються разом, без уваги на національність, усунуть експлуататорів-капіталістів і переберуть під власний заряд всі засоби продукції — капітал.

Усунувши клас визискувачів-капіталістів, владу спочатку, як перехідне явище, мала б здійснювати т. зв. "диктатура пролетаріату", для забезпечення переходу від капіталізму до соціалізму, в якому державне керівництво перебувало б у руках робітничого класу. Тоді, коли ліквідується клас визискувачів-експлуататорів, закріпиться соціалістичний лад, і не буде визискуваних і визискувачів, гноблених і гнобителів, створиться безкласове суспільство. Всі засоби виробництва стануть власністю цілого народу й не буде експлуатації людини людиною. Кожний, працюватиме по своїй спроможності й одержуватиме засоби прожитку згідно з його потребами. Оскільки не буде панівного класу, не буде потреби в існуванні держави, яка зникне, як непотрібна суспільна надбудова, — теоретизував Маркс.

І. ФРАНКО

Іван Якович Франко (1856 - 1916) - знакова постать вітчизняної та світової історії й культури. Поет, прозаїк, драматург, вчений, етнограф, фольклорист, історик, філософ, соціолог, економіст, журналіст, перекладач, громадсько-політичний діяч.

Народився 27 серпня 1856 року в селі Нагуєвичі, тепер Львівська область, в родині коваля. Навчався в Дрогобицькій гімназії, Львівському (філософський факультет), Чернівецькому та Віденському університетах.

Брав участь у роботі студентського "Академічного гуртка" "Друг". За громадсько-політичну діяльність, яку було кваліфіковано як соціалістичну пропаганду. Франко чотири рази був ув'язнений австрійською владою (у 1877, 1880, 1889 і 1892).

У 1870-1880-х Франко провадив активну журналістську та публіцистичну діяльність. Разом із М. Павликом видавав журнал "Громадський друг" та альманахи "Дзвін", і "Молот (1878), спільно з І. Болесом - журнал "Світ" (1881-1882), із гуртком львівського студентства молодіжний журнал "Товариш" (1888). Співпрацював також у виданнях українських народовців: газеті "Діло (1883-1886), Журналах "Зоря"(у 1883-1886) та "Правда (1888); багатьох польських та австрійських часописах". Протягом 1894-1897 рр. редагував літературно-науковий журнал "Життя і слово".

В 1890 р. І. Франко став одним із засновників та першим головою (до 1898) радикальної партії в Галичині, що згодом переросла у національно-демократичну, редактором її друкованих органів - газет "Народ" (1890-1895), "Хлібороб" (1891-1895), "Громадський голос" (з 1895). У 1887-1897 рр. працював у редакції польської газети "Kurjer Lwowski". За участю І. Франка видані альманахи "Ватра", "Веселка", "Перший вінок".

У 1899 р. Франко вийшов зі складу РУРП і став членом Української національно-демократичної партії. Завдяки підтримці М. Грушевського став дійсним (1899; 1904 - почесним) членом наукового товариства ім. Т. Шевченка, відтак відійшов од активної політичної діяльності і присвятив себе літературній і науковій праці. Очолював філологічну секцію та етнографічну комісію НТШ; був співредактором журналу "Літературно-науковий вісник".

З 1908 року різко погіршився стан здоров'я. 28 травня 1916 року Іван Якович Франко помер. Похований на Личаківському кладовищі Львов. За останній період він написав «Нарис історії українсько-руської літератури» (1910), «Студії над українськими народними піснями» (1913), здійснив багато перекладів з античних поетів.

М.ГРУШЕВСЬКИЙ

Михайло Грушевський походить з давньої, знаної ще з XVII ст., духовної родини на Чигиринщині. Рід мав козацькі корені та первісне прізвище Груша.

Михайло народився 17 (29) вересня 1866 року у Холмі (нині Польща). Виріс на Кавказі. Виховання, розповіді батька та рідкі поїздки в Україну рано збудили в Михайлові зацікавлення та вболівання за долю Батьківщини. Під час навчання в Тифліській гімназії у 1880-1886 рр. почалося свідоме захоплення українською історією та літературою.

З 1886 року Михайло продовжує здобувати освіту на історико-філологічному факультеті Київського університету. Грушевському поталанило на справжнього вчителя — відомого історика, професора Володимира Антоновича. Під його керівництвом він підготував свої студентські наукові праці, які не втратили свого значення і сьогодні, захистив магістерську дисертацію.

За рекомендацією В. Антоновича 1894 р. Михайло Грушевський отримав посаду професора першої на українських землях кафедри історії України у Львівському університеті.

Вершиною наукової діяльності М. Грушевського стала реалізація його мрії ще з київських студентських часів — написання суцільної історії України. Перший том фундаментальної "Історії України-Руси" побачив світ у 1898 році.

Наукова концепція Грушевського історика про етнічну соборність України стала національним ідеалом Грушевського. До 1906 р. він, працюючи на Галичині, широко використовував конституційні свободи Австро-Угорщини для піднесення національної свідомості українства. Коли подібні умови виникли в підросійській Україні, розгортає свою діяльність і в Києві: створює наукове товариство, переносить зі Львова окремі видання, випускає газети, відкриває книгарні.

Грушевський здобув заслужений авторитет провідника українського руху, а отже став небезпечною особою для урядових кіл як Росії, так і Австро-Угорщини. З початком I світової війни повертається до Києва, де відразу ж був заарештований. Заслання відбував у Симбірську, Казані, Москві.

Після Лютневої революції в Росії у лютому 1917 р. український народ тримав можливість здобути власну державність. Цю боротьбу очолила Українська Центральна Рада. Легітимність Української Центральної Ради забезпечив Всеукраїнський національний з'їзд. Таємним голосуванням практично одногласно головою українського парламенту був обраний Михайло Грушевський. Він був лідером, головним конструктором політики Української Центральної Ради, мав великий вплив на її рішення, був ініціатором та співавтором найголовніших документів. Незаперечною заслугою Грушевського стало те, що Центральна Рада за рік пройшла шлях від обережних гасел за автономію України до проголошення суверенної, ні від кого незалежної Української Народної Республіки в січні 1918 року та прийняття її Конституції уже в квітні 1918 року.

Михайло Грушевський відійшов від активної внутрішньої політики, 1919 року емігрував, проживав у Празі, Відні, використовував усі можливості, щоб привернути увагу світової громадськості до України, продовжував науково-організаційну діяльність.

1924 року, заради продовження масштабної наукової праці, завершення "Історії України-Руси", що неможливо було без українських архівів та бібліотек, Михайло Грушевський змушений був піти на компроміс з встановленою в Україні радянською владою і повернутися на Батьківщину. В Україні вчений очолив

Історичну секцію ВУАН, навколо якої об'єдналися всі історичні установи, провідні дослідники і талановита молодь.

1931 року вчений змушений був виїхати до Москви, підданий короточасному арешту у справі так званого "Українського національного центру". Після звільнення до кінця життя Грушевський не počував себе вільною людиною. На початку 1930-х рр. була ліквідована Історична секція ВУАН. Закриті видання, зазнали репресій учні і співробітники.

Наприкінці 1934 року Грушевський відпочивав у одному з кисловодських санаторіїв і несподівано захворів на карбункул. Втрутилися хірурги. Однак хвороба тільки посилилася, оскільки лікування було некваліфіковане. 25 листопада о другій годині дня зупинилось серце Грушевського.

НАРОДОВСЬКА ТА МОСКВОФІЛЬСЬКА ТЕЧІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Москвофіли організаційно оформилися в 60-ті рр. XIX ст. Причини появи цієї течії в західноукраїнському суспільно-політичному житті: віра в Росію як рятувальницю від ополячення; культурна та релігійна близькість росіян та українців. Видатні представники москвофілів у Галичині: Д. Зубрицький, М. Качковський, І. Наумович - на Буковині: К. Богатирець; на Закарпатті: А. Добрянський, І. Раковський. Москвофіли вважали, що австрійський уряд зрадив українську верхівку, і бачили порятунок від колонізації (ополячення) в приєднанні до Москви. Москвофіли заперечували існування окремого українського народу та вважали, що галицькі русини (західні українці) є частиною єдиного великоруського народу. Практична діяльність москвофілів полягала в боротьбі з пияцтвом та створенні братств тверезості, заснуванні наукового «Товариства ім. Качковського», участі в роботі Ставропігійського інституту, Народного дому та «Галицько-Руської матиці». Москвофілами була заснована політична організація «Руська рада», що мала стати представником всіх місцевих русинів. Москвофілів підтримував російський царизм, який прагнув використати їх як протидію українському рухові.

Зовсім протилежну позицію в суспільно-політичному русі займали народовці. Ця течія виникла на початку 60-х рр. та бажала об'єднати всіх національно свідомих українців для протистояння ополяченню та захисту інтересів українців. Видатні представники народовців у Галичині: В. Барвинський, Ю. Романчук, на Буковині: С. Смаль-Стоцький, М. Василько; на Закарпатті: А. Волошин, Ю. Жаткович. Співчували деяким ідеям народовців І. Франко, М. Павлик, М. Драгоманов. Народовці вважали, що вирішити проблеми західних українців можна, лише спираючись на народ. Для цього необхідно підвищити його національну свідомість, захистити мову та літературу та покращити культурно-освітній рівень. Згодом розвивалася ідея необхідності об'єднання всіх українців — західних та східних. Ідеї народовців були відображені в таких періодичних виданнях, як «Вечорниці», «Буковина», «Справа», «Нива», «Руслан», «Правда». Практична діяльність народовців полягала в сприянні відкриттю у Львові українського професійного театру (1864), наукового товариства «Просвіта» (1868), Літературного товариства ім. Т.Г. Шевченка (1873). Першою політичною організацією народовців стала заснована в 1885р. «Народна рада», яку очолив Ю. Романчук. «Народна рада» перетворилася на представницький орган західних українців та сприяла національному розвитку Галичини.

Москвофіли	Народовці
<ul style="list-style-type: none"> • На хвилі зростання антипольських настроїв перебрали на себе керівництво в громадсько-культурних установах Львова – Ставропігійному інституті, Народному домі, Галицько-руській матиці та «Руській бесіді», заснованій народовцями 1861 р. • Розгорнули широку культурно – просвітницьку діяльність: створювали читальні, бібліотеки, школи, кооперативи, різноманітні товариства, вели боротьбу проти пияцтва • Започаткували видання серії популярних книжок для селян «язичієм» • 1870 р. заснували свою політичну організацію «Руську раду», яка мала захищати права та інтереси українців Галичини • Створили потужну видавничу базу. Видавали журнал «Слово»(орган Руської ради), газету «Руська рада» 	<ul style="list-style-type: none"> • Розпочали свою діяльність зі спроб заснувати власні періодичні видання і створити українські громади (на зразок Київської громади) зі студентів та старшокласників Львова. 1863 р. у Львові було засновано першу таємну громаду «Молода Русь» • Видавали журнали «Вечорниці», «Мета», «Нива», «Русалка» • Розпочали створення власної мережі культурно-освітніх установ. 1861 р. було засновано «Руську бесіду», а згодом її театр • 1868 р. створили культурно-освітнє товариство «Просвіта», яке повинне було своє діяльністю «заложити будучність нашої народності» • 1873 р. створили у Львові Літературне товариство ім. Т. Шевченка.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Особливості розвитку української культури

- Розвиток української культури, як і в першій половині XIX ст., відбувався в умовах панування в Україні імперських режимів
- Став логічним продовженням духовних пошуків українського народу попередньої доби і, одночасно, своєрідною предтечею культурного оновлення XX ст.
- Помітний вплив на розвиток культурної сфери мали такі фактори, як територіальна роз'єднаність українських земель, завершення формування української нації, ускладнення соціальної структури, політизація суспільного життя, посилення тиску державних структур
- У культурній сфері з'являються і розгортаються чимало суперечливих тенденцій та явищ як позитивного, так і негативного плану

Розвиток науки в Україні в другій половині XIX ст.

- Розвиток промисловості викликав потребу у кваліфікованих спеціалістах та нових технологіях
- Загальноєвропейський прогрес у науці та техніці
- Поширення і подальше домінування філософії позитивізму сприяло пошуку достовірних і точних вимірів фізичних і суспільних явищ
- Відсутність ідеологічного забарвлення в дослідженнях, а отже конфлікту з владою

Розвиток архітектури в другій половині XIX ст.

- Великі масштаби забудови
- Застосування нових технологій та матеріалів (бетон, залізо, залізобетон тощо)
- Утрата єдиного архітектурного стилю і поширення еклектики — поєднання елементів різних стилів та напрямків

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Риси розвитку	Характеристика
<i>Різноманітність художніх напрямків</i>	Одночасно розвивалися і взаємно збагачувалися романтизм, натуралізм, просвітницький реалізм. Низка творів цього періоду поєднувала елементи різних напрямків
<i>Наявність індивідуальних стилів письменства</i>	Завдяки самобутності українських письменників у межах окремих художніх напрямків формувалися оригінальні стилі, способи і підходи творчого самовираження
<i>Поява нових тем і проблематики</i>	Серед нових тем української літератури — болюче розшарування селянства, життя промислових робітників, боротьба народу проти соціального і національного гноблення, пошуки інтелігенцією свого місця в суспільстві
<i>Демократизація та гуманізація літератури</i>	Центральною фігурою художніх творів стала людина з народу. Розкривається процес духовного розкріпачення народних мас, розвитку їхньої свідомості. Сприйняття людини як найвищої цінності, захист її прав, заклики боротися з насиллям і сваволею панівних класів
<i>Ускладнення художніх форм</i>	Розвиток різних жанрів — епічних романів, повістей, оповідань, новел, фейлетонів тощо. Описовість та натуралізм поступаються місцем аналізу та типізації, відбувається відступ схематизму в побудові образів, сюжети стають гострішими і напруженішими
<i>Політизація літературної творчості</i>	Активно висвітлюються болючі соціальні проблеми, посилюється публіцистичність художніх творів, аналізуються тогочасні соціальні суперечності

ЗАРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Діяльність галицьких народовців у другій половині 70 —80-ті рр. XIX ст.

Дата	Подія
1879 р.	Заснування газети для селян «Батьківщина» (головний редактор Ю. Романчук)
1880 р.	Заснування щоденної української газети «Діло», на противагу старорусинському журналу «Слово» (головний редактор В. Барвінський). Скликання у Львові перших українських масових зборів (віча), на яких

	обговорювалося становище і потреби українського суспільства
1882 р.	Укладення угоди між старорусинами і народовцями, що визначала принципи узгодженої діяльності у справах «спільних усім русинам»
1885 р.	Заснування власної політичної організації «Народна рада» (перші збори відбулися 2 лютого 1888 р.)

«Нова ера»- україно-польське порозуміння, досягнуте в 1890 р. під тиском віденської та київської сторін Галичини.

ПОЯВА УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

У другій половині 70-х років у громадське життя Галичини прийшло нове покоління діячів. Його очолювали студенти Львівського університету Іван Франко та Михайло Павлик. Притаманний молоді радикалізм, а також вплив Михайла Драгоманова зумовили критичне ставлення цих діячів не тільки до москвофільства, а й до народовства. Молоді радикали захоплені соціалістичними ідеями, робили наголос насамперед на соціальних проблемах, прагнули надати українському національному рухові нового, європейського характеру. Через свої часописи "Громадський друг", "Дзвін", "Молот", "Світ" вони прагнули залучити до політичної діяльності народні маси Галичини та Буковини. У жовтні

1890-го року радикали утворили першу в Україні політичну партію - **Русько-українську радикальну партію (РУРП)**. Засновниками і лідерами новоствореної партії були І.Франко, М.Павлик, В.Будзиновський, С.Данилович, Є.Левицький та інші. У своїй діяльності РУРП прагнула обстоювати соціальні інтереси українських селян Галичини й водночас захищати національні права українського народу. РУРП належала першість в аргументації вимоги політичної самостійності України.

Вже у 1891 р. Ю.Романчук і "Народні рада" відмовилися від новоєрівської політики. Вони зблизилися з тим крилом радикальної партії, яке поступово відмовлялася від соціалістичних ідей на користь національної ідеї. Разом вони стали на шлях здобуття власної незалежної держави.

Наслідком такої плідної співпраці стало створення у **1899 р. Української Національно-демократичної партії (УНДП)**, яка стала головною політичною силою українства в краї.

Соціалістична течія суспільно-політичного руху Галичини також почала спиратися на українську національну ідею. Програма новоутвореної **Української соціально-демократичної партії (УСДП)**, заснованої в 1899 р. Миколою Ганкевичем, навіть ішлося про "вільну державу українського люду, вільну республіку", але на практиці ця партія дбала насамперед про вирішення соціальних питань.

Формуванню політичної свідомості галицьких українців сприяли масові заходи, першими з яких були урочистості в пам'ять 50-річчя "знесення панщини" 19-го травня 1898 р. Тоді у Львові відбулося велике всенародне віче. Від імені політичних партій та українського населення Галичини віче проголосило самостійність українського народу. Українською національною маніфестацією стало і святкування у жовтні-листопаді того самого року у Львові 100-річчя від дня виходу в світ "Енеїди" Котляревського.

Х. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

Риси	Характеристика
Домінування в економіці краю іноземного капіталу	Напередодні Першої світової війни іноземний капітал у промисловості, торгівлі, банках і різних кредитних установах західноукраїнських земель становив близько 1,5 млрд. австрійських крон
Нав'язування австро-угорськими картелями власної волі західноукраїнським підприємцям	Будівництво нових фабрик і заводів було майже неможливим, якщо цього не бажали австро-угорські картелі. Вони поглинали всі підприємства, існування яких було небажаним для володарів картелів
Промисловість мала однобокий, переважно сировинних характер розвитку	Основну частину продукції давали галузі, що займалися видобуванням і первинною переробкою місцевої сировини — лісова, лісопильна і нафто-озокеритна. Інші галузі були розвинуті дуже слабо, а деякі — зовсім відсутні або представлені дрібними промислами
Основна частина промислового населення працювала не в фабричній промисловості, а була ремісниками	Більше третини всіх зайнятих у промисловості були власниками підприємств, що працювали не за наймом, а у власних закладах. Усього існувало близько 500 підприємств, що мали більше 20 робітників, на яких працювали близько 50 тис. робітників. Підприємств, які мали понад 100 робітників, у краї було не більше 140 — це в 6—8 разів менше, ніж у центральних провінціях імперії
Західноукраїнські робітники зазнавали жорстокої експлуатації	Кількість нещасних випадків у розрахунку на 1000 робітників була в декілька разів вищою, ніж у центральних районах імперії та в Західній Європі. Зарплата західноукраїнських робітників була в півтора-два рази нижчою, ніж у західних провінціях монархії Габсбургів
Сільське господарство характеризувалося особливо повільними темпами розвитку	Цей регіон характеризувався найнижчим в імперії рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва. 94 % усіх господарств мали менше, ніж 10 га землі, а близько половини — 2 га землі й вважалися економічно відсталими. За рівнем механізації сільського господарства західноукраїнські землі були далеко позаду інших районів Австро-Угорщини. Урожайність сільськогосподарських культур була в 1,5—2 рази нижчою, ніж у розвинених країнах Заходу
Посилювалося відносне аграрне перенаселення	У зв'язку зі слабким розвитком промисловості в селі з кожним роком нагромаджувалося все більше вільної робочої сили. У селах Східної Галичини було вдвічі більше робочих рук, ніж цього вимагали потреби сільськогосподарського виробництва
Масова еміграція західноукраїнського селянства досягла найбільших розмірів	Із Галичини в 1890—1900 рр. емігрувало 76 тис. українців, а в 1900—1910 рр. — 224 тис. Основна маса емігрантів від'їжджала за океан
Економічне становище західноукраїнських земель фактично нагадувало колоніальне	Західноукраїнські землі були ринком збуту і джерелом дешевої сировини для індустрії західних провінцій імперії, резервуаром дешевої робочої сили, яка в значній кількості заповнювала західноєвропейські та заокеанські ринки праці

ЗАГОСТРЕННЯ КЛАСОВИХ ПРОТИРІЧ

Зміни, які відбувалися у суспільному та господарському житті другої половини 19 ст., а саме: скасування кріпацтва, поява великих підприємств та розвиток капіталістичних відносин (індустріалізація), розбудова міст та зростання чисельності міського населення (урбанізація), поширення шкільництва та вищої освіти - зумовили зміни в соціальному складі населення України. Тож на межі століть у соціальній структурі більшої ваги набувають соціальні групи буржуазії, робітників, інтелігенції.

Швидкими темпами зростала чисельність людей найманої праці - пролетаріату (робітничого касу). Так, чисельність найманих робітників у 1910 р. становила близько 475 тис., а в 1917 р. - 892 тис.. Найшвидшими темпами пролетаріат формувався в південних і східних районах України.

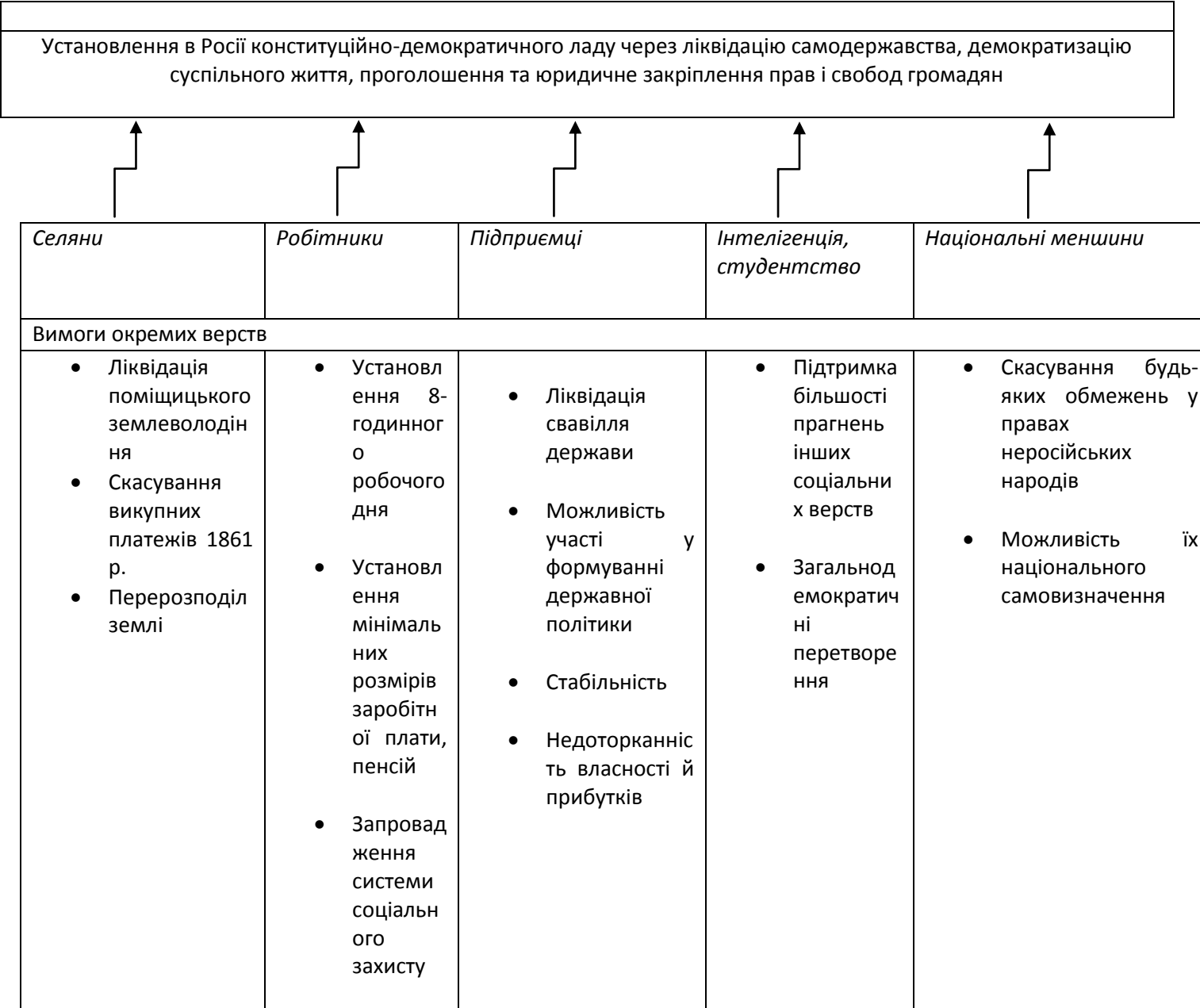
В умовах модернізації суспільства зростав престиж розумової праці і частка людей, яких називали інтелігенцією. Частина селянської молоді обирала роботу вчителя, ветеринара, агронома, інженера, бухгалтера тощо. Тож українська інтелігенція як соціальна група формувалася здебільшого із селянства.

Особливості індустріалізації України впливали на формування української буржуазії. Оскільки великі заводи та фабрики належали іноземним власникам, то нова еліта була представлена здебільшого іноземцями. Проте росіяни та євреї також прагнули знайти собі місце у складі цієї соціальної групи.

Найчисленнішою верствою населення було селянство. У процесі розвитку ринкових відносин селяни поступово втрачали наділи, отримані ними після реформи 1861 р.. Не маючи змоги самостійно вести господарство, вони змушені були продавати або здавати свою землю в оренду більш заможним господарям. В результаті на селі створювалася армія безробітних, які змушені були шукати кращої долі в чужих краях.

ПРИЧИНИ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 РР.

- Зволікання влади з остаточним вирішенням аграрного питання
- Жахливі умови праці більшості робітників
- Падіння авторитету влади внаслідок поразки в російсько-японській війні 1904—1905 рр.
- Прагнення підприємницьких кіл до участі в управлінні державою
- Національне гноблення неросійських народів

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЗНАЧЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 РР.

- Завершилася поразкою і не привела до розв’язання основних протиріч у розвитку країни
- Спонукала уряд до проведення низки реформ, сприяла активізації соціально-політичного життя та розгортанню національно-визвольних рухів народів Російської імперії
- Відіграла позитивну роль для українського руху. Було скасовано Емський указ, з’явилася україномовна преса, розгорнули діяльність різні українські організації
- Скасовано викупні платежі селян за землю, запроваджені 1861 р.
- Перше набуття досвіду парламентської діяльності українцями Наддніпрянщини

ЕТАПИ РОЗВИТКУ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ В УКРАЇНІ

Період	Характерні риси
Січень — жовтень 1905 р.	<ul style="list-style-type: none"> – Розвиток революції по висхідній – Наростання масової боротьби, посилення її політичного характеру – Активізація та взаємовплив селянського, робітничого і національно-визвольного рухів – Виникнення робітничих рад, профспілок та політичних партій в результаті розгортання політизації і самоорганізації суспільства
Жовтень — грудень 1905 р.	<ul style="list-style-type: none"> – Розвиток революції досяг найвищої точки – Початок легального діалогу між опозицією і владою після публікації Маніфесту 17 жовтня – Розмежування політичних сил у країні на прибічників і противників продовження боротьби – Початок формування багатопартійної системи – Організація крайньо лівими силами (анархісти, більшовики, есери) хвилі збройних повстань у грудні 1905 р.
Січень 1906 р.— червень 1907 р.	<ul style="list-style-type: none"> – Період поступового спаду революційної боротьби – Влада переходить у наступ проти революційних сил — арешти, обшуки, каральні експедиції тощо – Переважна більшість політичних партій припинила свою легальну діяльність – Помітне зменшення кількості робітничих і селянських виступів – Ліві сили переходять до терористичних форм боротьби – Спроби опозиції продовжувати боротьбу в Державній думі парламентськими методами

АКТИВІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ

Революційні події сприяли пожвавленню національного руху в Україні. Найбільшу активність виявляли національна свідомо інтелігенція, шкільна та студентська молодь. Вони вимагали вільного розвитку української мови, права користуватися нею у пресі, на сцені, державних установах, навчальних закладах.

Питання українізації школи порушували вчительські організації. У листопаді 1905 р. у Полтаві відбувся з'їзд учителів, на якому ухвалено платформу з питання про організацію в Україні національної школи. Платформа проголошувала боротьбу за викладання в народній школі українською мовою, підготовку та видання підручників рідною мовою, відкриття тимчасових вчительських курсів з української мови, літератури та історії України, вивчення цих предметів у вчительських семінаріях та інститутах, поповнення шкільних бібліотек українською літературою та підручниками, видання українського часопису для дітей.

У серпні 1905 р. Київський університет, як і багато інших навчальних закладів Росії, знову отримав автономію. В університетах були відкриті кафедри українознавства. Українські театральні трупи отримали дозвіл влаштовувати вистави по всіх містах України.

Від кінця 1905 р. почали з'являтися українські періодичні видання. Першою українськомовною газетою стало видання братів Шеметів у Лубнах "Хлібороб". Незабаром у найбільших містах України, а також у Петербурзі й Москві виходило вже 18 українських газет і журналів.

У 1905-1907 рр. виникають культурно-освітні громадські організації "Просвіти" в Катеринославі, Одесі, Києві, Чернігові, Кам'янці-Подільському, Житомирі, Миколаєві та інших містах. Вони організовували українські клуби, бібліотеки й читальні, літературні та музичні вечори, лекції, видавали українською мовою книги, брошури, газети.

Активна діяльність розгорнули українські політичні партії, зокрема "Спілка". Вона організовувала страйки та демонстрації селян, залучаючи їх до своїх лав. Про розширення своєї соціальної бази дбала УСДРП, яка у програмових документах висувала вимоги забезпечення права нації на культурне й політичне самовизначення, автономію України з окремим представницьким органом (сеймом). За створення національної школи, вживання української мови в державних установах виступала також УРДП.

НАСЛІДКИ РЕВОЛЮЦІЇ:

- Завершилася поразкою і не привела до розв'язання основних протиріч у розвитку країни
- Спонукала уряд до проведення низки реформ, сприяла активізації соціально-політичного життя та розгортанню національно-визвольних рухів народів Російської імперії
- Відіграла позитивну роль для українського руху. Було скасовано Емський указ, з'явилася україномовна преса, розгорнули діяльність різні українські організації
- Скасовано викупні платежі селян за землю, запроваджені 1861 р.
- Перше набуття досвіду парламентської діяльності українцями Наддніпрянщини

ПОЛІТИЧНА РЕАКЦІЯ

Царський уряд скористався поразкою грудневих страйків та збройних повстань, щоб здобути повну перемогу над революційними масами. За звинуваченнями в політичних злочинах було засуджено понад 25 тис. чоловік, з яких до страти - 5 тис.. Активно діяли чорносотенні організації - "Союз російського народу", "Союз Михаїла Архангела" та ін. Закривалися профспілкові організації робітників. Було скасовано автономію вищих навчальних закладів, а студентів які брали участь у революційних діях, виключали без права поновлення.

Політична реакція негативно позначилася й на становищі українських політичних партій. У 1908 р. багато діячів національного руху об'єдналися незалежно від партійної належності у Товариство українських поступовців (ТУП). Його лідери М.Грушевський, С.Єфремов, Є. Чикаленко закликали всі українські політичні сили консолідуватися в боротьбі за національне відродження. У 1909 р. практично розпалася "Спілка", майже не залишилося місцевих організацій УСДРП.

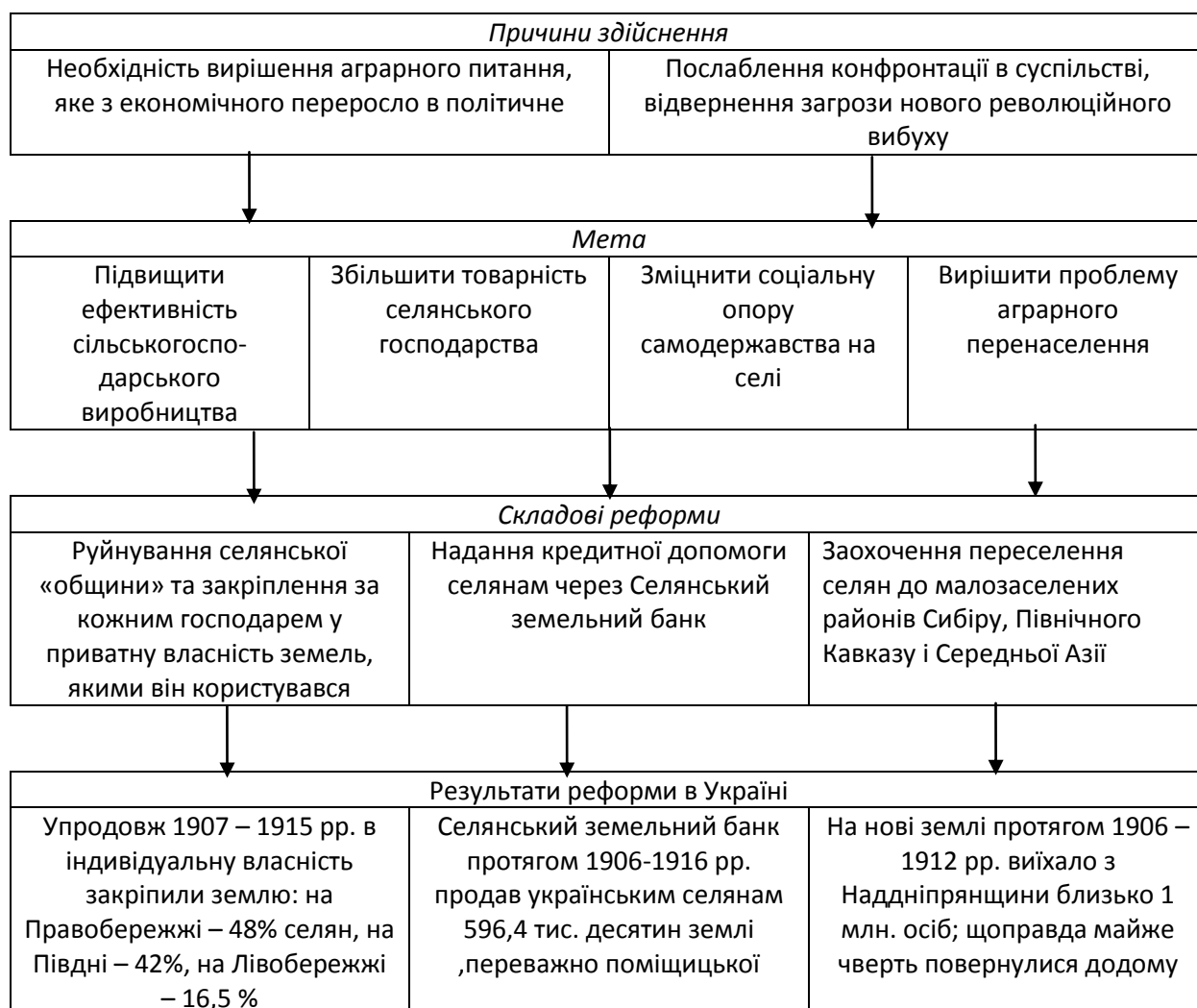
Від 1907 р. царська влада влаштувала гоніння на все українське: забороняла видавати та продавати друковану продукцію українською мовою; конфісковувала твори

Т.Шевченка, Лесі Українки, І.Франка та інших письменників, що вбачала в них заклики до непокори існуючому ладу. Недоцільним було визнано користування українським Євангелієм, виданим Синодум, заборонена діяльність Товариства української мови в Києві, що проіснувала 40 років.

Важливим елементом політики самодержавства в цей період було насадження ідеології великодержавного шовінізму.

СТОЛИПІНСЬКА РЕФОРМА В УКРАЇНІ

СТОЛИПІНСЬКА РЕФОРМА В УКРАЇНІ

Товариство українських поступовців (ТУП) — нелегальна міжпартійна громадсько-політична організація, що діяла в Наддніпрянській Україні в 1908—1917 рр. Лідери М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко Діяльність Заклик до всіх українських політичних сил консолідуватися в боротьбі за національне відродження. Обстоювання членами ТУП

конституційно-парламентського шляху боротьби за українську справу. Визначення найближчими завданнями українізацію освіти, громадських установ, суду й церкви, опікування діяльністю «Просвіти», українського Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, що діяло в Києві від 1907 р., тощо

ЗАГОСТРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Риси	Характеристика
Домінування в економіці краю іноземного капіталу	Напередодні Першої світової війни іноземний капітал у промисловості, торгівлі, банках і різних кредитних установах західноукраїнських земель становив близько 1,5 млрд. австрійських крон
Нав'язування австро-угорськими картелями власної волі західноукраїнським підприємцям	Будівництво нових фабрик і заводів було майже неможливим, якщо цього не бажали австро-угорські картелі. Вони поглинали всі підприємства, існування яких було небажаним для володарів картелів
Промисловість мала однобокий, переважно сировинний характер розвитку	Основну частину продукції давали галузі, що займалися видобуванням і первинною переробкою місцевої сировини — лісова, лісопилна і нафто-озокеритна. Інші галузі були розвинуті дуже слабо, а деякі — зовсім відсутні або представлені дрібними промислами
Основна частина промислового населення працювала не в фабричній промисловості, а була ремісниками	Більше третини всіх зайнятих у промисловості були власниками підприємств, що працювали не за наймом, а у власних закладах. Усього існувало близько 500 підприємств, що мали більше 20 робітників, на яких працювали близько 50 тис. робітників. Підприємств, які мали понад 100 робітників, у краї було не більше 140 — це в 6—8 разів менше, ніж у центральних провінціях імперії
Західноукраїнські робітники зазнавали жорстокої експлуатації	Кількість нещасних випадків у розрахунку на 1000 робітників була в декілька разів вищою, ніж у центральних районах імперії та в Західній Європі. Зарплата західноукраїнських робітників була в півтора-два рази нижчою, ніж у західних провінціях монархії Габсбургів
Сільське господарство характеризувалося особливо повільними темпами розвитку	Цей регіон характеризувався найнижчим в імперії рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва. 94 % усіх господарств мали менше, ніж 10 га землі, а близько половини — 2 га землі й вважалися економічно відсталими. За рівнем механізації сільського господарства західноукраїнські землі були далеко позаду інших районів Австро-Угорщини. Урожайність сільськогосподарських культур була в 1,5—2 рази нижчою, ніж у розвинених країнах Заходу

Посиливалося відносно аграрне перенаселення

У зв'язку зі слабким розвитком промисловості в селі з кожним роком нагромаджувалося все більше вільної робочої сили. У селах Східної Галичини було вдвічі більше робочих рук, ніж цього вимагали потреби сільськогосподарського виробництва

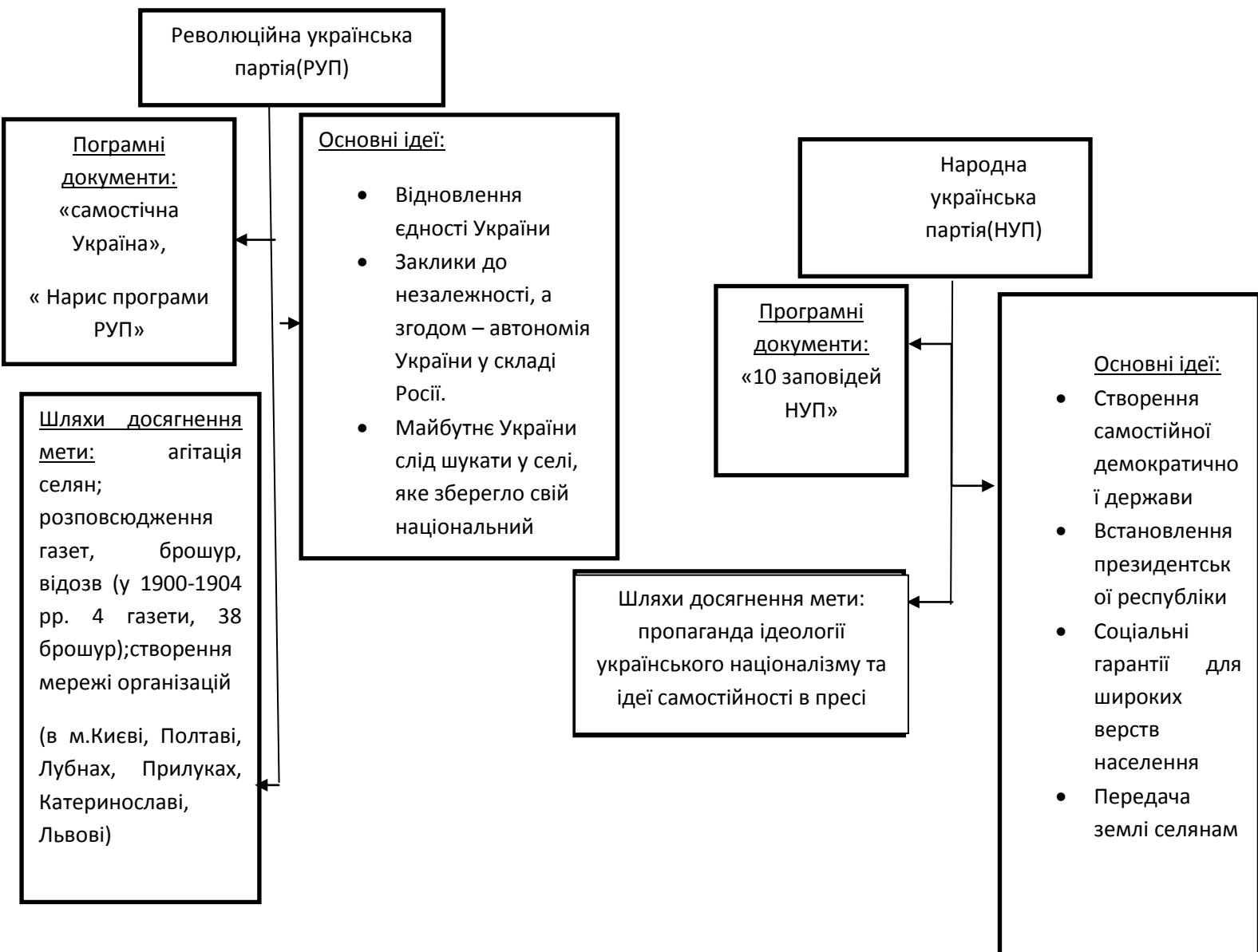
Масова еміграція західноукраїнського селянства досягла найбільших розмірів

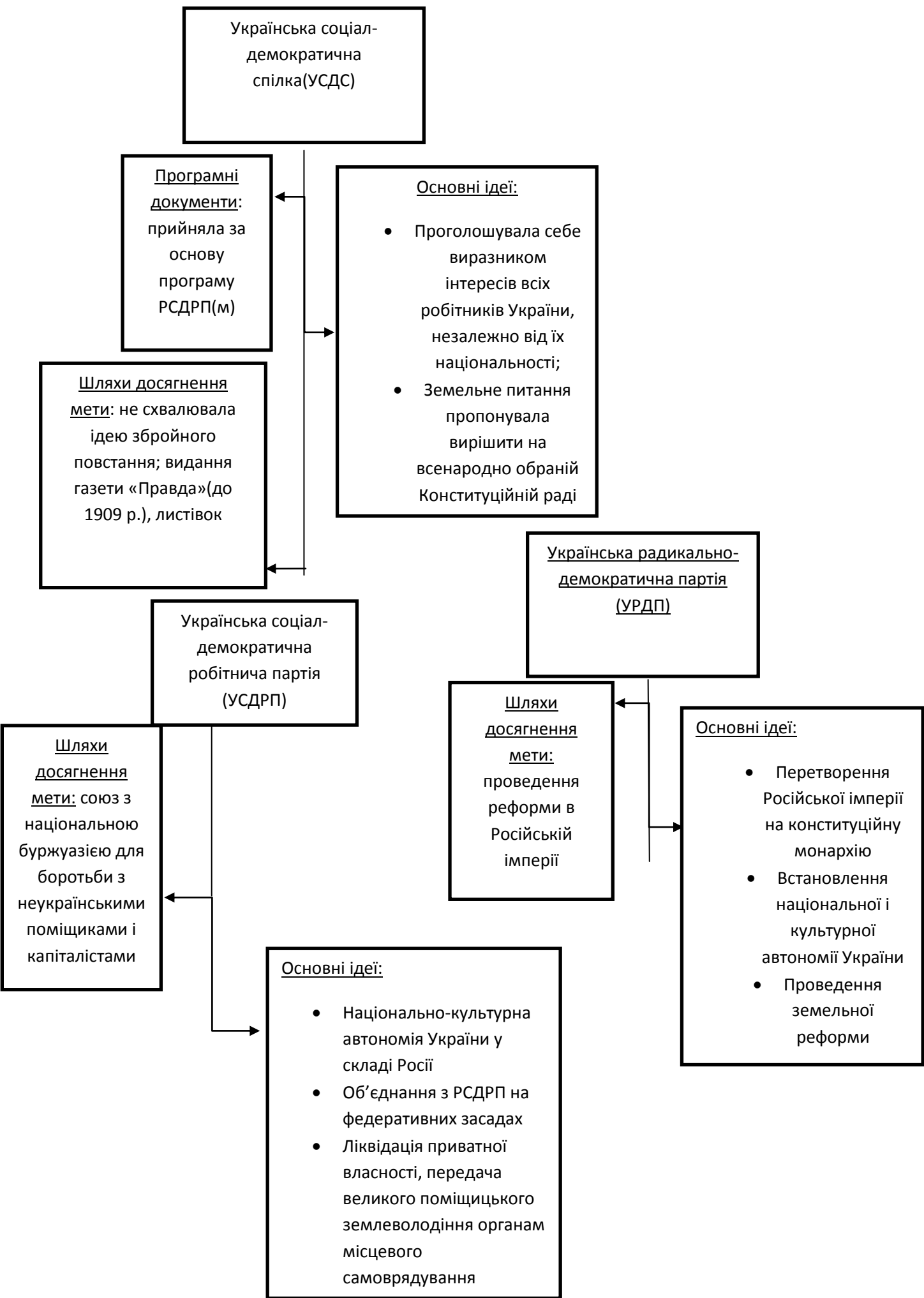
Із Галичини в 1890—1900 рр. емігрувало 76 тис. українців, а в 1900—1910 рр. — 224 тис. Основна маса емігрантів від'їжджала за океан

Економічне становище західноукраїнських земель фактично нагадувало колоніальне

Західноукраїнські землі були ринком збуту і джерелом дешевої сировини для індустрії західних провінцій імперії, резервуаром дешевої робочої сили, яка в значній кількості заповнювала західноєвропейські та заокеанські ринки праці

МІСЦЕВІ УКРАЇНСЬКІ ПАРТІЇ ТА ЇХ ПРОГРАМНІ ЦІЛІ

БОРОТЬБА ЗА ЗАГАЛЬНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО В АВСТРІЙСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ, ГАЛИЦЬКОМУ ТА БУКОВИНСЬКОМУ СЕЙМАХ

Загальна характеристика

- Унаслідок існуючого розподілу парламентських мандатів у 1897 р. на одного посла до рейхсрату в Зальцбурзі припадало в середньому 28 900 осіб, у Тіролі — 38 700, у Верхній Австрії — 39 200, у Галичині — 89 700, на Буковині — 58 700 осіб
- За законом про загальне виборче право, який почав діяти з 1907 р., західні українці отримали лише 6,4 % від загального числа мандатів, хоча все українське населення становило 13,2 % населення Австрії
- Українське населення Закарпаття у складі Угорщини було позбавлене свободи слова і друку, права на проведення зборів і демонстрацій. На виборах до угорського сейму право голосу в селах мали лише власники 10 і більше гольдів землі й ті, що володіли угорською мовою. У виборах до сейму в 1914 р. в цілому по Закарпаттю брало участь 8—13 % населення, причому понад 50 % виборців були угорцями та німцями. Голосування не було таємним. Ті, хто голосував проти кандидатів від уряду, зазнавали утисків, їх позбавляли роботи тощо.

В ГАЛИЧИНІ

- У Східній Галичині на початку XX ст. сформувалася свідомо своїх політичних інтересів українська спільнота, яку вже неможливо було залишати поза увагою
- Змінилося співвідношення сил між поляками та українцями в Галичині: хоча польська еліта й надалі зберігала монополію на владу в краї, українці своєю згуртованістю і свідомістю значно перевищували поляків
- Українські діячі вели боротьбу за здобуття нових політичних прав для українців
- Політична боротьба поєднувалася із соціальними виступами галицьких селян і робітників
- Українці продовжували наполегливу розбудову національного життя: у краї стабільно розвивалася мережа освітніх, громадсько-культурних, наукових установ, кооперативів тощо
- На початку XX ст. україно-польські відносини набули гостроконфліктного характеру. Конфронтація розгорталася навколо трьох основних проблем: селянського питання, суперечок навколо університету і вимог щодо проведення виборчої реформи, причому як до віденського парламенту, так і до Галицького сейму.

НА БУКОВИНІ

- У віденському парламенті буковинці разом із галичанами входили до «Українського клубу»
- У листопаді 1905 р. у Чернівцях було скликано Національну Раду, на яку прибули представники всіх українських товариств краю, депутати буковинського сейму та австрійського парламенту. Тут відбулося організаційне оформлення буковинського народовства в політичну партію, яка мала офіційну назву — «Національна Рада русинів на Буковині», неофіційну — національно-демократична партія

- У червні 1906 р. утворилася Радикальна партія, мета якої було поєднання боротьби за визволення українського народу із широкими соціально-економічними перетвореннями, встановленням соціалізму
- 1909 р. відбулося відродження товариства «Руська Рада», тепер вже зі статусом «мужицької партії». Ініціатором цих подій став лідер народовців С. Смаль-Стоцький
- Народовська «Національна Рада» розгорнула боротьбу за введення загального прямого рівного виборчого права. У 1907 р. на виборах за новим виборчим законом у всіх українських виборчих округах перемогли народовці
- Народовці посилюють роботу серед селян. Напередодні Першої світової війни майже в кожному українському селі вони організували читальню
- Бурхливо розвивалися молодіжні спортивно-пожежні товариства «Січ». Перше товариство виникло в Кіцмані в 1902 р. Січовики проводили велику пропагандистську роботу по селах, намагалися навертати молодь до суспільної діяльності. На 1910 р. товариства існували в 110 селах краю
- 1903 р. засновано союз хліборобських спілок Буковини «Селянська каса» (голова С. Смаль-Стоцький), який об'єднав капітали місцевих кооперативних спілок. 1913 р. виникла страхова компанія «Карпатія»
- Активно діяли українські культурно-просвітні товариства. Центральним була «Руська бесіда», що мала 8 філій і понад 120 читалень на місцях. Діяло також товариство «Руський народний дім», яке для незаможних українських дітей відкрило «Бурсу ім. Ю. Федьковича». Існували також станові організації «Руська школа» (українське учительство), «Зоря», «Поміч» (ремісники), «Праця» (робітники), «Жіноча громада» (жінки) тощо. Культурно-освітні, політичні та економічні товариства.

Українські землі напередодні Першої світової війни

Характерні риси соціально-економічного і політичного життя в українських землях напередодні війни

<i>У складі Російської імперії</i>	<i>У складі Австро-Угорської імперії</i>
Лівобережжя (бл. 80% земель), Слобожанщина, Правобережжя, Південна (Степова) Україна	Східна Галичина (бл. 20% земель), Північна Буковина, Закарпаття
<u>Промислове піднесення:</u> створення великих підприємств; високі темпи розвитку; підпорядкованість імперському центру; залучення іноземного капіталу; спеціалізація промислових районів; нерівномірний розвиток окремих регіонів; деформована структура промисловості (70% - видобуток сировини та виготовлення напівфабрикатів)	<u>Гальмування промислового розвитку:</u> переважання дрібних підприємств; повільний розвиток; незацікавленість австрійського уряду в промисловому розвитку регіону; домінування іноземного капіталу; нерівномірний розвиток галузей промисловості; переважання добування та первісної обробки сировини
<u>Розвиток капіталістичних відносин у с/г:</u> переважання великого поміщицького землеволодіння;	<u>Повільний розвиток капіталістичних відносин у с/г:</u> наявність пережитків кріпацтва;

<p>посилення розшарування селянства; аграрне перенаселення; нерівномірний розвиток окремих р-нів; слабке використання НТП (машин, нових технологій); темпи розвитку с/г значно відставали від промислових; міграція населення на Далекий Схід, до Сибіру, Середньої Азії</p>	<p>збереження церковного землеволодіння; зосередження земель у руках невеликої групи найвпливовіших поміщиків; диференціація селянства; аграрне перенаселення; низька продуктивність с/г; еміграція населення до Канади, США, Аргентини, Бразилії та інших країн</p>
<p><u>Наявність широкого спектра політичних партій:</u> перевага політичних сил національно-соціалістичної спрямованості; підтримка більшістю партій федеративної Росії; висування Українською народною партією (УНП) гасла державної незалежності України</p>	<p><u>Створення легальних політичних партій (кін. ХІХст.):</u> великий досвід роботи в умовах Австро-Угорської конституційної монархії; значна роль греко-католицької церкви; перевага ідеї політичної самостійності України як кінцевої мети, перший крок до неї – автономія України</p>

Основні причини і привід до початку Першої світової війни. Характер війни.

1 серпня 1914 р. почалася Перша світова війна. її основними причинами були економічні й політичні протиріччя між державами двох військово-політичних блоків:

Антанти (сформувався в 1904-1907 рр.; до його складу входили Росія, Велика Британія і Франція);

Троїстого союзу (сформувався в 1882 р.; до його складу входили Німеччина, Австро-Угорщина, Італія).

Найгостріші протиріччя за сфери впливу виникли між Німеччиною та Росією, Німеччиною та Великою Британією, Німеччиною та Францією, Австро-Угорською та Російською імперіями, а також між державами всередині цих двох військово-політичних блоків.

На 1914 р. особливо загострилися протиріччя між Німеччиною та Росією. На шляху здійснення експансіоністських планів Німеччини щодо розширення її геополітичного простору стала Російська імперія. Давні мрії Німеччини про здійснення «світової політики» перекреслювалися могутнім потенціалом Росії. Німеччина прагнула підкорити Росію економічно й послабити її в політичному і військовому відношенні. Вона планувала відтіснити Росію на Схід, обмеживши її границями колишнього Московського князівства.

Найтиповішою формою реалізації агресивної політики Німеччини став план «*Дранг нах Остен*» - «Натиск на Схід», що передбачав захоплення чужих територій збройним шляхом. До таких територій, наприклад на Сході, були віднесені Україна, Польща, Білорусія і Прибалтійські губернії Російської імперії.

Причини:

1. Загострення протиріч між провідними державами світу внаслідок нерівномірності їх економічного та соціально-політичного розвитку.
2. Загарбання нових територій, контроль над ринками збуту та джерелами сировини.
3. Гонка озброєнь.
4. Наявність двох ворогуючих блоків – **Троїстого союзу** (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та **Антанти** (Велика Британія, Франція, Росія).
5. Бажання урядів воюючих країн відвернути увагу народів від внутрішніх проблем.

Приводом до війни стало вбивство австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда. 28 червня 1914 р. у Сараєво його смертельно поранив серб Г. Принцип з таємної організації «Млада Босна». Австрійський уряд обвинуватив у цьому вбивстві Сербію і вручив сербському уряду ультиматум. Він не був прийнятий Сербією і став приводом для оголошення Австро-Угорщиною 28 липня 1914 р. війни Сербії. Австро-Угорщину підтримала Німеччина. На захист Сербії виступила Російська імперія. 1 серпня 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії. Незабаром у війну вступили Франція та Велика Британія.

Характер війни - загарбницький, несправедливий для всіх сторін-учасників війни.

СТРАТЕГІЧНІ ПЛАНИ ВОЮЮЧИХ КРАЇН ЩОДО УКРАЇНИ

Німеччина:

1. Розгромити Російську імперію та відторгнути від неї Україну.
2. Приєднати Україну разом із Прибалтикою, Польщею і Кавказом до складу майбутньої Велико німецької світової імперії.
3. Створити під своєю зверхністю Пангерманський союз, в якому Україна мала стати частиною німецького протекторату.
4. Перетворити Україну в сировинну базу Великонімецької імперії.

Австро-Угорщина:

1. Навічно зберегти своє панування у Східній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті.
2. Захопити Волинь і Поділля.
3. Придушити національно-визвольний рух українців.

Росія:

1. За допомогою воєнної сили розширити територію Російської імперії до Карпатських гір, захопити під прикриттям ідеї „об'єднання всіх руських земель” східну Галичину, Північну Буковину, Закарпаття.
2. Використати воєнний стан, щоби назавжди покінчити з національним рухом українців.

Румунія:

1. Приєднати Північні Буковину ат Бессарабію.

Туреччина:

1. Повернути володіння, що були втрачені у війнах з Росією у XVIII – XIX ст. (Південь України, Крим)

Основні події на українських землях

Рік	Події
1914	<p>1 серпня – початок Першої світової війни. Створення Головної української ради (ГУР) у Львові.</p> <p>Серпень – створення Союзу визволення України (СВУ).</p> <p>На початку серпня російськими військами було зупинено наступ айстро-угорської армії у прикордонних боях.</p> <p>18 серпня розпочався успішний наступ 8-ї російської армії під командуванням О.Брусилова, який переріс у загальний наступ п'яти російських армій Південно-Західного фронту.</p> <p>Розпочалась «Галицька битва» (18 серпня -21 вересня), яка тривала до кінця вересня. Росіяни оволоділи Східною Галичиною, Північною Буковиною і вийшли на Карпатські перевали. Австрійські втрати склали 400 тис. убитими, пораненими і полоненими.</p> <p>Кінець серпня – дозвіл австро-угорського уряду на формування загонів Українських січових стрільців (УСС).</p> <p>16 жовтня – обстріл німецько-турецьким флотом Севастополя, Одеси, Феодосії.</p> <p>Кінець осені – зима. Боротьба за Карпатські перевали. Завдяки допомозі німецьких військ австро-угорська армія не дала можливість росіянам подолати перевали.</p>

Ставлення українських партій та громадських організацій до війни

За Росію виступили:

1. Карпато-руський визвольний союз.
2. Товариство українських поступовців (ТУП) та його орган „Рада”.
3. Група членів Української соціал-демократичної партії (УСДП) на чолі з С. Петлюрою та газета „Українське життя”.
4. Місцеві організації загальноросійських партій (крім більшовиків).

Австро-Угорщину підтримували:

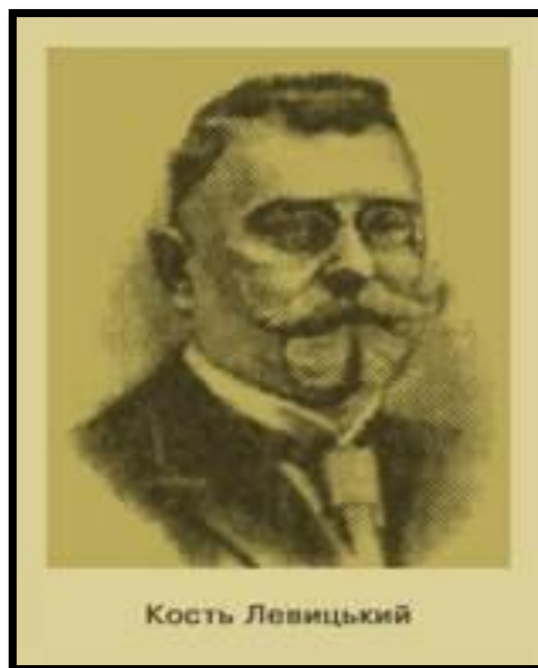
1. Союз визволення України (СВУ).
2. Головна Українська Рада, спираючись на легіон січових стрільців.
3. Частина УСДП на чолі з В. Дорошенком.
4. Усі політичні партії Австро-Угорщини.

Засуджували війну:

1. Невелика група українських соціал-демократів (Л. Юркевич, А. Лола, П. Дятлов) на сторінках газети „Боротьба”, що видавалася у Женеві.
2. Значна частина українських соціал-демократів за участю В.Винниченка проводила антивоєнну агітацію під гаслами „Геть війну! Хай живе автономія України!”.

*Війна зумовила глибокий розкол національного руху. Трагедія українського народу в Першій світовій війні полягала в тому, що війна перетворила українські землі на театр воєнних дій, а народ – на учасників братовбивчого протистояння (у російській армії знаходилося **3,5 млн.** українців, в австро-угорській – **250 тис.**).*

Головна Українська Рада (ГУР) – між партійний блок соціал-демократичної, національно-демократичної та радикальної українських партій, який очолив **Кость Левицький**.

3 серпня 1914 р. ГУР звернулася до населення з агітацією стати на бік Австро-Угорщини.

Травень 1914 р. ГУР перейменовано у Загальну українську раду (ЗУР), до якої приєдналися представники від Буковини та СБУ.

1915 р. ЗУР проголосила декларацію про створення самостійної Української держави з тих українських земель, які залишилися в Російській імперії, а з українських земель у складі Австро-Угорщини планувалося створити автономну область.

1916 р. ЗУР саморозпустилася.

Союз Визволення України (СВУ) (1914 – 1918 рр.)

Засновано **4 серпня 1914 р.** у Львові групою східноукраїнських емігрантів (А. Жук, В. Дорошенко, Д. Донцов, М. Меленевський, О. Бачинський, М. Залізняк та інші). Голова СВУ – Дмитро Донцов.

Кінець серпня 1914 р. центром СВУ став Відень, оскільки російські війська зайняли Львів.

Жовтень 1914 р. СВУ оприлюднив „Нашу платформу”, в якій проголошувалося:

1. *Утворення самостійної Української держави.*
2. *Встановлення конституційної монархії.*
3. *Заснування демократичного устрою.*
4. *Надання рівних прав і свобод представникам усіх національностей.*
5. *Забезпечення самостійності української церкви.*
6. *Сформування навколо СВУ коаліції непримиренних ворогів Російської імперії.*

Головну ставку СВУ робив на німецьку армію, вбачаючи в ній силу, здатну подолати Російську імперію.

Діяльність СВУ:

1. Видали відоzву „До українського народу в Росії”, в якій закликали українців зустрічати австро-угорські війська як визволителів.
2. Видали відоzву „До громадської думки Європи”, в якій запевняли, що Україна, ставши самостійною державою, буде для Європи твердиною проти експансії Росії.
3. СВУ мав своїх повноважних представників у Берліні, Софії, Стамбулі, Женеві, Римі, Стокгольмі, Осло.

4. У Відні виходив „Вісник СБУ”, У Софії 1915 р. почали видавати українською мовою газету „Робітничий прапор”.
5. Проводилася агітаційно-пропагандистська робота в таборах військовополонених українців з російської армії.
6. Домоглися від німецьких та австро-угорських властей організації окремих таборів для військовополонених українців, у яких:
 - засновували школи, бібліотеки, читальні, хори, оркестри, театри, церкви;
 - організовували курси з вивчення української історії та літератури;
 - організовували каси взаємодопомоги, кооперативні крамниці;
 - активно клопоталися вихованням української національної свідомості.
7. Діячі СБУ:
 - виступали з лекціями й доповідями в Австро-Угорщині, Німеччині, Болгарії;
 - друкували статті на українську тематику;
 - налагодили регулярне видання науково-популярних брошур з історичного минулого та сучасного України різними мовами (українською, німецькою, болгарською, турецькою, румунською, чеською, хорватською, італійською, шведською).
8. Із набраних солдатів та офіцерів у таборах для військовополонених було створено українські військові дивізії – сірожупанна (в Австро-Угорщині) та синьожупанна (в Німеччині).

Діяльність російської влади на окупованих землях Західної України

1. Створено генерал-губернаторство на чолі з графом О. Бобринським.

2. Проводилася насильницька русифікація.
3. Обмежувалося вживання української мови.
4. Закрито українські громадські установи, школи, гімназії, „Просвіти”.
5. Проводилися арешти неблагонадійних (за 4 місяці

- окупації Галичини проведено 1000 обшуків, 1200 арештів).
6. Проводилася масова депортація на Схід (із Галичини було вивезено 12 тис. осіб, у тому числі 578 діячів українського руху, 34 греко-католицьких священники).
 7. Почалося переслідування греко-католиків, примушення їх переходити до православної віри.
- Було заарештовано і вивезено до Суздаля митрополита А. Шептицького.

Українські землі в 1915 – 1917 рр.

Основні події на українських землях

1915	<p><i>У лютому</i> австрійці звільнили Чернівці від російських військ.</p> <p><i>У березні</i> російські війська взяли фортецю Перемишль (у полон потрапило 120 тис. австрійців). Це був останній успіх росіян у кампанії 1914 – 1915рр.</p> <p><i>2 травня</i> – прорив російського фронту німецькими військами в районі Горлиці й Тарново.</p> <p><i>22 червня</i> айстро-угорські війська вступили у Львів. Швидкий відступ російських військ, який завершився лише в <i>жовтні</i> на лінії Кам'янець-Подільський – Тернопіль – Кременець – Дубно. Втрати росіян склали 150 тис. убитими, 700 тис. пораненими, 900 тис. полоненими. Росіяни втратили завойовані Північну Буковину і Східну Галичину, Підляшшя, Холмщину, Берестейщину, Західну Волинь.</p>
1916	<p><i>22 травня</i> розпочався наступ російських військ Південно-Західного фронту під командуванням генерала О.Брусилова – «Брусиловський прорив».</p> <p><i>15 травня</i> росіяни взяли Луцьк, а <i>5 червня</i> – Чернівці, підійшли до Львова.</p> <p>Російські війська просунулися на 120 км вглиб фронту, відвоювавши частково Західну Волинь, Східну Галичину і Північну Буковину. Втрати австро-угорської армії склали 1,5 млн. осіб убитими, пораненими і полоненими.</p>
1917	<p><i>Червневий</i> наступ російської армії на львівському напрямку завершився повним провалом і витісненням російських військ із Галичини і Буковини. Відбулася стабілізація фронту до укладення Брест-Литовського миру</p>

Українські січові стрільці (УСС)

Створені у **серпні 1914 р.** Назва походить від формувань запорізьких козаків, які несли строкову і розвідувальну службу.

ГУР у серпні 1914 р. створила *Центральну бойову Раду*, яка звернулася до уряду Австро-Угорщини з проханням дозволити

сформувати легіон Українських січових стрільців (УСС). Згоду отримано. Легіон було сформовано на добровільних засадах у м. Стрия на Львівщині на основі організованих українських організацій:

- спортивно-громадської – „Сокіл”;
- пожежної – „Січ”;
- учнівсько-шкільної – „Пласт”.

Добровольців було **28 тис.**, однак влада дозволила озброїти тільки **2,5 тис.** Військову присягу приймали двічі: загальну для всього австрійського війська та „свою”, національно-патріотичну, на вірність Україні. Командувачами УСС були – М.Галущинський, Д.Витовський, Г.Коссак, А.Варивода, Ф.Кікаль, О.Микитка.

Бойовий шлях УСС

Дата	Подія
Кінець серпня 1914 р.	Формування першої (Д.Вітовський) і другої (Е.Коник) сотні у Львові
30 серпня 1914р.	Передислокація легіону УСС до Стрия
3 вересня 1914р.	Складення січовиками присяги
Початок вересня 1914р.	Передислокація січовиків на Закарпаття (с. Страбичів біля Мукачева)
27 – 28 вересня 1914р.	Перші бої січовиків на Ужоцькому і Верецькому перевалах
Вересень 1914р.	Дії партизанських двадцятків січовиків у Карпатах
Жовтень 1914р.	Участь УСС у контрнаступі австрійських військ
Грудень 1914 – січень 1915 рр.	Охоронно-розвідувальна служба на Карпатських перевалах
Січень 1915р.	Участь УСС в австрійсько-німецькому наступі в Карпатах
29 квітня – 2 травня 1915р.	Бій на горі Маківка
30 травня – 1 червня 1915р.	Бої під Болеховим
Кінець червня 1915р.	Бої за Галич. УСС першими увійшли до Галича
28 серпня – 2 вересня 1915р.	Бої стрільців у межиріччі Серету і Стріпи
10 жовтня – 3 листопада 1915р.	Семиковецький бій на річці Стріпа
Грудень 1915р.	Переформування куренів УСС у полк
17 серпня 1916р.	Поразка полку УСС під Потуторами, стрільці не стримали російського наступу
Серпень 1916р.	Наказ про розформування полку і створення на його основі двох куренів – бойового і резервного
Вересень 1916р.	Розгром УСС під Бережанами (гора Лисоня). Із полку залишилося 150 осіб
Вересень 1916 – лютий 1917рр.	Період переформування і поповнення підрозділів стрільців. Культурно-освітня діяльність стрільців на Волині
Лютий 1917р.	Повернення стрільців на фронт під командуванням Ф.Кікаля
Червень – липень 1917р.	Бій під Конюхами
Липень 1917р.	Похід до річки Збруч. Шість сотень полку УСС під командуванням Мирона Тарнавського

	в бою на Березанщині
Січень – листопад 1918р.	Похід на Правобережжя. Бої з більшовиками під Херсоном і Олександрівськом. Участь у німецько- австрійській окупації. Повернення на Буковину

*Після підписання Брестського миру (березень 1918р.) УСС разом з військами УНР воювали проти більшовиків, білогвардійців, поляків. Згодом з офіцерів-січовиків **Євген Коновалець** створив Українську воєнну організацію, яка стала основою **Організації українських націоналістів (ОУН)**.*

Українські січові стрільці

Вплив першої світової війни на економіку України

Працюють на повну потужність і навіть нарощують виробництво ті галузі, що безпосередньо задовольняли потреби фронту, а інші – у кращому випадку залишалися на довоєнному рівні. Посилюється **диспропорція** в економіці, що поступово вело до дезорганізації господарства. Постійні мобілізації відірвали від виробництва 4 млн. чоловік. Донбас залишався єдиним постачальником вугілля для всієї країни. Видобуток вугілля майже не збільшився, хоча кількість найманих робітників зросла (низька кваліфікація і продуктивність праці). З сіл України мобілізовано ½ працездатних чоловіків. Посівні площі скоротилися на 1880 тис. десятин, знизилася врожайність – у середньому на 8%, збір зернових зменшувався на 200 млн. пудів щорічно. Наростання господарського занепаду посилювалося розладом грошового обігу: щоб покрити величезні воєнні витрати, царизм збільшував насамперед випуск паперових грошей, забезпечуваних золотом тільки на 14-15%; збільшувалися прямі й непрямі податки; накопичувалися внутрішні та зовнішні борги.

Назрівання революційної кризи

1. *Погіршення становища народних мас:*

- збільшується робочий день (15-16 годин);
- знижується номінальна заробітна плата;
- різко підскочили ціни на продукти і товари масового споживання (на предмети першої необхідності вони зросли в 4-8 разів);
- загострюється продовольча криза.

2. *Наростання боротьби робітників:*

- під впливом погіршення економічного становища і під впливом поразок на фронтах наростає страйковий рух;
- в Україні з серпня 1914 р. по вересень 1915 р. відбулося 100 страйків (більше 43 тис. робітників);
- з жовтня 1915 р. по вересень 1916 р. відбулося 228 страйків (204 тис. робітників).

3. *Селянський рух:*

- частішають випадки захоплювання поміщицької землі, потрави посівів і сінокосів, вирубки лісу;
- масові вияви непокори – відмова платити податки, протидія реквізиціям продовольства, худоби тощо;
- від серпня 1914 р. до кінця 1916 р. в Україні зафіксовано понад 160 селянських виступів (50 на Поділлі, 32 на Київщині, 28 на Херсонщині);
- приблизно у 20% бунти супроводжувалися сутичками з поліцією та поміщицькою вартою.

4. *Виступи солдатів:*

- причини – сумні звістки з дому про розорення господарств, злиденне життя сімей; незадовільне постачання зброєю, боеприпасами, харчами, амуніцією, поразки в боях;
- повстання в жовтні 1916 р. в Кременчуку, у грудні 1916 р. у Харкові.

Наслідки війни для України

Наслідки війни

Негативні:

- ☐ Розорення західноукраїнських земель (зруйновано 40% житлових і господарських будівель, близько 2 тис. підприємств, скорочено на третину видобуток нафти, поголів'я худоби скоротилося на половину).
- ☐ Значні людські втрати (понад 50 тис. загиблих).
- ☐ Утримання за рахунок місцевих ресурсів 50% діючої російської армії (3,5 млн. осіб) та тилових гарнізонів (400 тис. осіб), що знаходилися на території України.

- ☐ Виникнення проблеми біженців, депортованих, переміщених осіб.
- ☐ Загальні втрати Росії на війну склали 41 млрд. руб.
- ☐ Інфляція (ціни зросли в 4 – 8 разів).
- ☐ Падіння виробництва, кризовий стан економіки (на початок 1917р. у Наддніпрянщині скоротився видобуток залізної руди на 46%, марганцевої – на 29%, виплавка чавуну – на 32%, сталі – на 33% порівняно з 1913р.), зростання залежності промисловості від іноземного капіталу.
- ☐ Диспропорція у розвитку промисловості (швидке зростання галузей воєнного виробництва, занепад цивільного виробництва).
- ☐ Скорочення посівних площ (на 1,880 млн. десятин), зменшення збору зернових на 200 млн. пудів, скорочення виробництва цукру (із 85 млн. пудів у 1913 до 50 млн. пудів у 1917р.); загострення продовольчої проблеми в містах, поява черг.
- ☐ Скорочення працездатного населення на селі (у 1917р. залишилось 38,7% працездатного чоловічого населення).
- ☐ Загострення соціальних проблем.
- ☐ Перебої в роботі транспорту.
- ☐ Посилення страйкової боротьби робітників (1914р. – 30 тис. осіб, 1915р. – 50 тис., 1916р. – 200тис.) і масових виступів селян (протягом 1914 – 1916рр. – 160).

Позитивні:

- ☐ Загострення національної самосвідомості населення.
- ☐ Створення українських збройних формувань, набуття воєнного досвіду.
- ☐ Підняття «українського питання» на міжнародний рівень.

ЛЮТНЕВА БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

1. Причини революції

Причини революції можна розділити на [економічні](#), політичні та соціальні, хоча [такий](#) поділ є досить умовним, бо всі вони нерозривно пов'язані між собою.

Політичні причини:

1. Прагнення буржуазії до повноти політичної влади.
2. Конфлікт центральної та місцевої влади. Місцеві прагнули до максимальної незалежності від центру, центр не бажав цього допустити.
3. Імператор вже не міг одноосібно вирішувати всі питання, але міг [кардинально](#) перешкодити вести послідовну політику, при цьому не несучи ніякої відповідальності.
4. Обмеженість можливостей Державної думи і непідконтрольність уряду.
5. Нездатність політики виражати інтереси не те що більшості, але й скільки-небудь значної частини населення.
6. Відсутність низки політичних свобод. Умови воєнного часу обмежили свободи слова і друку. Зберігалася рівність громадян при виборах органів державної влади та місцевого самоврядування.

Економічні причини:

1. Війна вразила систему господарських зв'язків - перш за все, між містом і селом. Ще в 1915 р. почалася продовольча [криза](#). Різко погіршився продовольче становище країни, процвітала спекуляція. Став давати [про себе](#) знати паливна криза. Видобуток і підвезення вугілля були явно недостатні. У 1915 р. Петроград отримував 49%, а [Москва](#) 46% необхідного їм палива.
2. Збереження феодальних пережитків у сільському господарстві. Громада, незважаючи на реформу [Столипіна](#), продовжувала контролювати 75% селянських [господарств](#), заважаючи накопичення [капіталу](#), зацікавленості в результатах праці, появи вільних робочих рук в промисловості і

конкуренції. Поміщики зберігали [контроль](#) над більшою частиною кращих земель, хоча їхнє [господарство](#) було менш ефективно, ніж куркульське.

4. Змішання стадій капіталістичного розвитку.

Соціальні причини:

1. Відсутність у суспільства можливості впливати на владу.

2. Суперечності між буржуазією і дворянської [аристократією](#) через політичної влади в країні.

3. Суперечності між буржуазією і пролетаріатом через умови праці.

4. Суперечності між поміщиками і селянами з-за землі (восени 1915 р. було зареєстровано 177 виступів сільських жителів проти поміщиків, а в 1916 році їх було вже 294).

5. Станові протиріччя.

6. Величезні втрати у війні і втома від неї створили масове невдоволення в країні.

7. Розчарування і невдоволення [політикою](#) уряду. З середини 1915 р. в країні почалася смуга робочих страйків і демонстрацій. Якщо в 1914 р. страйкувало 35 тис. робітників, у 1915 р. - 560 тис., у 1916 р. - 1,1 млн., в перші два місяці 1917 р. - вже 400 тис. чол.

8. Загострення політичної кризи, обумовлене поразками на фронті і погіршенням соціально-економічного становища в країні.

Хроніка подій

Приводом до Лютневої революції послужили наступні події. У Петрограді в другій половині лютого з-за [транспортних](#) труднощів погіршилося постачання хлібом. Черги в магазинах за хлібом безперервно зростали. Брак хліба, спекуляції, зростання цін викликали невдоволення робітників. 18 лютого робітники одного з цехів Путилівського заводу зажадали надбавки до зарплати. Дирекція відмовила, звільнила робітників, що почали страйк, і оголосила про закриття деяких цехів на невизначений час. Але звільнені були підтримані робітниками інших підприємств.

23 лютого (8 березня за новим стилем) на підприємствах Петрограда проходили мітинги і збори, присвячені Міжнародному жіночому дню. Стихійно почалися демонстрації і мітинги Путиловських робітників під гаслами "Хліба!". До них стали приєднуватися робітники інших заводів. Забастовало 90 тис. робітників. Страйки і політичні виступи стали переростати в загальну політичну демонстрацію проти царизму. Увечері з'явилися гасла "Геть війну!", "Геть самодержавство!". Це була вже політична демонстрація, вона і поклала початок революції.

Оголошення командувача військами Петроградського військового округу С. С. Хабалову про застосування зброї для розгону маніфестацій. 25 лютого 1917

25 лютого почався загальний страйк, який охопив 240 тис.робочіх. Петроград був оголошений у стані облоги, указом Миколи II засідання Державної Думи і Державної Ради були припинені до 1 квітня 1917 р. [Микола II](#) наказав силами армії придушити виступи робітників у Петрограді.

26 лютого колони демонстрантів рушили до центру міста. На вулиці були введені війська, але солдати стали відмовлятися стріляти в робітників. Сталося кілька зіткнень з поліцією, до вечора поліція очистила центр міста від демонстрантів.

27 лютого рано вранці почалося збройне повстання солдатів Петроградського гарнізону - повстала навчальна команда запасного батальйону Волинського полку в числі 600 чоловік. Солдати прийняли рішення не стріляти в демонстрантів і приєднатися до робітників. Начальник команди було вбито. До Волинському полку приєдналися Литовський і [Преображенський](#) полки. У результаті загальний страйк робітників отримала підтримку озброєним повстанням солдатів. (Вранці 27 лютого повсталих солдатів налічувалося 10 тисяч, вдень - 26 тисяч, ввечері - 66 тисяч, на наступний день - 127 тисяч, 1 березня - 170 тисяч, тобто весь гарнізон Петрограда.) Повсталі солдати строєм попрямували в центр міста. По дорозі був захоплений Арсенал - Петроградський артилерійський склад. Робітники отримали в свої руки 40 тисяч гвинтівок і 30 тисяч револьверів. Була захоплена міська в'язниця «Хрести», випущені всі в'язні. Політичні в'язні і в тому числі «група Гвоздьова» приєдналися до повсталих і очолили колону. Був спалений Міський суд. Повсталі солдати і робітники зайняли найважливіші пункти міста, урядові [будівлі](#) і заарештовували міністрів. Приблизно до 14 [годинників](#) тисячі солдатів прийшли до Таврійського палацу, в якому засідала [Державна](#) Дума і зайняли всі її коридори і прилеглу територію. У них не було шляху назад, вони потребували політичному керівництві.

У цей момент Думі будь-яку ціну необхідно було продовжити свою сесію, скликати офіційне засідання і [встановити](#) тісний контакт між Думою і збройними силами. Але [саме](#) зараз, коли, на думку Керенського А.Ф. ¹ авторитет Думи

досяг найвищої точки в країні і в армії і коли цей авторитет міг би зіграти далекосяжну позитивну роль, відмова Думи скликати засідання був рівносильний політичному самогубству. У цьому позначилася слабкість Думи, в основному відображала лише вузькі інтереси вищих шарів суспільства, що неминуче обмежувало її здатність висловлювати сподівання нації в цілому. Відмовившись взяти в свої руки ініціативу. Дума все же рішенням приватного зібрання [депутатів](#) створила близько 17 годин [Тимчасовий комітет Державної Думи](#) під головуванням октябрист М.В. Родзянко шляхом кооптірованія 2-х депутатів від кожної фракції. У ніч на 28 лютого Тимчасовий комітет оголосив, що бере владу в свої руки.

Після [того](#) як повсталі солдати прийшли до Таврійського палацу, [депутати](#) лівих фракцій Держдуми і представники профспілок створили Тимчасовий Виконком Петроградської Ради робітничих депутатів. Він розповсюдив по заводах і солдатським частинам листівки з закликом обирати своїх депутатів і надсилати їх до 19 годин в [Таврійський палац](#) по 1 [депутату](#) від кожної тисячі робітників і від кожної роти. О 21 годині в лівому крилі Таврійського палацу відкрилися засідання робочих депутатів і був створений Петроградська Рада робітничих депутатів на чолі з меншовиком Чхеїдзе та заступником голови Виконкому трудовиком А.Ф. Керенським. У Петроградська Рада увійшли представники соціалістичних партій (меншовиків, есерів і більшовиків), профспілок і безпартійних робітників і солдатів. Визначальну роль у Раді грали меншовики та есери. Петроградська рада робітничих депутатів прийняв рішення підтримати Тимчасовий комітет Держдуми у створенні Тимчасового уряду, але в ньому не [брати](#) участь.

28 лютого Голова Тимчасового комітету Родзянко веде [переговори](#) з начальником штабу Верховного головнокомандувача генералом Алексєєвим про підтримку Тимчасового комітету з боку армії, а також веде переговори з Миколою II, з метою запобігання революції та повалення монархії.

1 березня Петроградська рада робітничих депутатів перейменував себе на [Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів](#). Він видав [Наказ](#) № 1 по Петроградському гарнізону. Цим наказом Рада революціонізував армію і завоював політичне керівництво її (у всіх частинах гарнізону створювалися солдатські комітети, їм передавалося розпорядження зброєю,

скасовувалася [дисципліна](#) поза строем, скасовувалося станове титулування при зверненні до офіцерів і звернення на «ти» до солдатів, вводилося спільне звернення «пан »). Наказ № 1 ліквідував головні складові будь-якої армії - ієрархію і дисципліну. Цим наказом Рада підпорядковував собі Петроградський гарнізон у вирішенні всіх політичних питань і позбавляв Тимчасовий комітет можливості використовувати армію в своїх інтересах. Виникло [двовладдя](#): офіційна влада перебувала в руках Тимчасового комітету Держдуми а потім Тимчасового уряду, а фактична влада в столиці - в руках Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. Тимчасовий комітет добивається підтримки з боку керівництва армії і генералітету. ¹

Стихійне [революційний рух](#) у Петрограді перекинулося на фронт, і о 10 годині ранку 2 березня генерал Алексєєв, [встановивши](#) зв'язок з командуючими всіх фронтів, а також Балтійського і Чорноморського флотів, запропонував їм, зважаючи на катастрофічний стан, упросити царя заради збереження монархії відректися від престолу на користь спадкоємця Олексія і призначити регентом Великого князя Михайла Олександровича. Командувачі на чолі з Великим князем Миколою Миколайовичем з дивовижною готовністю погодилися з цією пропозицією.

У 2 год 30 хв Алексєєв передав це рішення царя, який майже відразу ж повідомив про своє зречення. Але цар зрікся престолу не тільки від свого імені, але і від імені свого сина, призначивши своїм наступником брата Михайла Олександровича. Одночасно він призначив князя Львова Головою Ради міністрів, а Великого князя Миколи Миколайовича - головнокомандувачем збройними силами Росії.

Перше повідомлення про несподіване кроці царя було отримано ввечері 3 березня під час засідання нового уряду і членів Тимчасового комітету. Висловлювалися різні думки: що вступ на престол Великого князя Михайла неможливо, оскільки він ніколи не виявляв інтересу до державних справ, що він перебуває в морганатичний шлюбі з жінкою, відомою своїми політичними інтригами, що в критичний момент історії, коли він міг би врятувати становище, [він](#) проявив повну відсутність волі та самостійності і так далі.

«Слухаючи ці малоістотні аргументи, я зрозумів, що не в аргументах як таких справу. А в тому, що виступали інтуїтивно відчували, що на цій стадії революції неприйнятний будь-який новий цар »¹.

На наступний день 3 березня 1917 р. відбулася [зустріч](#) членів думського комітету та Тимчасового уряду з Великим князем Михайлом Олександровичем. Під тиском відрікся від престолу і [Михайло Олександрович](#). При цьому [Великий князь](#) ридав.

Питання було вирішене: монархія і династія стали атрибутом минулого. З цього моменту [Росія](#), по суті справи, стала республікою, а вся верховна влада - виконавча і законодавча - аж до скликання Установчих зборів переходила до рук Тимчасового уряду.

Ввечері 2 березня відрікся імператор [Микола II](#) написав у своєму щоденнику: «Навколо зрада і боягузливість, і обман!»

Так у Росії буквально за кілька днів - з 23 лютого по 3 березня 1917 звалилася одна з найсильніших монархій у світі.

Тимчасовий комітет сформував Тимчасовий уряд на чолі з князем Львовим, якого змінив соціаліст Керенський. Тимчасовий уряд оголосив про вибори до Установчих зборів. Був обраний Рада робітничих і солдатських депутатів. Так в країні [встановилося двовладдя](#).

Двовладдя

Своєрідність Лютневої буржуазно-демократичної революції полягало у встановленні двовладдя в країні:

буржуазно-демократична влада була представлена Тимчасовим урядом, його органами на місцях (комітети громадської безпеки), місцевим [самоврядуванням](#) (міським і земським), в уряд увійшли представники партій кадетів і октябристів;

революційно-демократична влада - Ради робітничих, солдатських, селянських депутатів, солдатські комітети в армії і на флоті.

У перехідний період - з моменту перемоги революції до прийняття конституції та формування [відповідно](#) до неї постійних органів влади - діє Тимчасовий [революційний](#) уряд, на який покладається обов'язок ломки старого апарату влади, закріплення [відповідними](#) декретами завоювань революції і скликання Установчих зборів, яке визначає форму майбутнього державного устрою країни, стверджує видані Тимчасовим урядом декрети, надаючи їм силу законів, і приймає конституцію.

Тимчасовий уряд на перехідний період (до скликання Установчих зборів) має як законодавчо-розпорядчими, так і виконавчими функціями. Так, наприклад, була справа під час Великої Французької революції кінця XVIII ст. Такий же шлях [перетворення](#) країни після революційного перевороту передбачали у своїх проектах і [декабристи](#) Північного суспільства, висуваючи на перехідний період ідею "Тимчасового революційного правління", а потім скликання "Верховного собору" (Установчих зборів). Так само уявляли собі шлях революційного перевлаштування країни, зламу старої державної машини і формування нових органів влади всі російські [революційні](#) партії на початку XX ст., Що записали це у своїх програмах.¹

Однак [процес](#) формування державної влади в Росії в результаті Лютневої революції 1917 р. пішов за іншим сценарієм. У Росії склалося не має аналогів в історії двовладдя.

Як вже було сказано, поява Рад - органів народної влади - відноситься до часу революції 1905-1907 рр.. і є важливим її здобуття. Ця традиція відразу ж відродилася після перемоги повстання у Петрограді 27 лютого 1917. Вже ввечері цього ж дня став діяти Петроградська Рада робітничих депутатів. Він визнав за необхідне створити районні комітети Рад і сформувати робочу міліцію, призначив у райони міста своїх комісарів. Рада опублікував відозву, в якій виклав своє основне завдання: [організація](#) народних сил і боротьба за остаточне усталення політичної свободи і народного правління в Росії. 1 березня Рада солдатських депутатів об'єднався з Радою робітничих депутатів. Об'єднаний [орган](#) став називатися Петроградською Радою робітників і солдатських депутатів. Крім Петроградської ради в березні 1917 р. виникло понад 600 Рад на місцях, які обрали з-поміж постійно діючі органи влади - виконавчі комітети. Це були обранці народу, що спиралися на підтримку широких трудових мас. Поради виконували законодавчо-розпорядчі, виконавчі та навіть судові функції. До жовтня 1917 р. в країні налічувалося вже 1429 рад. Виникали вони стихійно - це було стихійне [творчість](#) мас. Поряд з цим були створені і комітети Тимчасового уряду на місцях. Так склалося двовладдя на центральному і місцевому рівнях.

У той час переважна вплив у Радах, як у Петроградському, так і в провінційних, мали представників партій меншовиків та есерів, які орієнтувалися не на "перемогу соціалізму", вважаючи, що у відсталій Росії немає для цього умов, а на [розвиток](#) і закріплення її буржуазно-демократичних завоювань. Таке завдання, вважали вони, у перехідний період може виконати Тимчасовий уряд, буржуазне за своїм складом, яким у проведенні [демократичних](#) перетворень країни необхідно забезпечити підтримку, а при необхідності і чинити на нього тиск. Фактично реальна влада і в період двовладдя перебувала в руках Рад, бо Тимчасовий уряд міг управляти тільки за їх підтримки та проводити свої декрети з їх санкції.¹

У перший час Тимчасовий уряд і Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів діяли спільно. Вони навіть проводили свої засідання в одній будівлі - Таврійському палаці, який перетворився тоді в центр політичного [життя](#) країни.

Протягом березня-квітня 1917 р. Тимчасовий уряд, за підтримки і тиску на нього Петроградської ради, провів ряд демократичних перетворень. Разом з тим рішення ряду гострих проблем, що дісталися в спадщину від старої влади, воно відкладало до Установчих зборів, і серед них питання аграрний. Крім того, воно видало ряд декретів, які передбачали [кримінальну відповідальність](#) за самовільне захоплення поміщицьких, удільних і монастирських земель, а також намагалося роззброїти і розформувати революційні війська. У [відповідь](#) Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів 1 березня 1917 видав по гарнізону Петроградського округу [наказ](#) № 1. У наказі вказувалося на необхідність негайно вибрати в усіх підрозділах армії і флоту Петроградського гарнізону комітети з виборних представників від солдатів і матросів. У ньому зазначалося, що у всіх своїх політичних виступах військові частини підпорядковуються Раді робітничих і солдатських депутатів і своїм комітетам. Рада дозволяв виконувати тільки ті накази військової комісії Державної думи, які не [суперечили](#) наказам і постановами Ради робітничих і солдатських депутатів. Петроградська рада встановлював порядок, при якому зброя всіх видів повинно було знаходитися в розпорядженні і під [контролем](#) районних та батальйонних комітетів і в жодному разі не видаватися офіцерам. Наказом солдати були зрівняні в загальногромадянської політичної та особистого життя з усіма громадянами: «В строю і при

відправленні службових обов'язків солдати повинні дотримуватися найсуворішу військову дисципліну, але поза службою і ладу, у своїй політичній, загальногромадянської і приватного життя солдати ні в чому не можуть бути умалено в тих правах, якими користуються всі громадяни ».Невдоволення народних мас політикою Тимчасового уряду зростала.

29 березня - 3 квітня 1917 р. з ініціативи Петроградського Ради було скликане Всеросійська нарада Рад робітничих і солдатських депутатів, що стало першою спробою об'єднання усіх Рад країни. Переважна більшість на нараді належало партіям меншовиків та есерів, що позначалося на всій роботі наради і на прийнятті ним рішення. Основними на нараді були питання про війну і про ставлення до Тимчасового уряду.

З питання про війну переважною більшістю була прийнята резолюція, запропонована меншовиком Церетелі. Резолюція виступала за проведення [демократичної](#) зовнішньої політики і боротьби за мир шляхом організації тиску всіх народів на свої уряди для відмови від завоюницьких програм. Однак, проголосивши таку мету, нарада в якості поточного завдання висунуло «мобілізацію всіх живих сил країни в усіх галузях народного життя для зміцнення фронту і тилу».

У резолюції про ставлення до Тимчасового уряду нарада висловила за його підтримку, «не беручи на себе відповідальності за всю діяльність Тимчасового уряду в цілому».

Велике значення у справі згуртування селянства і їхнього Рад мало Нарада представників селянських організацій і Рад селянських депутатів 12-17 (25-30) квітня 1917 р., присвячену підготовці до скликання Всеросійського з'їзду селянських депутатів і створення Рад селянських депутатів на місцях. Нарада прийняла резолюцію про необхідність якнайшвидшої організації селянства знизу доверху. Найкращою формою для цього були визнані Ради селянських депутатів різних районів дії.

Подальшим кроком [на шляху](#) об'єднання селянських Рад послужив перший Всеросійський з'їзд Рад селянських депутатів, що проходив у Петрограді з 3 (16) по 24 червня (7 липня) 1917 р. Переважна більшість делегатів з'їзду належало до партії есерів. Делегатів більшовиків було близько 2 відсотків складу

з'їзду. Засилля есерів визначило політичний [характер](#) з'їзду і його рішень. Більшовики, хоча й перебували в меншості, брали активну участь у роботі з'їзду, викривали імперіалістичну політику буржуазного Тимчасового уряду і угодовство меншовиків та есерів. На з'їзді із земельного питання виступив В. І. [Ленін](#), закликавши селян до негайного організованому захоплення поміщицьких земель.

Всеросійський з'їзд Рад селянських депутатів прийняв ряд резолюцій есерово-меншовицького спрямування: він схвалив політику буржуазного Тимчасового уряду і вступ «соціалістів» в Тимчасовий уряд; висловився за продовження війни «до переможного кінця», а також за наступ на фронті. Вирішення питання про землю з'їзд відклав до Установчих зборів.

У житті Рад відому роль зіграв Перший Всеросійський з'їзд робітничих і солдатських депутатів.

Найбільш важливими і центральними питаннями, розглянутими з'їздом, були: про [революційної](#) демократії та урядової влади (тобто по суті про ставлення до Тимчасового уряду), про ставлення до війни, про землю та ін В. І. [Ленін](#), двічі виступивши на з'їзді, викрив імперіалістичний характер Тимчасового уряду, його політики і дій. Він вимагав переходу всієї влади в руки Рад. По всіх основних питань більшовики відстоювали інтереси революції. Але есерово-

меншовицьке більшість з'їзду зуміло провести свої рішення. Було висловлено повну довіру Тимчасового уряду, а напрямок його політики визнано таким, що [відповідає](#) інтересам революції. З'їзд навіть схвалив підготовлявшуюся Тимчасовим урядом наступ російських військ на фронті.

Двовладдя проіснувало не більше чотирьох місяців - до початку липня 1917 р., коли в обстановці невдалого наступу російських військ на німецькому фронті, 3-4 липня більшовиками була організована політична демонстрація і зроблено спробу повалення Тимчасового уряду. Демонстрація була розстріляна, а на більшовиків обрушилися репресії. Після липневих днів Тимчасовому уряду вдалося підпорядкувати собі [Поради](#), які слухняно виконували його волю. Однак це була короткочасна перемога Тимчасового уряду, положення якого ставало все більш неміцним. У країні поглиблювалася [господарська](#) розруха: швидко зростала [інфляція](#), катастрофічно падало [виробництво](#), реальної ставала небезпека надвигавшогося голоду. У селі почалися масові [погроми](#) поміщицьких садіб, захопiti селянами не тільки поміщицьких, але і церковних земель, надходили відомості про вбивства поміщиків і навіть церковнослужителів. Солдати втомилися від війни. На фронті почастішали братання солдатів обох воюючих сторін. Фронт по суті розвалювався. Різко зросла [дезертирство](#), з позицій знімалися цілі військові частини: солдати поспішали [додому](#), щоб встигнути до розподілу поміщицьких земель.

Лютнева [революція](#) зруйнувала старі [державні](#) структури, але не змогла створити міцної і авторитетної влади. Тимчасовий уряд все більше втрачало

контроль над становищем в країні і вже не в стані було справитися зі зростаючою розрухою, повним розладом фінансової системи, розвалом фронту. Міністри Тимчасового уряду, будучи високоосвіченими [інтелігентами](#), блискучими ораторами і публіцистами, виявилися неважливими [політиками](#) і поганими адміністраторами, відірваними від реальної дійсності і погано знали її.

Двовладдя - не є [поділ влади](#), а протистояння однієї влади іншою, що неминуче призводить до [конфліктів](#), до прагнення кожної влади повалити її протистоїть. У кінцевому рахунку двовладдя веде до паралічу влади, до відсутності будь-якої влади, до анархії. При двовладді неминуче зростання відцентрових сил, що загрожує розвалом країни, тим більше, якщо ця [країна](#) багатонаціональна.

За порівняно короткий час, з березня по [жовтень 1917](#) р., змінилося чотири склади Тимчасового уряду: перший його складу проіснував близько двох місяців (березень-квітень), наступні три (коаліційні, з "міністрами-соціалістами") - кожен не більше півтора місяців. Воно пережило дві серйозні кризи влади (у липні і у вересні).

Влада Тимчасового уряду слабшала з кожним днем. Воно все більше втрачало контроль над становищем в країні. В обстановці політичної нестабільності в країні, поглиблюється господарської розрухи, тривалою непопулярної війни, загрози надвигавшегося голоду, народні маси ждали "твердої влади", яка змогла б "навести порядок". Спрацьовувала і суперечливість поведінки російського мужика - його споконвічно російське прагнення до "твердої порядку" і разом з тим споконвічно російська ненависть до всякого реально існуючим порядком, тобто парадоксальне поєднання в селянському менталітеті цезаризму (наївного монархізму) і [анархізму](#), покірності і бунтарства.

Такого своєрідного обставини, створив переплетення двох влад, двох диктатур - диктатури буржуазії і поміщиків обуржуазившихся, з одного боку, і диктатури пролетаріату і селянства - з іншого [історія](#) держави не знала. Подібне ненормальне становище існувати довго не могла. «Двох влади, - говорить В. І. Ленін, - в державі бути не може». Одна з них повинна бути знищена, зведена нанівець.¹

До осені 1917 р. влада Тимчасового уряду була фактично паралізована: декрети його не виконувалися або взагалі ігнорувалися. На місцях фактично панувала анархія. Все менше ставало прихильників і захисників Тимчасового уряду. Це багато в чому пояснює ту легкість, з якою воно було повалено більшовиками 25 жовтня 1917. Вони не тільки легко скинули фактично безвластне Тимчасовий уряд, а й отримали потужну підтримку з боку широких народних мас, оприлюднивши на другий же день після Жовтневого перевороту найважливіші декрети - про землю і в світі. Не абстрактні, незрозумілі масам соціалістичні ідеї залучили їх до більшовиків, а надія на те, що ті й справді припинять ненависну війну і роздадуть селянам жадану землю.

Виникнення рад

Крім Тимчасового уряду та його місцевих органів, у період Лютневої революції (за прикладом революції 1905–1907 рр.) виникли ради робітничих і солдатських депутатів. Абсолютну більшість місць у радах одержали партії меншовиків та есерів, що відповідало реальному впливу цих партій серед населення на той час. Більшовиків у радах, особливо на початку весни 1917 р., було мало. Ради в Україні підтримувалися в основному представниками російськомовних національних меншин, і тому їх зазвичай називали *советами*. Склад рад визначав їхню політичну лінію, ставлення до головних питань революції.

Меншовики й есери в радах і поза ними підтримували Тимчасовий уряд та його політику, зокрема курс на продовження війни, погоджувалися з відкладенням до Установчих зборів інших важливих питань революції.

Ради вважалися тимчасовими органами, які існуватимуть до утворення конституційних органів влади і будуть служити гарантом успішного демократичного розвитку, збереження і поглиблення завоювань Лютневої революції. На практиці це нерідко призводило до втручання рад у владні повноваження Тимчасового уряду й дезорганізації суспільного життя. Уже наказ № 1 Петроградської ради, виданий 1 березня, передбачав обрання у військових частинах рад і солдатських комітетів, які брали на себе контроль над військами, залишаючи за офіцерами лише командування в бойових операціях. Цей наказ підривав дисципліну, сприяв розкладу армії.

Утворення Української Центральної Ради

З перших днів національно-демократичної революції відбувалося згуртування національних сил, і це привело до виникнення загальноукраїнського громадсько-політичного центру, покликаного очолити масовий народний рух, – Української Центральної Ради.

Діяльність Ради була зосереджена, головним чином, на розв'язанні національного питання, досягненні автономії України.

До Центральної Ради ввійшли представники всіх українських національних партій – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української народної партії (УНП), дрібних партій і громадсько-політичних груп. Очолив Центральну Раду видатний український історик, активний діяч національного руху М. Грушевський. Важливу роль в її діяльності відіграли В. Винниченко, С. Єфремов, Б. Мартос, С. Петлюра, І. Стещенко, П. Христюк та інші.

Членами Центральної Ради стали майже всі відомі українські письменники, історики, юристи, діячі кооперації, інші представники інтелектуальної еліти. Більшість з них була соціалістами і автономістами-федералістами, самостійники в Раді становили меншість. Консервативна частина українського суспільства, зокрема Українська демократично-хліборобська партія, в Раді не була представлена, хоча й виявляла прагнення прилучитися до роботи в цьому загальнонаціональному органі і домагатися незалежності України.

Це була помилка соціалістичного керівництва Ради, адже під час революції багато поміщиків, підприємців, офіцерів російської армії, чиновників, журналістів, професорів університетів тощо згадали про своє українське походження і були готові служити справі відродження української державності. Їхні знання і досвід стали б у нагоді у складній і багатогранній справі державного будівництва.

Будинок педагогічного музею, де містилася Українська Центральна Рада. Київ. Початок XX ст..

Резиденцією Центральної Ради став Педагогічний музей у Києві (тепер Будинок учителя). На місцях створювалися губернські, повітові й міські національні ради. Вони популяризували ідею української державності, організовували видання газет і брошур українською мовою, засновували культурно-освітні організації – «Просвіти», клуби, народні будинки, бібліотеки, читальні, драматичні гуртки, народні театри, хорові колективи тощо.

Розпочавши свою діяльність з нечисленної групи відомих діячів українського національно-визвольного руху, Українська Центральна Рада з часом перетворилася на справжній керівний осередок національно-демократичної революції, своєрідний український парламент. Визначальною подією в становленні Центральної Ради став Всеукраїнський національний конгрес, котрий зібрав 6–8 квітня близько 1 тис. делегатів від українських національних партій, громадських організацій і об'єднань. Зі складу Конгресу обрали нову Центральну Раду в кількості 115 членів.

Вплив Центральної Ради значно переважав вплив Рад робітничих і солдатських депутатів, які орієнтувалися, головним чином, на частину міського населення і неукраїнізовані підрозділи армії. Повний склад Ради восени 1917 р. становив 822 члени. Центральна Рада об'єднала більшість громадських установ, товариств і організацій, які діяли в Україні з дореволюційних часів. За цим об'єднанням стояла більшість народу України. Близько 30 % повного складу Центральної Ради становили представники національних меншин України: росіяни, поляки, євреї та інші. Усе це давало Українській Центральній Раді всі законні підстави виступати в ролі загальнонаціонального представницького органу, який очолив боротьбу за відродження автономії української державності.

Український національний конгрес

19-21 (6-8) квітня 1917 р. відбувся **Український національний конгрес** у Києві, на якому було вирішено:

- обрати курс на національно-територіальну автономію у складі федеративної демократичної республіки Росії;

- **УЦР** визнано представницьким законодавчим органом України, розширено її склад;

- обрано комітет із 20 осіб для ведення роботи між сесіями УЦР, який згодом отримав назву **Мала Рада**.

У березні-квітні 1917 р. було створено перший український полк ім. **Б.Хмельницького** з ініціативи Українського військового клубу імені гетьмана **П.Полуботка** на чолі з **М.Міхновським**.

18-21 (5-8) травня 1917 р. відбувся **I Український військовий з'їзд** у Києві, на якому було обрано **Тимчасовий Український військовий генеральний комітет при УЦР** на чолі з **С.Петлюрою**.

Травень-червень 1917 р. – УЦР (делегація на чолі із **В.Винниченком**) веде переговори із **Тимчасовим урядом Росії** щодо питань автономії України. Але тимчасовий уряд не визнав УЦР за організацію, яка виражає волю українського народу. Тому слід зачекати рішення Всеросійських Установчих зборів.

10-16 червня (28 травня – 2 червня) 1917 р. відбувся **I Всеукраїнський селянський з'їзд**, який підтримав позицію УЦР.

18-23 (5-10) червня 1917 р. відбувся **II військовий з'їзд**, який запропонував УЦР негайно приступити до втілення ідеї автономії України. Зобов'язався забезпечити УЦР підтримку.

Початок формування української армії

Національне піднесення в Україні навесні 1917 р. охопило й солдатські маси. У їхньому середовищі зростало прагнення до створення національних військових частин. Воно гостро посилювалося після того, як Тимчасовий уряд, дотримуючись імперського принципу «розділяй і владарюй», дозволив полякам формувати свої легіони в Україні, відмовивши в цьому українцям. У відповідь солдати-українці

почали самочинну організацію національних частин.

Ініціатива утворення українських військових частин належить самостійникам.

Їм так і не вдалося надати діяльності Центральної Ради самостійницького спрямування, бо вплив автономістів був переважаючим. За цих умов вони звернулися до солдатів-українців. Виходячи з того, що без національної армії не може бути державності, самостійники приділяли особливу увагу роботі в армії. У цій діяльності вони спиралися здебільшого на молодих офіцерів, вихідців з українського села – у недавньому минулому вчителів, земських службовців, семінаристів та інших представників національної інтелігенції, яких з початком війни мобілізували до царської армії. Перша українізована військова частина сформувалася в тилу в середині квітня. На київському етапному пункті зібралося близько 3 тис. солдатів-українців, які вирішили не розчинятися в багатонаціональних військових формуваннях, а йти на фронт у складі українського полку, що дістав ім'я Богдана Хмельницького. Організацією полку імені Богдана Хмельницького займалася група офіцерів – «Український військовий клуб імені гетьмана Полуботка», очолюваний самостійником М. Міхновським.

Саме цього побоювалася більшість Української Центральної Ради, уникаючи конфлікту з Тимчасовим урядом і сподіваючись одержати з його рук автономію «цілком законно».

Намагаючись перехопити в самостійників ініціативу, лідери Центральної Ради М. Грушевський і В. Винниченко погодилися на скликання **5–8 травня** з'їзду представників усіх військових організацій, товариств і військових частин українського складу з фронту і тилу, який увійшов в історію як **I**

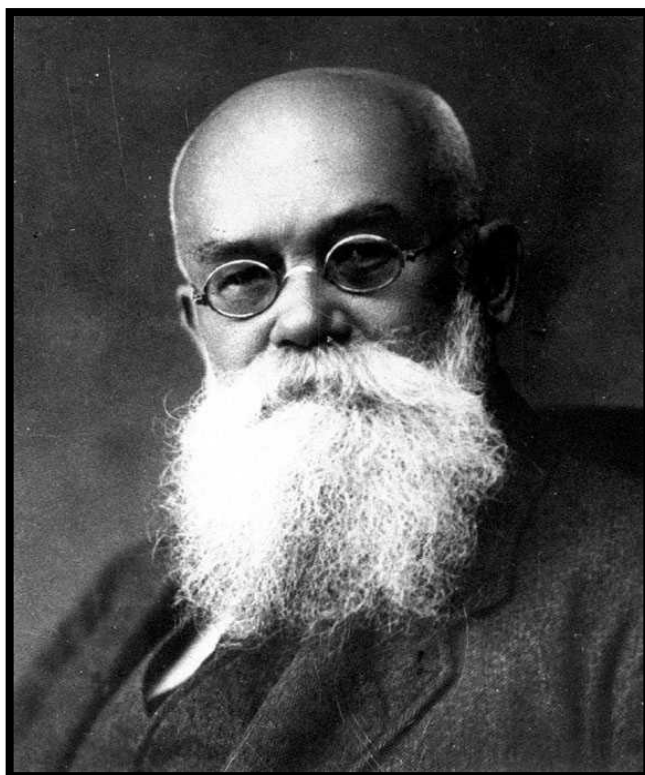
Всеукраїнський військовий з'їзд. З'їзд закликав до «негайної українізації армії», для чого запропонував створити Генеральний український військовий комітет, який би працював у контакті з російським Генеральним штабом. С. Петлюра, рекомендований М. Грушевським і В. Винниченком, очолив Військовий комітет. Він був членом УСДРП і дотримувався тоді автономістських поглядів. Саме цього прагнуло керівництво Української Центральної Ради, ізолюючи українських солдатів від самостійників. М. Міхновського обрали до складу Генерального українського військового комітету одним з 18 членів.

Водночас із українізацією армії розгорнулася українізація флоту, який на Чорному морі на 75 % комплектувався із жителів України. У березні 1917 р. у Севастополі було утворено Чорноморську раду. У квітні майже на всіх кораблях Чорноморського флоту існували свої українські корабельні ради. Прагнення до організації українських частин як запоруки успішного розвитку національної революції, збереження спокою в умовах наростання анархії проявилось в утворенні місцевої самооборони, яка ґрунтувалася на традиціях

давнини й дістала назву Вільне козацтво. Перші підрозділи Вільного козацтва з'явилися на Звенигородщині (Київщина) вже навесні 1917 р. У квітні в Звенигороді відбувся повітовий з'їзд **Вільного козацтва**. Поступово вільнокозацький рух поширювався по всій Київщині, на Лівобережжі, Волині, Запорозжжі. У своїх постановках з'їзди Вільного козацтва зобов'язувалися «бути на варті волі та спокою в Україні».

Історичний портрет Михайла Грушевського

М. С. Грушевський народився 17 вересня (за ст. стилем) 1866 р. у Холмі (нині — Республіка Польща) в сім'ї вчителя. Дитячі роки проходили далеко від рідних місць (сім'я переїхала спершу в Ставрополь, а згодом на Кавказ). Проте, почуття любові до рідного краю залишалося у нього на все життя. Як писав М. С. Грушевський в «Автобіографії», «під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського — мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усвідомилося національне українське почуття, піддержуване книжками, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в ареолі далекої «вітчини», і контрастом чужоплемінної й чужомовної «чужини».

Як голова Наукового товариства ім. Шевченка він постійно піклувався про підготовку плеяди молодих, талановитих вчених, які зробили значний внесок у розвиток українознавчих досліджень. Серед своїх учнів і послідовників М.С. Грушевський називає О.Терлецького, Д.Корейця, М.Кордубу, С.Томашівського, С.Рудницького, О.Целевича, Ю.Кміта, З.Кузеля, О.Чайківського, В.Герасимчука, О.Сушка, Ф.Голійчука, І.Джиджору, І.Кревецького, І.Крип'якевича та ін. По-різному склалися їх долі, різних світоглядних засад дотримувалися вони наприкінці свого життя. Але важливе інше — творчість кожного з них становила помітне явище в українській науці та культурі кінця ХІХ — першої половини ХХ ст.

У цей час М. С. Грушевський повернувся до своєї давньої мрії — написати книгу з історії України, яку він уявляв «короткою і загальноприступною». Реалізації цього задуму сприяв ряд обставин. У 1903 р. М. С. Грушевський одержав запрошення від Вільної російської школи в Парижі для читання курсу лекцій з історії України. На основі прочитаних лекцій вчений протягом літа 1903 р. підготував російською мовою «Очерк истории украинского народа», який, незважаючи на певні труднощі (видавці відмовляли у публікації у зв'язку з тим, що схема викладу матеріалу книги розходилася з офіційною), у 1904 р. побачив світ. Однак вчений не задовольнився лише цим варіантом. Захопившись українським і світовим мистецтвом, він, як пише, «став підготовляти видання ілюстрованої історії України, котре випустив потім, 1911 р., і воно мало великий успіх: протягом півроку розійшлося перше видання в 6 тис. примірників, і було повторене слідом, ще з більшою кількістю ілюстраційного матеріалу». Книга користувалася великою

популярністю серед читачів: у доповненому вигляді вона неодноразово перевидавалася у наступні роки.

Поєднуючи наукову роботу з культурно-освітньою, М.С. Грушевський зробив значний внесок у реорганізацію шкільної освіти в Галичині, відродження діяльності „Товариства любителів українського мистецтва” (1905), створення національного театру у Львові та організацію видавничого товариства.

Перше десятиріччя нового, ХХ століття внесло корективи в творче життя М.С. Грушевського. Певна демократизація всіх сфер життя в країні під впливом буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр. відкрила вченому можливість відвідувати багато міст Лівобережної, Слобідської та Південної України і розширити науково-організаційну діяльність.

У 1907 р. він видав книгу «Про старі часи на Україні», де в популярній формі виклав основні події історичного минулого українського народу[5, с. 291-293].

В період з березня 1917 до квітня 1918 р. М.С. Грушевський вів активну політичну діяльність як голова Центральної Ради і перший президент УНР. В цей час він чимало зробив для відродження української державності, обґрунтовуючи свої погляди у ряді публіцистичних статей та державних документів, які відзначалися прагненням автора відобразити в них суть історичного моменту.

Після гетьманського перевороту М.С. Грушевський відійшов від політичних справ. Деякий час він знаходився на нелегальному становищі у Києві, а з березня 1919 р. почався емігрантський період в житті вченого. Перебуваючи в Празі, Берліні, Женеві, Парижі та інших містах, він займався переважно науковою діяльністю: готував і публікував ряд наукових праць (в тому числі такі великі, як «З історії релігійної думки на Україні», «Початки громадянства», «З починів українського соціалістичного руху: Михайло Драгоманів і женеvський соціалістичний гурток» та ін.). За кордоном вчений організував також видання науково-політичних журналів та здійснював їх редагування. Тоді ж в Бадені, під Віднем, він зайнявся літературознавчими дослідженнями.

Перебуваючи в еміграції, М.С. Грушевський не поривав зв'язків з Україною. Він підтримував інтенсивне листування з діячами культури і науки, уважно стежив за подіями суспільно-політичного життя, що

відбувалися на рідній землі. Поступово у нього визріли думки про можливість повернення на батьківщину. Після кількох років переговорів між представниками радянських властей та М.С. Грушевським йому нарешті дозволили в'їзд в країну (7 березня 1924 р. сім'я Грушевських була вже в Києві).

На Україну М. С. Грушевський повернувся уже як визнаний лідер в історичній науці. Він обирається академіком ВУАН (1924), очолює ряд комісій, секцій в системі академії, активно включається в її різнопланову діяльність. М.С. Грушевський працює багато і плідно: наукові інтереси зосереджуються на науковій спадщині, концепціях та поглядах М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича, П.О. Куліша, М.П. Драгоманова. Як і в Львові, навколо М. С. Грушевського гуртуються молоді, талановиті вчені (С.Глушко, А.Глядківський, М.Карачківський, С.Шамрай, В.Юркевич, М.Ткаченко, В.Новицький), які зробили свій внесок у розвиток історичної науки України. Визнанням великих заслуг Грушевського-вченого стало обрання його в 1929 р. дійсним членом Академії наук СРСР. Однак невдовзі ситуація змінилася. Лабети сталінщини не обминули і М. С. Грушевського. Навколо нього виникла атмосфера недовіри, а то й ворожнечі. Утворилася опозиція із числа політичних діячів та вчених, яка розгорнула проти нього систематичне цькування. В березні 1931 р. М.С. Грушевський змушений був залишити Київ і переїхати до Москви. Тут його заарештували (інкримінували участь у так званому Українському національному центрі), але через деякий час звільнили. Незважаючи на вік і стан здоров'я (він практично втратив зір), М.С. Грушевський продовжує багато працювати: відвідує архіви та бібліотеки Москви, займається літературознавчою роботою. Він був ще повний наукових задумів. Та все пережите дало знати про себе. 25 листопада 1934 р. під час відпочинку та лікування у Кисловодську М.С. Грушевський помер[2, с. 548-549].

Українську демократичну республіку М.Грушевський не відділяв від діяльності Кирило-Мефодіївського братства в Києві (1846), від Костомарова, Шевченка, Куліша та інших братчиків, погляди яких в'язалися з ідеологією визволення України" і мали домінуючий вплив на Грушевського. Цей зв'язок між Новою Україною Грушевського і попередніми історичними добами ясно представлені в його статті 1917 року "В сімдесяті роковини Кирило-Методіївської справи".

Грушевський і його однодумці обстоювали федеральний постулат кирилومهфодіївців як постулат побудови української держави, що не

суперечив її політичній незалежності. В основі української держави 1917-18 років було поставлено народовладдя з усіма атрибутами демократичної держави, а сам федералізм українською провідною верствою вважався тоді тією державною концепцією, яка віддзеркалювала самостійність і незалежність української нації. І саме в цьому історіософічно-ідеологічному контексті слід розглядати державне самовизначення української нації шляхом проголошення державної незалежності чотирма універсалами Української Центральної Ради. У “Книзі битія українського народу” в 104-му розділі виразно стверджується, що “І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов’янськім” .

Саме тому Голова Центральної Ради завжди наголошував на відновленні української державності, а не на її започаткуванню.

Тут схрещуються історичні концепції найвидатнішого історика України з політичними концепціями Грушевського 1917-18 років, який добре розумів, що треба наглядно наголосити на безперервності українського державотворчого процесу, що, врешті, завершився новою державною формацією – Українською Народною Республікою. І вже УНР своїми конституційними актами дала потім тверду основу для подальшого розвитку української державності.

Грушевський створив у Львові школу істориків України, до якої належали І.Крип'якевич, І.Джиджора, О.Терлецький, С.Томашівський, В.Герасимчук, М.Кордуба. В 1898 у Львові вийшов перший том монументальної праці Г. «Історія України-Руси» (в 10 т.), яка продовжувала видаватись в 1899-1937 у Львові і Києві. Політичну діяльність Грушевський розпочав у Галичині, де в 1899 став одним із засновників Української Національно-демократичної Партії. В роки першої російської революції багато часу проводив на Наддніпрянській Україні. В 1907 Г. організував і очолив Українське Наукове Товариство у Києві. В 1908, продовжуючи свою політичну діяльність, Грушевський став одним з ініціаторів створення і головою Товариства Українських Поступівців, яке об'єднало більшість українських партій та національно-громадських організацій..

В листопаді 1914 Грушевський (через Австрію, Італію Румунію) зумів повернутися до Києва. Тут був заарештований російськими властями, які вже давно слідкували за його діяльністю, звинувачений у «австрофільстві» і засуджений до заслання у Сибір. На прохання Російської Академії Наук Грушевський переводять спершу до

Симбірська, згодом до Казані, а звідти - до Москви. 14(27).3.1917 повернувся до Києва, де одностайно був обраний головою Української Центральної Ради.

29.4.1918 Грушевський був обраний президентом Української Народної Республіки. Після приходу до влади 29.4.1918 гетьмана П.Скоропадського відійшов від активної політичної діяльності. В березні 1919 Грушевський емігрував в Чехословаччину, а потім в Аварію, де розгорнув широку наукову і публіцистичну діяльність. В 1919 Г. заснував Український соціологічний інститут у Відні, в 1920-22 редагував орган Української Партії Соціалістів - Революціонерів «Борітеся - поборете!», часописи «Східна Європа» і «Наш стяг». Жив також у Женеві, Берліні і Парижі. 7.3.1924 після довгих роздумів і переговорів з радянськими представниками, Грушевський повернувся до Києва. В 1924 був обраний членом Української Академії Наук, керував секцією історії України Історичного відділу АН, брав участь у виданні журналу «Україна», «Записок історико-філологічного відділу ВУАН», «Наукового збірника» та ін. За його редакцією вийшли: «Український археологічний збірник», «Пам'ятки українського письменства», «Студії з України».

В 1929 Грушевський обрали академіком Академії Наук СРСР. Проте невдовзі Грушевський заарештували як керівника т.зв. Українського націоналістичного центру, але незабаром звільнили. В березні 1931 його було вислано до Москви, наукові установи, створені ним, ліквідовано, співробітників і учнів заарештовано. Все це негативно вплинуло на здоров'я вченого. Помер Грушевський при нез'ясованих обставинах під час складної операції у Кисловодську, де перебував на лікуванні. Похований на Байковому кладовищі у Києві[3, с. 326-328].

Грушевський - автор понад 2 тис. наукових праць: «Історія України-Руси» (т.1-10, в 13 кн. б 1898-1937), «Нарис історії українського народу» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911), «Початки громадянства» (1921), «Історія української літератури» (т.1-5, 1923-27) та багато ін. Грушевський - один з редакторів багатотомного видання документів «Джерела до історії України».

І Універсал. Проголошення автономії України

Влітку 1917 року Центральна Рада досягла апогею своїх успіхів. Вона стала провідним органом цілої України. Наприкінці травня до Петрограду виїхала делегація яка висловила Тимчасовому Уряду свої побажання, а саме: щоб Україна мала широкую автономію; щоб вона мала постійного комісара при Тимчасовому Уряді в українських справах; щоб був призначений крайовий комісар на всю Україну; щоб була проведена українізація середньої та вищої освіти на Україні; щоб усі пости займали українці.

Тимчасовий Уряд відмовив усім домаганням делегації Центральної Ради, це тільки загострило українсько-російські відносини. «Свято революції скінчилося. Настає грізний час» - багатозначно заявив М. Грушевський виступаючи на селянському з'їзді. Це був час серйозних випробувань для молоді української

демократії, адже Тимчасовий Уряд підтримувала державна і військова сила та влада, а Центральна Рада мала лише моральний вплив та підтримку неорганізованих народних мас. За цих умов потрібне було нестандартне рішення, яке дало б змогу підняти національно-визвольні змагання на вищий щабель. Таке рішення було знайдено: 23 червня 1917 року вона приймає I Універсал, у якому проголошує автономію України і підкреслює, що «одніні самі будемо творити наше життя». Для цього треба творити українські організації по всіх містах та селах. Укласти свої закони. Створено Генеральний Секретаріат, як Уряд автономної України на чолі з В. Винниченком.

Оголошення I Універсалу дуже занепокоїло Тимчасовий Уряд і 11 липня 1917 року до Києва прибула делегація для того щоб порозумітись з Центральною Радою. Було визнано право України на автономію і надано право Генеральному Секретаріатові здійснювати управління Київською, Полтавською, Подільською, Волинською і Чернігівською губерніями. Було також погоджено, що Центральна Рада має виробити статут автономії України з умовою, що він буде поданий для затвердження до Всеросійських установчих зборів.

16 липня 1917 року Центральна Рада видала свій II Універсал, укладений більше в діловому тоні, ніж перший. В ньому вона заявила, що визнає Всеросійські Установчі Збори, які мають встановити автономію України, і що вона не має наміру відокремлюватись від Росії.

Досягнувши попередньої згоди з Тимчасовим Урядом Центральна Рада виробила проект автономного устрою України, який отримав назву «Статут вищого управління України». В цьому документі був визначений склад Генерального секретаріату, його функції, права та межі компетенції. Фактично це була основа конституції, що базувалася на принципах автономного устрою. Проте Тимчасовий Уряд не затвердив цього документа, а сам видав «Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату», яка суттєво обмежувала права України. У відповідь Центральна Рада прийняла резолюцію, де не ухвалювала і не відкидала «Інструкцію», а «брала її до відома». Така ситуація не сприяла нормалізації стосунків між Радою і урядом. Те, що Центральна Рада категорично не виступила проти «Інструкції», не означало перемоги Тимчасового уряду, оскільки цей документ так і залишився клаптиком паперу, бо його основні положення, які фактично мали на меті перетворити Україну на провінцію Росії, так і залишилися нездійсненими.

Становище в Україні створилося дуже тяжке. Фактично влада Центральної Ради й Генерального Секретаріату не виходила поза межі Києва, провінція їх не знала, і це було великою помилкою. Україну охоплювала анархія. В армії поширювалась агітація проти війни і військові комітети один за одним

ухвалювали резолюції припинити війну. Спроба почати 7 липня 1917 року наступ на фронті закінчилася повною катастрофою. Фронт практично перестав існувати.

У Петрограді в липні 1917 року настигла політична криза, Тимчасовий Уряд почав переслідування партії більшовиків, яка звинувачувалась у спробі державного перевороту. У серпні-вересні заколот генерала Л. Г. Корнілова, який прагнув встановлення військової диктатури, вдалося придушити. Але з цього часу починається значне зростання впливу партії більшовиків, яка швидкими темпами брала верх у Радах робітничих і солдатських депутатів.

До осені 1917 року на території колишньої Російської імперії склалося дуже важке економічне і соціально-політичне становище. Країна була в стані глибокої кризи. Тимчасовий Уряд виявився неспроможним керувати ситуацією. І саме в цей час на політичну арену активно виступила партія більшовиків, яка розпочала підготовку до збройного повстання і захоплення влади. Вони були партією сурової дисципліни, жорсткої централізації, партією відданих своїй справі революціонерів, на чолі якої стояв В. І. Ленін – блискучий тактик революційної боротьби.

Завоювавши більшість у радах і проголосивши гасло «Вся влада Радам», більшовики на чолі з Леніним 7 листопада 1917 року здійснили успішне збройне повстання і повалили Тимчасовий Уряд. Перемога була закріплена рішенням II Всеросійського з'їзду Рад, який проголосив перехід всієї влади до Рад і прийняв декрети про мир і землю. Було проголошено утворення нового уряду – Ради Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним.

Проголошення Української Народної Республіки

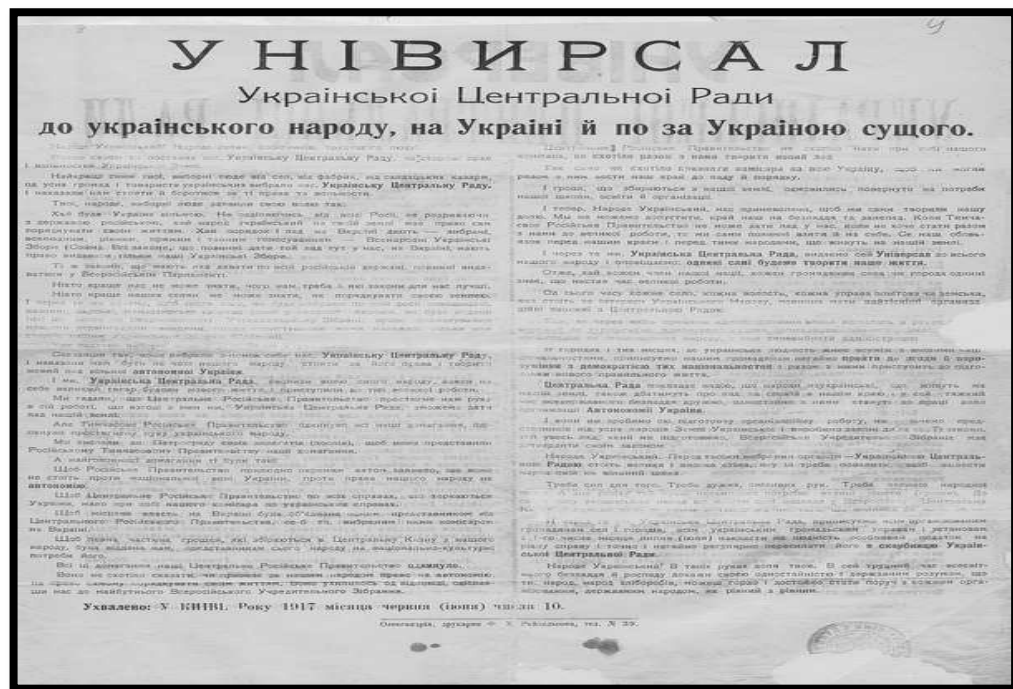
З падінням Тимчасового Уряду вся влада в Україні перейшла до Центральної Ради. Продовжуючи власну державотворчу лінію, 7 листопада 1917 року вона ухвалила III Універсал, у якому проголошувалося утворення Української Народної Республіки (УНР) у межах дев'яти українських губерній. Цей документ накреслював широку програму дій: скасування поміщицького землеволодіння; запровадження 8-годинного робочого дня; встановлення державного контролю над виробництвом; надання національним меншинам «національно-персональної автономії»; забезпечення українському народові

демократичних прав і свобод; скасування смертної кари, амністію політв'язням; скликання 9 січня 1918 року Українських Установчих зборів. Але універсал мав суттєву суперечність – широко окресливши Україну як незалежну державу, він все ж залишив федеративний зв'язок із Росією, що як держава вже не існувала.

У цей час на перебіг подій в Україні дедалі більше впливали нові чинники: зміцнення більшовицької влади в Росії, її бажання втримати під своїм контролем українські землі; фактичний розвал та деморалізація російської армії, її перетворення на носія насильства, анархії та безладу у краї.

Відносини між Центральною Радою і Радою Народних Комісарів продовжувались загострюватись. Після роззброєння більшовицьких частин у Києві, які 30 листопада 1917 року готували повстання для захоплення влади, український уряд вислав їх за кордони України. 17 грудня 1917 року Рада Народних Комісарів надіслала українському урядові ультиматум, який одночасним «визнанням» УНР втручався у внутрішні справи України. Обвинувачення в «дезорганізації» фронту, роззброєння радянських військ, наданні допомоги контрреволюційному заколотові на Дону та Уралі. Закінчувався документ загрозою проголошення війни.

IV Універсал та його історичне значення

Після відхилення ультиматуму, починаючи з 5 грудня 1917 року, Центральна Рада перебувала в стані війни з Раднаркомом Росії. Вирішальні події розпочалися 25 грудня, коли В. Антонов-Овсієнко віддав 30-тисячному радянському війську наказ про наступ на УНР. Просуваючись прискореним темпом, війська, очолювані М. Муравйовим, досить швидко оволоділи Катеринославом, Олександрівськом, Полтавою, Лубнами, перед ними відкривався шлях на Київ. За цих обставин для Центральної Ради головними стали три завдання: мобілізувати та організувати український народ для відсічі агресору; формально відмежуватися від більшовицького режиму; створити передумови для самостійних переговорів з Німеччиною та її союзниками. Спробою реалізувати ці завдання і став IV Універсал, ухвалений 11 січня 1918 року. Лейтмотивом цього документа була теза: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу». Центральна Рада закликала всіх громадян республіки захищати «добробут і свободу» у боротьбі з «більшовиками та іншими нападами».

На жаль, цей важливий юридичний акт було проголошено надто пізно, коли кульмінаційний момент українського національного руху вже був пройдений. Нерішучість та непослідовність Центральної Ради призвели до того, що 16 січня 1918 року у бою під Крутами, де вирішувалася доля Києва, вона могла розраховувати лише на багнети 420 студентів, гімназистів та юнкерів, більшість з яких загинула в нерівному протистоянні. Ситуація стала критичною, коли проти Ради повстали робітники столичного Арсеналу. І хоча це повстання було

придушене, втримати Київ все ж не вдалося. Після п'ятидобового бомбардування більшовицькі війська М. Муравйова 26 січня 1918 року увійшли до столиці УНР. Український уряд змушений був перебазуватися до Житомира, а невдовзі – до Сарн.

Берестейський договір

Потерпівши найдошкульнішу поразку на теренах України, Центральна Рада спробувала взяти реванш у зовнішньополітичній сфері. Ще 1 січня 1918 року делегація Центральної Ради прибула до Брест-Литовська, де в той час велися переговори між країнами німецького блоку та Радянською Росією. 9 лютого 1918 року було підписано мирний договір між делегацією Центральної Ради і Центральними державами. Договір обумовлював кордони України, звільнення її окупованих територій, встановлення дипломатичних відносин між Україною і Центральними державами, а також економічних зв'язків. Сторони обопільно відмовлялись від збитків принесених війною. Додатковими умовами мирного договору було надання збройної допомоги УНР у боротьбі з радянськими військами.

18 лютого 1918 року німці розпочали широкомасштабний наступ. Під тиском 450-тисячної армії німецького блоку більшовики втрачали позицію за позицією і вже на початку березня були змушені залишити Київ. До травня німецько-австрійське військо зайняло майже всю Україну і Крим. Проте для

Центральної Ради це була піррова перемога. Військо УНР того часу, за німецькими даними, налічувало лише «дві тисячі колишніх солдатів і офіцерів, безробітних і авантюристів» і тому не могло контролювати ситуацію у всій Україні. Через це фактично було встановлено окупаційний режим.

Розуміючи, що Центральна Рада не може гарантувати централізованої влади, стабільних поставок продовольства, німецьке командування почало схилитися до пошуків встановлення альтернативної влади в Україні. Консерватизм німецького генералітету став підґрунтям для зближення німецької воєнної адміністрації та колишнього царського генерала П. Скоропадського. Невдовзі саме на нього німецька сторона зробила ставку.

Протягом року свого існування Центральна Рада мало що зробила. Але це був рік плекання самої ідеї держави і рік безперестанної боротьби за своє існування. Головне, що вона зробила – це добилася визнання прав українського народу на свою державу, свою культуру, свою мову.

Україна в боротьбі за збереження державної незалежності

Гетьманський переворот

Навесні 1918 року Україна стала ареною найбільш хаотичних і складних подій. Реальність поновлення більшовицької експансії, нездатність Центральної Ради опанувати ситуацію, наростаюча загроза перетворення України на німецьке генерал-губернаторство, а насправді в колонію, підштовхнули до консолідації та активізації несоціалістичних сил, лідером яких став почесний отаман Вільного козацтва генерал Павло Скоропадський.

29 квітня 1918 року Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР, а Всеукраїнський хліборобський з'їзд проголосив П. Скоропадського гетьманом України. Внаслідок майже безкровного державного перевороту Центральна Рада була розпущена і в українських землях виникло нове державне утворення – гетьманат «Українська держава».

Очоливши гетьманат, П. Скоропадський зосередив у своїх руках усю повноту влади. Він призначав отамана Ради міністрів, мав право затверджувати і розпускати уряд, контролював зовнішньополітичну діяльність держави. У «Грамоті до всього українського народу» гетьман обіцяв «забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці».

За доби гетьманату історики констатують факт певного економічного піднесення України. У цей час було налагоджено грошовий обіг, вдосконалено грошову систему, створено державний бюджет, відкрито кілька українських банків, відроджено промислові підприємства. Відновлено залізничний рух, реорганізовано і зміцнено державний флот. Великим досягненням уряду було у галузі культури та освіти. Створено понад 150 українських гімназій, випущено кілька мільйонів примірників україномовних підручників, відкрито два державних університети, засновано національний архів та бібліотеку в понад 1 млн. томів. Вершиною освітньої діяльності уряду стало створення 24 листопада 1918 року Української Академії Наук.

Незважаючи на помітні позитивні зрушення в суспільному житті, П. Скоропадському не вдалося надовго втримати владу. Труднощі насамперед полягали у тому, що на Україні, крім внутрішньої опозиції, існували дві влади: українська і німецька. Німецькі війська, хоч були запрошені Центральною Радою і вважалися союзними, поводитись як господарі країни. Вони втручалися у внутрішню і зовнішню політику України, а головнокомандуючий фельдмаршал Герман Айхгорн і його шеф штабу мали величезну фактичну владу. На внутрішньому відтинку політика гетьмана і його співробітників, здебільшого росіян, викликала опозицію більшості українських політичних партій і загалу українського суспільства.

Директорія УНР

14 листопада 1918 року Директорія звернулась до населення з відозвою, в якій гетьман оголошувався узурпатором влади і зрадником української держави. Бойові дії Січові стрільці почали з наступу на київському напрямі. На бік повстанців перейшли деякі з найдобріших загонів гетьмана. 21 листопада війська Директорії оточили Київ. Після тривалих переговорів з німецьким командуванням було досягнуто домовленості про нейтралітет німецьких військ. 14 грудня 1918 року гетьман П. Скоропадський зрікся влади і в той же день з німецькими військами залишив Київ. Доба гетьманату, яка тривала сім з половиною місяців, закінчилася.

18 грудня 1918 року Директорія УНР урочисто вступила до Києва. Момент захоплення влади був кульмінацією її успіху. Саме тоді чітко виявилися сильні сторони Директорії, оскільки вона, хоч і на короткий період, стала виразником інтересів більшості населення. Її виступ досяг успіху тільки тому, що спирався на піднесення народної активності, на масовий рух проти політики гетьманату

та окупаційного режиму. Саме ці обставини дали змогу Директорії зібрати чисельну армію і протягом кількох тижнів взяти під контроль майже всю територію України.

Однак становище нової влади було дуже тяжке, Директорії не вдалося надовго втримати владу. Всередині уряду не було єдності, не було спільної лінії в політиці. Єдине, що на перших кроках об'єднувало, була боротьба проти Гетьмана та його уряду. Елемент дезорганізації вносило й особисте протистояння лідерів, відсутність єдності щодо першочергових завдань та політичної орієнтації. Більшість яких стояла за «радянську платформу», за союз з більшовиками проти Антанти. Друга частина була за спільну дію уряду з Антантою проти більшовиків.

Між тим час вирішального вибору орієнтації для Директорії наближався. Радянська Росія не полишала думки про встановлення свого контролю над таким стратегічно важливим для її життєдіяльності регіоном. 24 грудня 1918 року в газеті «Известия» - органі ВЦВК – циркуляра Наркомату закордонних справ РСФРР було опубліковано, що внаслідок анулювання Брестського мирного договору РНК РСФРР більше не визнає Україну як самостійну державу і припиняє діяльність усіх представницьких установ України на своїй території. Тим самим це був наступний крок підготовки для вторгнення радянських військ на українську територію. Всі спроби Директорії зупинити агресію дипломатичним шляхом були марними. Намагання вивести державу з політичної ізоляції, знайти засоби для зміцнення власних дипломатичних, фінансових та воєнних позицій були безуспішними. Безперспективним виявився курс на союз з Антантою, яка робила ставку на відновлення «єдиной и неделимой» не більшовицької Великої Росії.

У ході збройного протистояння дедалі очевиднішою ставала ще одна слабка сторона Директорії – погано підготовлена та організована армія. Під час гетьманату Директорія мала 100-тисячну армію, а перед здачею Києва могла розраховувати на 21 тис. бійців. Створена за короткий час із різних за досвідом та політичною орієнтацією сил, ця армія не могла бути ні міцною, ні боєздатною. Крім вказаних факторів, у її подальшому розвалі значну роль відіграли нестача матеріального постачання та озброєння, недостатнє фінансування, незадовільний санітарний стан тощо. Після того, як радянські війська захопили Чернігів, Полтаву, Катеринослав, поразка директорії стала очевидною. 5 лютого 1919 року війська УНР залишають Київ, а навесні цього року радянська влада була встановлена на всій території України, крім Надзбруччя і західних областей.

Західно-Українська Народна Республіка

Державне відродження на західних українських землях, які входили до складу Австро-Угорщини, відбувалося відокремлено, але під сильним впливом подій на Наддніпрянщині. Зазнавши нищівної поразки у війні Австро-Угорська імперія почала розпадатися. Падіння імперії призвело до значної активізації

революційного руху на західноукраїнських землях. Основною проблемою тут стали відносини між українцями та поляками. Останні бажали відтворити польську державу і включити до її складу західноукраїнські землі. Щоб запобігти цьому 18 жовтня 1918 року у Львові було проголошено про створення Української Національної Ради. Така позиція українців вступила в протиріччя з намірами поляків, які створили польську ліквідаційну комісію завданням якої було ліквідування всіх австрійських установ і передача їх польським. За цих обставин українська сторона вирішила взяти ініціативу в свої руки і в ніч з 31 жовтня на 1 листопада оволоділа головними позиціями у Львові, взяла під контроль ратушу та інші державні установи, і встановила свою владу в місті. 11 листопада було утворено виконавчий орган влади – Державний секретаріат, а вже через два дні було затверджено конституційні основи новоствореної держави – вона отримала назву Західно-Українська Народна Республіка.

Оговтавшись після українського превентивного удару, польська сторона почала крок за кроком відвоювати свої позиції в західноукраїнському краї. Краще підготовлені збройні формування поляків досить швидко вийшли зі скрутного становища і 21 листопада захопили Львів. За цих обставин уряди ЗУНР і Директорії, намагаючись взаємно зміцнити свої позиції та реалізувати на практиці споконвічні мрії українців, 1 грудня 1918 року у Фастові уклали попередню угоду про об'єднання ЗУНР та УНР. Урочисте проголошення Акта з'єднання відбулося 22 січня 1919 року в Києві.

Акт злуки мав декларативний, символічний характер. Сторони, що об'єднувалися, не мали достатньої кількості державотворчих сил, щоб вистояти в складних тогочасних умовах. Під ударами Польщі, яку підтримували країни Антанти, ЗУНР, попри відчайдушні спроби відстояти свою незалежність, втрачає контроль над власною територією.

Ризький договір

3 липня 1920 року Польща розпочала таємні мирні переговори з Радянською Росією. Представники двох держав з'їхалися в Ризі для прелімінарних переговорів. 18 березня 1921 року в Ризі підписано мирний договір між Польщею та Радянською Росією. Польща визнала Українську Соціалістичну Радянську Республіку. Правобережна Україна була поділена: Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь та Західне Полісся перейшли до Польщі, Східна Волинь – Росії.

Завершення громадянської війни засвідчувало не тільки перемогу радянської влади на теренах колишньої Російської імперії, а й поразку національно-патріотичних сил та болючий територіальний розкол українських земель.

Висновок

Ризький договір закінчив героїчну добу Визвольних Змагань, боротьби за волю України, за її державу, за її національні права. Ця боротьба охопила тільки чотири роки (1917-1921), але ці роки виорали глибоку межу між попередніми та наступними роками. Вони піднесли національну свідомість народу, скріпили соборність, прагнення державності, бажання мати «в своїй хаті свою правду й волю». Дуже багато крові пролив український народ, сотні тисяч жертв кращих синів своїх приніс він, щоб здійснити мрії свободи. Оточений ворогами він не мав підтримки, не мав спільника в цій титанічній боротьбі. Але до останньої можливості не піддавався.

Боротьба не скінчилась. Пройдено тільки окремі її етапи. Історія України дає багато прикладів, коли здавалося, що вже вона остаточно переможена, знищена, що її «нема й не буде», - але минає час, і вона виходила знову на історичний кін оновлена й жива.

Становище України після світової війни та впровадження НЕПу

Перехід від "воєнного комунізму" до нової економічної політики. Понад шість років безперервних війн і революцій дорого коштували Україні. Внаслідок збройної боротьби, терору, епідемій і вимушеної еміграції вона втратила до 4 млн осіб. Промисловість була зруйнована, обсяг її продукції зменшився майже в 9 разів. Валовий збір зернових становив лише 25% довоєнного. Вартість карбованця порівняно з 1913 р. знизилась в 13 тис. разів. Однак причини катастрофічного стану економіки полягали не лише у воєнній руйні. Значною мірою це був наслідок політики "воєнного комунізму", яка підірвала матеріальну зацікавленість виробників у результатах своєї праці.

Україна особливо постраждала від цієї політики. Її багаті ресурси нещадно експлуатувалися Червоною армією, і не тільки нею. Як зазначалося у резолюції V конференції КП(б)У (листопад 1921 р.), господарський занепад ніде не досягав такого рівня, як в Україні. Формально вся влада в УСРР належала Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Водночас реальна влада рад неухильно знижувалася і в перспективі звелася до суто декоративних функцій. Уся повнота влади була зосереджена в руках ЦК КП(б)У і РНК, які були виконавцями волі ЦК РКП(б) і члени яких призначалися московським керівництвом. Так, першим секретарем ЦК КП(б)У на початку 1921 р. було призначено росіянина В. Молотова, а головою РНК УСРР — болгарина Х. Раковського. Останньою легальною опозицією в Україні була Українська Комуністична партія (УКП), що виникла в 1920 р. внаслідок виходу лівого крила з УСДРП. Серед лідерів були А. Річицький, Ю. Лапчинський, Б. Антоненко-Давидович. Однак ця партія була малочисельна і не мала впливу на

політичне життя. Політика "воєнного комунізму" та економічна криза спричинили масове незадоволення більшовиками, особливо в середовищі селянства. Проти більшовиків боролися селянські повстанські загони Мордалевича, Орлика, Левченка, Марусі, Каленика та ін. Найбільшим було формування Н. Махна. Після перемоги над Врангелем у листопаді 1920 р. командування Червоної армії вирішило ліквідувати свого вчорашнього союзника і несподівано вдарило по махновцях. Однак, незважаючи на те що 60-тисячну армію очолив сам М. Фрунзе, загін Махна до серпня 1921 р. завдавав відчутних ударів червоноармійцям. Подібні процеси відбувалися і в Росії: "антоновщина", кронштадтське повстання та ін. Більшовицька влада опинилася перед перспективою нової громадянської війни — тепер уже з російським і українським селянством.

Ще на початку 1921 р. більшовицьке керівництво не мало наміру відмовлятися від "воєнного комунізму". У лютому 1921 р. пленум ЦК КП(б)У визнав недоцільною і непридатною для України заміну продрозкладки продподатком. Однак московське керівництво, Ленін розуміли, що подальше здійснення політики "воєнного комунізму" може призвести до селянської війни. На X з'їзді РКП(б) в березні 1921 р. Ленін переконав делегатів прийняти рішення про заміну продрозкладки натуральним продподатком. Було покладено початок системі заходів, які згодом назвали новою економічною політикою (НЕП). Це була політика компромісів, вимушеного відходу від негайного будівництва комунізму за Марксом. Крім заміни розкладки натуральним і грошовим податками, що давало змогу селянам продавати надлишки власної продукції на ринку, НЕП допускав вільну внутрішню торгівлю, передачу дрібних підприємств в оренду і приватну власність, іноземні концесії. Запроваджувався госпрозрахунок на рівні трестів. Практично призупинилося заснування нових колгоспів і радгоспів, набув розвитку кооперативний рух. Однак більшовицьке

керівництво не збиралося відмовлятися від будівництва соціалізму. Тому вирішальні галузі економіки — важка промисловість, банки, транспорт і зовнішня торгівля — залишалися під контролем держави. Ленін вважав, що за збереження диктатури пролетаріату НЕП забезпечить перемогу соціалізму над капіталізмом.

Рішення, прийняті партійним з'їздом у Москві, були обов'язковими і для України. Вже 27 березня 1921 р. ВЦВК УСРР прийняв закон про заміну розкладки податком. Розмір продподатку становив 117 млн пудів зерна проти запланованих раніше продрозкладкою 160 млн пудів. Але і це було багато для злиденного села, яке потерпало від голоду. Незважаючи на всі труднощі, у 1922 р. здебільшого вдалося покінчити з голодом (щоправда, він був знову штучно створений в 1923 р.), ліквідувати повстанський рух селянства. Хоча земля залишалася державною власністю, згідно із земельним законом УСРР від 22 листопада 1922 р., її передавали в приватне користування або в оренду селянам. Збагнувши вигоду і зрозумівши перспективу, практичні селяни швидко відновили свою продуктивність. У 1925—1926 рр. виробництво зерна в Україні досягло довоєнного рівня. Тоді ж здебільшого було відновлено обсяг промислового виробництва. НЕП зумовив певні успіхи й у внутрішній політиці. Було припинено масові розстріли. Влада проголосила амністію повстанцям і членам не комуністичних партій. Українським політичним емігрантам гарантувалося вільне повернення в Україну. Водночас не слід ідеалізувати і перебільшувати значення НЕПу. Він не означав повного повернення до ринкової економіки. У 1922 р. Ленін заявив на XI з'їзді РКП(б), що відступ закінчено. Незважаючи на послаблення партійно-державного контролю, система управління економікою залишалася, по суті, командно-адміністративною. Політичні репресії, хоч і в менших масштабах, тривали і в роки НЕПу.

Розвиток промисловості України в умовах НЕПу

У серпні 1921 р. Ленін підписав "Наказ Ради народних комісарів про впровадження в життя засад нової економічної політики". Це означало початок нового курсу в розвитку промисловості. Держава повинна була утримувати переважно великі підприємства. Дрібні заводи і фабрики передавалися у приватне господарювання або в оренду. Фактично всю промисловість контролювала держава.

Перевагою серед орендарів користувалися організації — кооперативи, комнезами, артілі тощо. За порівняно короткий час в Україні було здано в оренду 5200 підприємств (майже половину наявної кількості). На підприємствах, які відносили до "командних висот", парт керівництво вирішило налагодити господарювання без капіталістів, але методами, пристосованими до ринкових відносин. До цього підприємства були просто виконавцями волі керівництва. Вони працювали за нарядами, під них одержували сировину, матеріали, паливо, пайки для робітників, відповідно до нарядів безкоштовно здавали вироблену продукцію. Прагнучи оживити підприємства і боячись самого терміна "ринкова економіка", більшовики застосували термін "комерційний розрахунок". Він не прижився, бо насторожував нових власників, і тому було введено назву "господарський розрахунок".

Більшовики змушені були тимчасово відмовитися від строгої регламентації промисловості ("главнізму") і перейти до впровадження госпрозрахункової трестівської системи. Великі заводи і фабрики у власність або в оренду не передавалися навіть трудовим колективам (хоча більшовики декларували: фабрики і заводи робітникам). Нові методи полягали в тому, що керівники державних підприємств діяли не за нарядами, а самостійно, пристосовуючись до ринкових відносин. Керівник мав забезпечити самоокупність виробництва. Коли цього не досягали, держава покривала збитки з бюджету. На госпрозрахунок переводилися не окремі заводи і фабрики, а певна їх група, яка утворювалася за галузевою або галузево-територіальною ознакою. Таке об'єднання підприємств прибрали назву "трест" (за схожістю з капіталістичними об'єднаннями, учасники яких втрачали виробничу, комерційну, а часом і юридичну самостійність). Окремі фабрики і заводи як складові тресту не мали статусу юридичних осіб. Навіть найбільші з них працювали як цехові підрозділи, без права самостійного виходу на ринок. Уже восени 1921 р. почали з'являтися перші трести. Так, величезний трест "Донвугілля" об'єднував переважну

більшість великих шахт Донбасу, і на початку 1923 р. кількість робітників тресту сягала 94 тис. осіб.

Услід за трестами почали виникати синдикати — організації для закупівлі сировини, планування торговельних операцій і збуту однорідної продукції групи трестів. Діяльність синдикатів, організація оптових ярмарків і відкриття товарних бірж створювали ринок засобів виробництва. На перше місце за темпами відбудови вийшла спочатку дрібна і кустарно-ремісничя промисловість.

Велика промисловість, особливо кам'яновугільна, відставала. Тому уряд поставив за мету відродження Донбасу. Вже у 1925-26 господарському році Донбас давав 20 млн т вугілля (78% довоєнного рівня). Із середини 20-х років почали будувати районні державні електростанції для обслуговування потреб районів.

Інтенсивно розвивалося машинобудування. Злиттям десятків підприємств було утворено 32 великі заводи сільськогосподарського машинобудування, які постачали свою продукцію і за межі України. У 1925—1926 рр. вперше було перевищено довоєнний рівень промислового виробництва і з'явилася перспектива будівництва нових промислових підприємств.

Згорання НЕПу

Головною причиною відмови від НЕПу слід вважати перспективи розвитку сільськогосподарського виробництва, забезпечення держави товарним хлібом. Центральний і республіканський апарати не прагнули будувати незнаний їм кооперативний соціалізм. У квітні 1925 р. відбулася XIV конференція ВКП(б), у резолюції якої було записано, що колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося до цього часу. Більше того, Сталін став пропагувати ленінські ідеї, висловлені в останніх його працях про колективізацію, механічно пов'язуючи їх з кооперативним планом. Те, що в даному випадку ігнорувалося якісну відмінність колгоспів як ланки нетоварної комуністичної економіки і кооперативів, які не могли існувати поза ринковою економікою, ніхто із сучасників не брав до уваги. Навіть з'явилося нове словосполучення "колгоспно-кооперативна форма власності", що об'єднувало в собі несумісні форми власності. У розвиток ідеї колективізації з ініціативи Сталіна в 1926 р. в ЦК ВКП(б) було створено комісію для вивчення стану існуючих колгоспів і радгоспів. Вона рекомендувала посилити сприяння держави розвитку соціалістичного землеробства. Пропонувалися податкові пільги і пряма матеріальна допомога їм. Такі заходи мали успіх і стимулювали

створення нових колгоспів. Якщо в Україні у жовтні 1925 р. було 5 454 колгоспи, то в 1928 р. їх кількість становила 12 042. Проте більшість селян не поспішала змінювати свій життєвий уклад. Такий стан не гарантував державі необхідної кількості товарного зерна. Оскільки заготівельні ціни були занижені, селяни не бажали везти хліб на ринок. Держава відчувала гостру нестачу хліба для внутрішнього споживання та експорту, щоб отримати валюту і закупити техніку для індустріалізації. Не маючи змоги змусити селян економічними методами продавати хліб, Сталін і його оточення стали на шлях примусу під загрозою штрафу аж до конфіскації майна. Водночас у грудні 1927 р. було проголошено курс на колективізацію селянських господарств. Пропагандистську кампанію на користь колгоспів партія підсилила схваленням її в усіх республіках СРСР.

Однак не всі керівні діячі партії цілком підтримували це рішення. Сталін і його прибічники розуміли, що репресивними методами неможливо з року в рік змушувати селян-власників вирощувати товарне зерно не на продаж, а для держави. Щоб відсікти селян від ринку і змусити їх вирощувати і продавати стільки, скільки потрібно державі, їх спочатку треба було позбавити власності, тобто колективізувати. Така агресивна щодо селянства політика зумовлювалася глибокими соціально-економічними причинами. Той комплекс заходів радянської держави, що характеризувався поняттям "нова економічна політика", не мав механізмів, які б давали змогу підтримувати господарську рівновагу між містом і селом. Навіть розвиток НЕПу, хоча і міг позитивно впливати на сільське господарство, але не забезпечував матеріальної бази для індустріалізації СРСР. Націоналізована і відірвана від ринку промисловість була малоефективною. Для позитивного вирішення проблеми необхідно було змінювати економічну політику.

Така зміна означала б відмову від командних висот шляхом приватизації промисловості або колективізації селянських засобів виробництва і одержавлення сільського господарства. У керівництві СРСР перемогли сили, що перебували на позиціях диктатури та адміністрування в політичному та економічному житті. Вони вирішили одержавити сільськогосподарське виробництво. Нехтуючи власним досвідом, в нових історичних умовах почали підготовку до нової спроби будівництва поза ринкової економіки, а це означало згортання НЕПу.

Ці процеси пов'язані із формуванням одноосібної диктатури Сталіна і проголошенням курсу на "розгорнуте будівництво соціалізму по всьому фронту".

УСРР — соціалістична держава. Економічна політика уряду була спрямована на ліквідацію приватних підприємств, поміщицького і капіталістичного землеволодіння. Методи проведення цієї політики були різноманітними: націоналізація; фізичне знищення капіталістів і поміщиків, насильницьке впровадження колгоспів, радгоспів, комун, в яких земельна власність — спільна; продовольча диктатура; репресії.

Навесні 1921 р., виправдовуючи жорстокість при проведенні соціалістичної економічної політики, В.Ленін назвав таку політику "воєнним комунізмом".

"Воєнний комунізм" — явище тимчасове, надзвичайне, породжене війною, —так пояснювали свої дії В. Ленін і більшовики в 1919-1921 рр.

Сутність політики "воєнного комунізму":

- Продовольча диктатура.
- Заборона підприємницької діяльності, торгівлі.
- Націоналізація землі, скасування приватної власності.
- Скасування товарно-грошових відносин
- Введення замість грошей карток на продовольчі та інші товари для працюючих.
- Зрівнювальна система оплати праці (через картки).
- Організація державними органами влади "трудових армій" для примусової, безкоштовної праці.
- Репресії, спрямовані проти ворогів влади більшовиків.

Така політика викликала невдоволення не тільки усередині країни, але й за кордоном. Тим більше, що більшовики, які встановили свою владу, пропагували ідею про неминучість в найближчому майбутньому світової революції і створення світової соціалістичної держави.

Отож, досягнення в сфері міжнародних відносин як УСРР, так і РРФСР були незначними.

Голодомор в Україні 1921–1923 — масовий голод, головню у південних областях України, в 1921–1923 роках, спричинений вивезенням хліба з України до Росії радянською владою в Україні, під тиском влади Радянської Росії, на тлі посухи та неврожаю на півдні України, Кубані та Поволжя.

Причини голоду

1) післявоєнна розруха; 2) неврожай, спричинений посухою 1921 р.; 3) політика воєнного комунізму, насаджувана більшовиками; 4) примусове вивезення українського хліба в Росію та експорт його за кордон; 5) використання московським урядом голоду як ефективного засобу придушення антибільшовицького повстанського руху в Україні.

Масштаби голоду

На жаль, тоді західний світ так і не перейнявся трагедією українського селянства, страшний голод поширювався далі півднем України. До Катеринославщини, Запоріжжя та Донеччини наприкінці 1921 року додається Миколаївщина та Одещина. І на початку січня 1922 року кількість голодуючих тут сягнула 1 890 000 осіб, у березні — 3 250 000, в червні — 4 103 000. За доповіддю представника Комітету Нансена, акредитованого у Женеві, на півдні України взимку 1922 року голодувало 8 000 000 селян^[6].

Охопивши такі величезні простори, голод спричинився до збільшення смертельних випадків. Зокрема, якщо за січень-березень 1922 року в Херсоні народилося 918 осіб, то вмерло — 5405. У чотирьох містах Миколаївщини за цей період з'явилося на світ 1199 осіб, а пішло з нього — 7323.

Представник допоміжної організації Нансена капітан В. Квислінг, очевидець того голоду, засвідчив у своїй телеграмі в лютому 1922 року, що «в Україні близько 7 мільйонів людей вмирають з голоду в усьому страшному розумінні цих слів». Це, до речі, підкреслював Квислінг, без інших українських територій, до яких він відносив, у першу чергу, Кубань.

Міжнародне становище УСРР (1921-1922 рр.)

УСРР до квітня 1922 р. — самостійна держава, що веде незалежну міжнародну політику.

В квітні 1922 р. РРФСР — головний союзник УСРР — отримує право укладати і підписувати міжнародні договори від імені України (і інших радянських республік).

Продовжує діяти укладений ще в 1919 р. і підтверджений договорами 1920-1921 рр. воєнно-політичний союз між РРФСР і УСРР.

Згідно з умовами цих договорів військові сили, фінансова система, управління економікою, шляхи сполучень, пошта, телеграф були спільними і підпорядковувались об'єднаним наркоматам.

УСРР підписує мирні договори, встановлює дипломатичні відносини з обмеженим колом країн Литвою, Латвією, Естонією (1921 р.), Туреччиною, Німеччиною (1922 р.).

В грудні 1922 р. було створено нову державу — СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік, до складу якого увійшли РРФСР, Україна, Білорусія, Закавказька Федерація (яка, в свою чергу, складалася з Armenії, Азербайджану, Грузії).

Внутрішнє становище УСРР в 1921 р було надзвичайно тяжким. Уряд неодноразово використовував регулярну армію для придушення повстань робітників і селян.

Внутрішнє становище УСРР (1921—1922 рр.)

- Економіка УСРР знаходиться у зруйнованому стані. Випуск промислової продукції становить лише 10 % від довоєнного обсягу.
- Сільське господарство також зруйновано. Посівні площі скоротилися в 1,5 рази, відбулося різке падіння врожаїв. Починається голод.
- Зростає невдоволення політикою уряду, спалахують повстання.
- Починається реалізація плану ГОЕЛРО*. В ньому передбачено будівництво електростанцій, заводів на теренах України. План ГОЕЛРО потребує надмірних матеріальних витрат.

На X з'їзді РКП(б), який відбувся в березні 1921 р., В.Ленін оцінив внутрішній стан РРФСР як катастрофічний. Аби виправити становище, що склалося в країні, була запропонована і схвалена постанова "Про заміну продрозверстки натуральним податком"**. Це рішення започаткувало нову економічну політику (неп), яку більшовики запроваджуватимуть у 1921-1928 рр.

Сутність нової економічної політики (непу):

- Скасування воєнного комунізму.

- Введення замість продрозверстки натурального податку.
- Відновлення товарно-грошових відносин.
- Відновлення підприємницької діяльності, повернення підприємств колишнім власникам.
- Припинення насильницького об'єднання селян у колгоспи, радгоспи, комуни.
- Розвиток усіх видів кооперації.
- Скасування заборони на оренду землі і залучення найманих сіл господарників.

Нова економічна політика була сприйнята багатьма керівниками різних рівнів, а також рядовими більшовиками як відступ від мети — суспільства загальної рівності, як зрада ідеалів, за які точилася жорстока боротьба у громадянській війні.

В.Ленін в своїх виступах роз'яснював це протиріччя. Ось декілька цитат з виступів вождя більшовиків:

"Неп ми провадимо всерйоз і надовго, але, зрозуміло... не назавжди".

"З Росії непманської буде Росія соціалістична".

"Неп — вимушений захід, викликаний нашим станом злиднів і розорення..."

Особливості проведення непу в Україні

В українських селах неп було введено пізніше, ніж в Росії, — наприкінці 1921 р. — на початку 1922 р.

Введення непу в сільському господарстві України співпало з голодомором 1922 р., що відсунув нормалізацію становища в селах ще на рік-півтора.

Продподаток в Україні був вище, ніж в Росії і стягувався примусово, часто за допомогою військових підрозділів.

Особливості непу в Україні були пов'язані з прагненням радянського керівництва якнайдовше користуватися продовольчими ресурсами республіки без істотних обмежень.

В цілому не позитивно вплинув на стан економіки: почали працювати заводи; була скасована карткова система; відновлено грошовий обіг; крамниці почали сповнюватися промисловими і сільськогосподарськими товарами. Нарешті зріс матеріальний рівень життя населення.

В грудні 1922 р. було завершено підготовчу роботу по створенню Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 30 грудня 1922 р. в Москві відбувся I з'їзд Рад СРСР. В ньому взяли участь делегації Російської, Української, Білоруської та Закавказької радянських республік. З'їзд затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Було обрано Центральний Виконавчий Комітет СРСР; його очолили 4 співголови (від України — Г.Петровський). В 1924 р. була прийнята Конституція СРСР, в 1925 р. — Конституція УСРР.

Культура і духовне життя в роки непу

Політика більшовиків у галузі культури:

- Державний контроль над культурою, духовним життям суспільства.
- Боротьба за всіма проявами вільнодумства, ухилами від політичної лінії РКП(б), КП(б)У.
- Перебудова культури на ідеологічних засадах марксизму.
- Використання українізації для досягнення цієї мети на початковому етапі.

Досягнення в галузі літератури і мистецтва

- В літературі з'являються нові талановиті твори (М Драй-Хмари, М. Зерова, М. Куліша, В. Сосюри, М. Хвильового, П. Тичини, В. Ялового та ін.).
- Набуло подальшого розвитку музичне мистецтво (композитори Г. Верьовка, П. Козицький, Л. Ревуцький та ін.; хорова капела "Думка").
- В образотворчому мистецтві працювали художники О. Кокель, С. їжакевич, Ф. Кричевський та ін., що прагнули правдиво відображувати сучасність.
- В 1922 р. в Києві було відкрито театр "Березіль" під проводом видатного театрального діяча Л. Курбаса.
- В 20-ті роки в Україні діє 45 професійних театрів.
- В 1922 р. увійшла до ладу Одеська, а потім Київська кіностудії. Було відкрито біля 500 кінотеатрів. З'являються кіномитці світового рівня (О. Довженко).

Досягнення в галузі освіти і науки

- Продовжується розширення мережі шкіл і вищих навчальних закладів.
- Завершується в основному боротьба з неписьменністю.
- Створюються навчально-виховні заклади для сиріт і безпритульних.
- Здійснюється, незважаючи на опір партійного і державного апарату, політика українізації.
- До 1925 р. плідно працювала Всеукраїнська Академія наук (потім вона стає філією АН СРСР).
- Серед членів Всеукраїнської Академії було багато видатних вчених: ботанік В. Липський; математика Д. Граве і М. Крилов; хіміки Л. Писаржевський та В. Костяковський; історик М. Грушевський та ін.

Наприкінці 20-х рр. тиск державного і партійного апарату посилюється. Тривожною ознакою у культурному житті країни стає літературна дискусія другої половини 20-х рр.

Літературна дискусія 1925-1928 рр.

• Ініціатори дискусії	• ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури)
• Головна проблема дискусії	• Шляхи подальшого розвитку української літератури.
• Позиція М. Хвильового і його прибічників.	• Українська культура повинна розвиватися, спираючись на європейський досвід і досягнення.
• Підсумки дискусії.	<ul style="list-style-type: none">• В 1926 р. діяльність М.Хвильового була оцінена пленумом ЦК КП(б)У як заклик до відокремлення України від Росії, тобто сепаратизм, націоналізм, вороже ставлення до радянської влади.• В націоналізмі і сепаратизмі було звинувачено також інших численних митців слова (М.Рильського, М.Драй-Хмару, Є. Плужника, Г.Косинку та ін.)• В 1927 р. М. Хвильового було виключено з ВАПЛІТЕ; через рік академія самоліквідується.

Релігійне життя в Україні в 1920-1928 рр.

Позиція більшовиків щодо релігії	<ul style="list-style-type: none">• Офіційно релігію не було заборонено; вона лише була відокремлена від держави; але в реальному житті органи державної влади переслідували релігію, пропагували атеїзм.• В історичній перспективі, на думку більшовиків, релігія повинна зникнути.
Ставлення державних і партійних органів до Православної Церкви	<ul style="list-style-type: none">• Ставлення до Православної Церкви було настороженим, ворожим.• Священиків було піддано репресіям; численні храми, зруйновані в роки громадянської війни, не відбудовані.• Уряд підтримував різні сектантські угруповання, що підривали

	єдність Церкви.
Створення УАПЦ (Української автокефальної*Православної Церкви)	<ul style="list-style-type: none"> • Ініціатором створення автокефальної Церкви України стала Всеукраїнська Церковна Рада, створена в 1918 р. • В 1921 р. Всеукраїнська Церковна Рада обрала священника В.Липківського митрополитом і оголосила про створення УАПЦ.
УАПЦ в роки непу	<ul style="list-style-type: none"> • За короткий час авторитет УАПЦ серед населення зріс, кількість її прибічників швидко зростала. • УАПЦ не змогла створити належну матеріальну базу. • УАПЦ не було визнано Патріархом Московським і Всея Русі. • В УАПЦ було багато внутрішніх суперечностей, що стосувалися виборних посад. • В 1926 р. митрополита В. Липківського було заарештовано за звинуваченням у націоналізмі. Всеукраїнська Церковна Рада була розпущена. Почалися арешти діячів УАПЦ.
Скасування урядом УСРР Декрету про свободу совісті	<ul style="list-style-type: none"> • В 1928 р. було введено в дію Адміністративний кодекс УСРР, в якому був розділ "Правила про культи". З його ухвалою Декрет про свободу совісті втрачав чинність. Відношення до релігії з боку уряду стає непримиренним, посилюються репресії проти священників, починається масове закриття храмів.

* *ГОЕЛРО* — Державна комісія з електрифікації Росії.

** *Натуральний податок* — податок продукцією сільського господарства, який сплачували селяни державі за користування землею.

Сталінська індустріалізація України.

Перехід до форсованої індустріалізації.

Темпи зростання народного господарства в роки непу не задовольнили керівництво. Після смерті В. Леніна Й. Сталін перетворився на одноособового лідера партії й держави. На зміну ленінському гаслу про початок світової комуністичної революції було прийняте гасло перетворення країни на військовий табір в умовах капіталістичного оточення й підготовки нападу імперіалістів на Радянський Союз.

1929 року на Пленумі ЦК ВКП(б) ухвалено рішення: «Будь-якою ціною прискорити розвиток машинобудування та інших галузей важкої промисловості». Широком масам комуністів Й. Сталін заявляв: «Ми відстали від передових країн на 50-100 років. Ми повинні пробігти цю відстань за 40 років. Або ми зробимо це, або нас змінуть».

У грудні 1925 року відбувся XIV з'їзд ВКП(б), який проголосив курс країни на індустріалізацію. У грудні 1927 року XV з'їзд партії підкреслив необхідність прискорення індустріалізації народного господарства. Одночасно була розпочата перша п'ятирічка (1928-1932 рр.).

Під час сталінської індустріалізації ставилися завдання:

- перетворити аграрну країну на могутню індустріальну державу;

- здобути техніко-економічну незалежність СРСР;
- забезпечити всебічну обороноздатність Радянського Союзу, перетворити його на наймогутнішу державу світу.

Здійснюючи індустріалізацію, радянський уряд не міг сподіватися на зовнішню допомогу, тому джерелами індустріалізації в СРСР стали:

- пріоритетне фінансування галузей важкої промисловості за рахунок легкої та харчової;
- продаж сільськогосподарської продукції та сировини й одержання валютних надходжень для індустріалізації;
- усебічне застосування командно-адміністративних важелів управління народним господарством і державою;
- використання безкоштовної праці в'язнів сталінських таборів (пізніше ГУЛАГу);
- розгортання соціалістичного змагання в усіх галузях народного господарства.

В умовах індустріалізації відбулася зміна ринкових методів управління економікою доби непу на командно-бюрократичні. Урядові діячі заявляли: «Спочатку завод, а потім місто, спочатку — верстати, вугілля, нафта, а потім будемо піклуватися про життя й школи».

Ігноруючи економічні закони розвитку народного господарства, комуністи вдавалися до «підхльостування» країни, як висловлювався сам І. Сталін.

Безладне втручання в планові показники назвали «сталінським стрибком». Сам кремлівський керівник коригував затверджені народногосподарські показники. Наприклад, Й. Сталін збільшив планову цифру виплавки чавуну до 17 млн. т (замість 10 млн. т за планом), виробництва тракторів — до 170 тис. (планувалося 55 тис), виробництва автомашин — до 200 тис. (планувалося 100 тис). На 100% збільшувалися завдання для працівників кольорової металургії та сільськогосподарського машинобудування.

«Підхльостування» економіки дорого обійшлося країні. Темпи розвитку індустрії знизилися з 23,7% у 1928-1929 рр. до 5% у 1933 році. Сталінське керівництво звичайно не збиралося переймати на себе провини за прорахунки в індустріальному розвитку. Часті аварії на виробництві, псування техніки, каліцтво й загибель людей через «штурмівщину» на виробництві пояснювалися народом як «диверсії», «саботаж», «контрреволюційна троцькістська діяльність».

Йосип Сталін (Джугашвілі) (1878-1953)

Політичний діяч, Герой Радянського Союзу (1943 р.), генералісімус (1945 р.). У 1894 р. закінчив Горійське духовне училище. Навчався в Тифліській семінарії, з якої був виключений. Після 1903 р. приєднався до більшовиків. 1906-1907 рр. здійснював експропріації на Закавказзі. У 20-х рр. очолив ВКП(б) і встановив у країні тоталітарний режим. Проводив політику прискореної індустріалізації та насильницької колективізації. Ініціатор масового терору. У роки Великої Вітчизняної війни — голова Державного комітету оборони, верховний головнокомандувач.

Довідка.

ГУЛАГ (російською — Главное управление лагерей) — Головне управління виправно-трудових таборів і трудових поселень Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) СРСР, створене 1934 року. Під час правління Й. Сталіна тут була зосереджена науково-дослідна робота для військових потреб, утримувалася вся інтелігенція СРСР, яка вважалася ненадійною; безкоштовним трудом ув'язнених збудовані Дніпрогес, Біломорсько-Балтійський канал, Комсомольськ-на-Амурі та інші міста.

Трудові звершення робітничого класу України

20 січня 1929 року газета «Правда» надрукувала статтю В. Леніна «Як організувати змагання». Після цього комітети спрямували свою діяльність на організацію соціалістичного змагання, яке оформилося у вигляді різноманітних виробничих рухів: «Громадського буксиру» — для доведення відсталих бригад до передових; «Зустрічного плану» — для збільшення показників державного плану, бригад зразкової праці та ударних бригад.

У травні 1932 року вибійник з Горлівки Микита Ізотов, добре оволодівши новою технікою, виконав 10 змінних норм за одну зміну. Свій досвід він став передавати молодим робітникам. Цей рух набув широкого розмаху по всій республіці та СРСР у цілому й одержав назву ізотівського.

*У серпні 1935 року молодий донбаський шахтар Олексій Стаханов видобув за одну зміну 102 т вугілля, чим перевищив норму в 14 разів. **Республіку й усю країну охопив стаханівський рух.***

Сталевар з Маріуполя Макар Мазай у жовтні 1936 року виступив зачинателем швидкісного сталеваріння. Широке визнання здобуло ім'я машиніста Петра Кривоноса, який став ініціатором швидкісного руху потягів.

Стаханівський рух прийшов і на українське село. Радянські газети прославляли здобутки жіночої тракторної бригади Паші Ангеліної з Донеччини, ланкових Ганни Кошової та Марії Демченко з Київщини, які досягали високих урожаїв цукрових буряків.

Наслідки індустріалізації для України

**Попри велику кількість суперечливих моментів,
індустріалізація мала разючі наслідки:**

- 1940 року промисловий потенціал України в сім разів перевищував рівень 1913 року;
- обсяг виробництва продукції в машинобудуванні та металообробці зріс тільки за першу п'ятирічку в 4,5 разів;
- Радянська Україна перетворилася з аграрної на індустріально-аграрну республіку;
- з 1,5 тис. нових підприємств, які будувалися в роки першої п'ятирічки, 400 були зведені в Україні (серед них такі гіганти, як Дніпрогес, «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», «Дніпроалюмінійбуд», «Краммашбуд», Харківський тракторний завод);

- серед реконструйованих підприємств відновили свою роботу Луганський паровозобудівний завод, металургійні заводи в Дніпропетровську, Комунарську, Дніпродзержинську, Макіївці.

Водночас досить яскраво окреслилися деформації в народному господарстві, викликані серйозними прорахунками в проведенні індустріалізації:

- від самого почату перших п'ятирічок був установлений пріоритет виробництва засобів виробництва (група А) над виробництвом предметів споживання (група Б), що призводило до занепаду легкої та харчової промисловості і низького життєвого рівня народу;
- у результаті індустріалізації, економіко-географічне розміщення важливих промислових центрів зберегло свою нерівномірність, як і за часів царської Росії. Традиційно розвивалися Донбас та Придніпров'я, а Правобережжя й далі відставало в розвитку продуктивних сил;
- наслідком індустріалізації стала потужна урбанізація. Кількість міських жителів збільшувалася за рахунок мешканців села, але українські міста виявилися до цього не готовими. Різке збільшення міського населення призвело до загострення житлової та продовольчої проблем, а отже, і загального падіння життєвого рівня народу;
- індустріальні гіганти перших п'ятирічок підпорядковувалися не республіканським, а союзним наркоматам. Це зумовлювало подальшу втрату Україною економічного суверенітету;
- у ході індустріалізації в п'ятирічні плани суб'єктивно вносилися різноманітні корективи, які шкодили республіканській економіці. Уже в другій і третій п'ятирічках капіталовкладення в економіку України різко знизилися. З 4,5 тис. промислових підприємств, які були побудовані за роки

другої п'ятирічки, в Україні постало тільки 100. Крім цього, українську економіку зорієнтували на видобуток сировини, а не на виробництво готової продукції й розвиток підприємств завершеного циклу;

- за роки перших п'ятирічок народне господарство України було повністю одержавлене, останні залишки непу ліквідовані, а замість ринкових відносин була створена командно-адміністративна економіка.

Перехід до прискореної колективізації

У грудні 1927 року XV з'їзд ВКП(б) звернув увагу на розвиток колективізації на селі. Приводом для цього стала хлібозаготівельна криза.

Урожай 1927 року був невисоким, і ціни на хліб, установлені державою, не задовольняли селян. Вони відмовилися здавати зерно на заготівельні пункти за низькими цінами.

У січні 1928 року Й. Сталін виїхав до Сибіру, де виступив перед місцевим партійно-радянським активом. Генсек звинувачував заможні верстви селянства в саботажі хлібозаготівель і закликав працівників правоохоронних органів застосувати до заможних селян статтю Кримінального кодексу РСФРР про спекуляцію. Фактично це був крок до згортання непу на селі. По суті, у вимогах Сталіна йшлося про повернення до політики продовольчої розкладки доби воєнного комунізму.

Офіційно проголошення курсу Комуністичної партії на суцільну колективізацію відбулося на Пленумі ЦК ВКП(б) в листопаді 1929 року. Пленум окремо заслухав доповідь першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора «Про сільське господарство України й про роботу на селі». У доповіді зазначалося, що республіка має всі можливості, щоб здійснити перехід до колективізації раніше, ніж інші республіки. Колективізація в Україні мала завершитися восени 1931 року чи навесні 1932 року.

Початок колективізації розпочався з порушення тих самих принципів добровільного об'єднання на селі, про які так багато говорили більшовики. Рішення про вступ до колгоспу селяни мали приймати на зборах. Проте місцеві партапаратчики й радянські активісти відкрито погрожували тим, хто відмовлявся вступати до колективних господарств. Партійні комітети й державні установи стали «змагатися» між собою за планові показники нових членів колгоспів. Селян силоміць заганяли в колгоспи, використовуючи для цього всі засоби адміністративного тиску. При створенні колгоспів усуспільнювалися не тільки засоби виробництва, а й домашня худоба та птиця.

На політику Комуністичної партії селяни відповіли масовим невдоволенням. У багатьох районах набрало масового характеру винищення худоби, у результаті чого поголів'я худоби в Україні скоротилося вдвічі.

Протягом осені 1929 - весни 1930 рр. Україною прокотилася хвиля селянських виступів і повстань. У 1930 році в них взяло участь щонайменше 40 тис. селян. Були непоодинокі випадки участі в селянських повстаннях військовослужбовців Червоної армії.

Радянській владі довелося, як і в 1917-1920-х рр., використовувати проти селянських повстань регулярні війська, артилерію і навіть авіацію.

На ім'я Й. Сталіна та інших радянських керівників прийшло близько 90 тис. листів-скарг від селян. Опір селянства змусив Сталіна пригальмувати темпи колективізації.

2 березня 1930 року в газеті «Правда» з'явилася стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», у якій він виступив проти «перегинів» у колгоспному русі, звинувачуючи в них партійні комітети та радянські організації на місцях. Селянам дозволяли вийти з колгоспів.

Восени 1930 року в колгоспах залишилося менше 30% селян. Відступ Й. Сталіна тривав недовго, і вже восени 1930 року ЦК ВКП(б) надіслав республіканським партійним комітетам директивного листа «Про колективізацію», закликаючи їх щонайрішучішими методами й темпами завершити цей процес.

Україна мала завершити повторне об'єднання селян у колгоспи до кінця 1931 року.

Сталінська репресивна машина запрацювала на повну потужність. Радянська держава вдалася й до економічного тиску на селян. Тим, хто вступав до колгоспів, уряд надавав різноманітні пільги, звільняв від податків на домашню худобу, надавав сільськогосподарську техніку, якої вкрай не вистачало, а тим, хто залишався одноосібником, доводилося сплачувати високі податки, на них повсякчас спрямовувався адміністративний тиск.

Другий етап колективізації відрізнявся певними маневрами сталінської влади. Щоб підтримати прибічників колективізації (здебільшого це була сільська біднота, для якої колективізація була шансом поліпшити своє становище за рахунок інших чи зробити кар'єру на радянській і партійній роботі), на селі утворювали машинно-тракторні станції (МТС). Вони не тільки здійснювали технічну допомогу колгоспам, а фактично взяли під політичний контроль процеси, які відбувалися на селі. Цей етап колективізації вже не зачіпав присадибну ділянку селян, худобу й птицю, які були чітко регламентовані. До кінця 1932 року в Україні були об'єднані близько 70% селянських господарств, що володіли 80% посівних площ.

Заходи, здійснені Комуністичною партією на селі, Сталін назвав «великим переломом». Більшість селян хоч і скорилася, але так і не сприйняла колективізацію. Популярною в українському селі стала приспівка:

Ні корови, ні свині
Тільки Сталін на стіні.

Ліквідація куркульства як класу

Сталінська колективізація на селі передбачала не тільки об'єднання селян у колгоспи, а й ліквідацію цілого класу хазяйновитих заможних господарів, яких комуністи називали куркулями. Сталін особисто проголосив політику «ліквідації куркульства як класу». **Мета боротьби радянської держави з куркулями:**

- передача державі (тобто колгоспам, комунам, артілям) найрентабельніших селянських господарств разом із землею й речовинами;
- вилучення значних запасів сільськогосподарської продукції, які зберігалися в куркульських господарствах;
- ліквідація найзаможнішого прошарку селян, який комуністи завжди ненавиділи й уважали найбільшою загрозою для пролетарської диктатури.

Формою боротьби з заможним селянством було обране так зване «розкуркулення», тобто економічне пограбування селян, порушення їхніх політичних і соціально-економічних прав, репресії. Розкуркулення відбувалося в умовах, коли не було чіткого визначення, хто є куркулем: чи це той, хто використовує найману працю, чи просто заможний селянин. ***Тих, кого зарахували до куркулів, поділяли на три категорії:***

- активні вороги радянської влади, учасники антирадянських виступів. Вони підлягали 10-річному ув'язненню або розстрілу;
- пасивні вороги радянського ладу, тобто ті, хто намагався в рамках радянського законодавства боронити свою власність. Їхнє майно підлягало конфіскації, а самі господарі мали бути вислані до північних і східних районів СРСР;
- лояльні до політики Комуністичної партії особи, які не чинили опору радянській владі. Певна їх частина, щоб зберегти своє господарство, навіть готова була вступити до колгоспів. Таких селян переселяли за території колективізації, надавши їм гірші землі.

Розкуркулення відбувалося з грубими порушеннями чинного радянського законодавства. Кодекс законів про працю, який діяв наприкінці 20-х і на початку 30-х рр., не забороняв:

- оренди землі;
- використання найманої робочої сили;
- приватного підприємництва на селі. Коли розкуркулення досягло кульмінації з явним запізненням, ВУЦВК і РНК УСРР видав постанову «Про заборону орендувати землю й застосовувати найману працю в одноосібних господарствах у районах суцільної колективізації».

Ліквідація куркульства як класу завдала важкого удару по українському селу, яке за роки непу здебільшого стало середняцьким.

За даними радянських установ, в Україні в 1929 році налічувалося близько 72 тис. куркульських господарств, а під розкуркулення потрапило 200 тис. господарств. Тому жертвами «великого перелому» стала величезна кількість середняків, серед яких було чимало прибічників радянської влади, колишніх учасників громадянської війни, як-от: бійців, командирів, червоних партизанів.

Джерела

З директивного листа ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У (травень 1931 р.)

Цілком таємно

Згідно з постановою ЦК від 20-го травня у Вашій республіці має бути виселено 30 000 куркульських сімей в Уральську область.

У зв'язку з фактами грубих помилок у справі виселення куркулів (механічний підхід до тих, кого виселяють, ряд випадків явно антисередняцьких перегинів) ЦК пропонує Вам установити ретельний нагляд за ходом виселення...

Перевірте ретельно склад тих, хто підлягає виселенню, включаючи до нього лише дійсно куркульські елементи і не допускаючи виселення лише за формальними ознаками: позбавлення виборчих прав, наявність твердого завдання і т. ін. Особливу увагу зверніть на те, щоб заходи, які вживаються до куркулів, не були поширені на середняка і бідняка, як, наприклад, виселення середняків і бідняків, які не бажають вступати до колгоспів, виступають проти місцевих органів влади тощо.

Поряд з цим Вам необхідно встановити контроль за дійсним забезпеченням куркульських господарств, що виселяються, тримісячним запасом продуктів, мінімальним реманентом.

Голод 1932-1933 рр.

Справжньою катастрофою для українського народу став голод 1932-1933 рр., у результаті якого вимерли цілі регіони. Історики навіть не можуть назвати більш-менш точну кількість людських жертв Голодомору. На думку дослідників, у той період в Україні вмерло від голоду 3.5-8 млн. осіб.

Сталінський «великий стрибок» дорого коштував Україні. Якщо протягом січня - листопада 1930 року селянський сектор України дав державі 400 млн. пудів хліба, то за відповідний період 1931 року — 380 млн., з червня по жовтень 1932 року — 132 млн. пудів. За період 1929-1932 рр. поголів'я

великої рогатої худоби скоротилося на 41,8%, коней — на 33.3% , свиней — на 62,3% , овець — на 74% .

Невиконання плану хлібозаготівель у Москві розглядали як саботаж, спрямований на зрив планів соціалістичного будівництва (СРСР конче були потрібні валютні надходження за хліб для потреб індустріалізації). Невиконання Україною хлібозаготівель пояснювали підривною роботою класових ворогів. Й. Сталін наказав застосувати до України тверді заходи.

Восени 1932 року в Україну прибула надзвичайна комісія на чолі з В. Молотовим, яка перевела республіку на надзвичайний стан. Для «вибивання» українського хліба були залучені загони НКВС, армія комуністичних, радянських, комсомольських, профспілкових активістів. Зруйноване сталінськими експериментами українське село змогло дати державі 89,5 млн. пудів збіжжя (протягом листопада 1932 - січня 1933 рр.) замість запланованих 131 млн. пудів. Комісія В. Молотова, підкоривши собі партійне й державне керівництво республіки, узяла на себе надзвичайну ініціативу — вилучити хліб за всяку ціну. Головним репресивним заходом стала реквізиція насіннєвого, продовольчого й фуражного фонду колгоспів. Повсюди запроваджувалася практика натуральних штрафів, які накладалися на селян — боржників хлібозаготівель — м'ясом, картоплею та іншими сільгосппродуктами.

Як і під час суцільної колективізації, розгорнулося змагання між різноманітними радянськими й партійними чиновниками за збільшення хлібозаготівель. У пошуках зерна партійні активісти обшукували кожну хату, зривали підлогу, залазили в колодязі. Залучаючи армію та НКВС, у селян відбирали не тільки знайдені зернові, а й інші харчові припаси: картоплю, сало, буряки, соління й навіть сухарі. Хлібозаготівельна кампанія фактично перетворилася на цілеспрямоване фізичне винищення селянського населення.

Реальністю сталінської революції став голод в українському селі (голодом були охоплені головні сільськогосподарські райони Радянського Союзу). Люди вмирали родинами, селами. Були зафіксовані страшні випадки людоджерства й трупоїдства. Батьки, прагнучи врятувати дітей від голодної смерті, везли їх у міста і там кидали в установах, лікарнях, на вулицях.

Хлібозаготівельна кампанія в Україні тривала навіть у лютому 1933 року, коли село масово гинуло від голодної смерті. Армійські підрозділи й частини НКВС блокували охоплені голодом райони, не даючи населенню можливості врятуватися втечею. Проти окремих відчайдушних виступів селян безжально використовувалася радянська репресивна машина.

Під час кульмінації голоду ЦВК і РНК СРСР прийняли закон «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Відповідно до цього закону, ухваленого 7 серпня 1932 року, за крадіжку колгоспного майна передбачалася «найвища міра соціального захисту» — розстріл з конфіскацією всього майна або позбавлення волі терміном не менше 10 років. Амністія в таких випадках не передбачалася. Сучасники назвали цей драконівський акт «законом про п'ять колосків». У грудні 1932 року в СРСР була запроваджена система внутрішніх паспортів, але тільки для населення міст і новобудов. Селяни своїм безпаспортним статусом примусово прив'язувалися до землі, як це було до реформи 1861 року в Російській імперії.

У січні 1933 року масовий голод набув нечуваних масштабів. Проте з трибуни об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) Й. Сталін заявив: «Ми, безперечно, добилися того, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується в нас рік у рік. У цьому можуть сумніватися хіба що закляті вороги радянської влади». Кремлівський диктатор ставився до Голодомору як нереального явища. Коли секретар ЦК КПУ Р. Терехов звернувся до Й. Сталіна по допомогу, той поспішно заявив: «Нам говорили, що ви, товаришу Терехов, добрий оратор. Але виявилося, що ви й добрий байкар. Склали казку про голод, думали нас залякати — не вийде! Чи не краще Вам залишити посаду секретаря ЦК КПУ й Харківського обкому та піти в дитячі письменники? Будете там писати, а дурні будуть їх читати».

У зв'язку з тим, що Радянський Союз не визнавав факту голоду, міжнародна допомога йому не надавалася.

У 1933 році Кремль, намагаючись уникнути катастрофи, вимушений був відмовитися від прискорених темпів індустріалізації й від підвищеного тиску на селян. Під час весняної посівної кампанії колгоспам була виділена продовольча позичка для годування тих, хто працював у громадському господарстві. Як писав С. Косіор у листі до Й. Сталіна, — колгоспників так навчили «уму-розуму». Колгоспи поступово стали виходити з кризи.

У кінці 30-х рр. сільське господарство України вийшло на рівень, який існував до початку колективізації. Колгоспний лад перетворився на один з механізмів командно-бюрократичної економіки й авторитарного режиму. Насильницька колективізація, розкуркулення, Голодомор мали для України непередбачувані наслідки. У всі наступні роки СРСР і Радянська Україна відчували на собі страхітливий тягар минулого, вони так і не змогли ліквідувати продовольчий дефіцит, забезпечити народ повноцінним харчуванням.

Джерела

Довідка ДПУ УСРР про голодування колгоспників (1933 р.)

Найбільша кількість фактів голоду зареєстрована наприкінці лютого й на початку березня. В окремих місцях це явище набуло масового характеру. Переважна більшість тих, що голодують, — колгоспники. До них належать, головним чином, багатосімейні господарства, що виробили незначну кількість трудоднів. Зареєстровано також факти голоду серед колгоспників, які виробили велику кількість трудоднів, але не одержали в колгоспі продуктів харчування в результаті розбазарювання й розкрадання хліба в момент збирання. Сім'ї, що голодують, уживають у їжу різні сурогати (кукурудзяні качани і стебла, просіяне лушпиння, сушену соломку, гнилі кавуни і буряки, картопляне лушпиння, стручки акації тощо). Зареєстровано факти вживання в їжу м'яса котів, собак і дохлих коней.

Випадків людоїдства зареєстровано 28. Більша частина сталася у третій декаді лютого та на початку березня... У лютому також мали місце 13 випадків трупоїдства.

Голодомор. Історики висловлюють різні погляди на причини голоду в Україні:

- У радянські часи в багатьох публікаціях Голодомор в Україні навіть не згадувався, якщо ж його й розглядали, то пояснювали неврожаєм, викликаним посухою.
- Соціально-економічний фактор Голодомору: розкуркулення підірвало економічну базу села, знищило рентабельні господарства; в умовах колективізації зникла зацікавленість селян у результатах своєї праці, адже весь урожай вилучався на користь держави, це призвело до низького рівня продуктивності праці.
- Політичний фактор: голод мав штучний характер і був спрямований сталінським керівництвом на підлив української нації.
- Комплексний підхід, який об'єднує всі наведені вище фактори.

СТАЛІНСЬКИЙ ТЕРОР В УКРАЇНІ В 30-Х РР. **XX СТ.**

Репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідний елемент наступу.

Можна виділити п'ять етапів сталінської репресивної політики в Україні:

1. Боротьба зі «шкідництвом».

Штурмівщина в роки індустріалізації призводила до частих аварій на підприємствах, анархії й марнотратства.

У травні 1928 року відбувся показовий процес над старими фахівцями вугільної промисловості (Шахтинська справа). До суду були притягнуті 53 особи, які звинувачувалися в контрреволюційній діяльності, покликаній зірвати індустріалізацію та послабити обороноздатність Радянського Союзу. 11 осіб засудили до розстрілу, інших — до різних термінів ув'язнення.

2. Боротьба проти громадських діячів та інтелігенції.

У кінці 20-х рр. органами ДПУ була «розкрита» Промислова партія (Промпартія) — «антирадянська підпільна шкідницька організація», до якої бучімто належали представники науково-технічної інтелігенції. Від початку й до кінця справа була сфальсифікована правоохоронними органами, але всіх звинувачених суворо покарали за радянськими законами.

Один з перших політичних процесів, який сфабрикувала сталінщина, — справа «СВУ» («Спілки визволення України»), яку розглядали в *березні-квітні 1930 року*. На лаві підсудних опинилося 45 осіб — науковці, лікарі, студенти, учителі, письменники, священники — представники української інтелігенції, серед них С. Єфремов, В. Чеховський, Й. Гермайзе та ін. Вирок ухвалено за стандартним звинуваченням: «Виявлені організації намагалися за допомогою чужоземних держав, емігрантських сил, підбурювання селянства

проти колективізації, убивства Сталіна та його соратників відокремити Україну від СРСР».

З часом до справи «СВУ» були притягнуті близько 5 тис. осіб. За рішенням суду члени «СВУ» одержали терміни ув'язнення до 10 років, які вони відбували на Соловках або в політичних ізоляторах.

Після «СВУ» настала черга сфальсифікованої справи «Українського національного центру» («УНЦ»). **1931** року керівник < УНЦ> історик М. Яворський був розстріляний. До справи також був притягнутий академік М. Грушевський. Хоч слідство щодо нього було припинене, але до самої смерті він перебував під наглядом сталінських правоохоронців і помер за досить загадкових обставин у Кисловодську.

1933 року органи ДПУ розпочали розслідування справи «Української військової організації» («УВО»), яка нібито організовувала саботаж у сільському господарстві.

Крім «УВО», ДПУ сфабрикувало в Україні справу «Польської організації військової» («ПОВ»), «Блоку українських націоналістичних партій» (УНП — боротьбистів, есерів, есдеків).

Усього в Україні з **1930 по 1941 рр.** виявлено понад 100 ворожих до радянської влади «організацій», «центрів», «блоків».

3. Боротьба з «рештками ворожих класів».

4. Ліквідація переродженців і дворушників в партії.

Зі 102 членів та кандидатів у члени ЦК КП(б)У протягом 1937-1938 рр. репресовано 100 осіб. До червня 1938 року були страчені 17 наркомів українського радянського уряду. Жертвами сталінських чисток стали найвідоміші українські комуністи — Ю. Коцюбинський, В. Чубар, С. Косіор, М. Скрипник, П. Постишев, П. Любченко.

Репресій зазнали близько 37% членів КП(б)У, тобто приблизно 170 тис. осіб. За спогадами М. Хрущова, українська компартія була «вичищена до блиску».

5. Чистка військових кадрів.

Чистка не оминула й командних кадрів Червоної армії. Найбільших утрат зазнали Київський і Харківський військові округи. ***Серед репресованих були відомі радянські полководці*** Й. Якір, Є. Ковтюх, І. Федько, Д. Шмідт, Б. Думенко.

Загалом по Київському та Харківському військових округах були репресовані понад 40 командирів та 15 комбригів. Найбільших і найтяжчих утрат зазнав командний склад нових родів військ — механізованих і повітрянодесантних.

Німецький генерал Ф. Гальдер записав у своєму щоденникові у травні 1941 року: «Російський офіцерський корпус виключно поганий. Він створює гірше враження, ніж 1933 року. Росії потрібно буде 20 років, щоб вона повернула минулі висоти».

Довідка.

ДПУ (Державне політичне управління) — репресивний орган радянської держави, завданням якого було придушення опозиції, народного невдоволення, боротьба з «класовими ворогами» тощо. Створене 1922 року.

У 1934 році у зв'язку з утворенням Народного комісаріату внутрішніх справ ДПУ було включене до його складу.

Станіслав Косіор (1889-1939)

Державний та партійний діяч. Автор понад 300 праць з історії України початку XX ст., методології історичної науки. У 1918 р.— у складі українського радянського уряду. Один з керівників боротьби проти німецько-австрійської, польської окупації, денікінщини, Директорії. Був генеральним (1928-1934), потім першим (1934— 1938) секретарем ЦК Компартії України. Брав участь у репресіях. У 1938 р. звільнений з посад, звинувачений у тероризмі й розстріляний.

Стан культури в Україні в 30-ті рр. XX ст.

Досягнення українізації

Унаслідок політики українізації на початку 30-х рр. українська культура перебувала на хвилі піднесення. Великих успіхів досягла **українська мова**. Вона використовувалася в державному апараті, в освіті, художній і технічній літературі, у періодиці та театральному мистецтві.

Високими темпами розвивалася **освіта й наука**. З 1932 року в УСРР запроваджувалася єдина структура загальноосвітньої школи:

- початкова (I-IV класи);
- неповна середня (I—VII класи);
- середня (I-X класи).

З 1938 року суспільні програми шкільної та вузівської історичної науки розвивалися під впливом сталінського **«Короткого курсу історії ВКП(б)»**. За підрахунками українських істориків, республіка за розвитком вищої освіти перегнала більшість країн Європи (124 тис. студентів, які навчалися в 129 вузах). У цей час у Великобританії навчалось 50 тис. осіб, у Німеччині — 70 тис. осіб, у Франції — 72 тис. осіб, в Італії — 75 тис. осіб.

У **1937** році в Українській РСР існувало 284 науково-дослідні заклади, у яких працювали 5 тис. науковців. Провідною науковою установою України стала Академія наук УРСР. До її складу входило 26 інститутів, у яких проводили дослідження 1,2 тис. наукових працівників. **1929** року *президентом Академії наук УРСР став видатний український фізіолог О. Богомолець* — учений, який зробив вагомий внесок у дослідження інфекційних хвороб і розробку питань фізіології. **1931** року під його керівництвом створено Інститут клінічної фізіології в Києві. 5 років потому, у **1936 році, видатний окуліст В. Філатов** організував в Одесі Український науково-дослідний експериментальний інститут хвороб очей і тканинної терапії, який з часом буде названий його ім'ям.

Українські вчені багато зробили в галузі точних наук. Серед відомих математиків того часу були академіки М. Крилов, М. Богомоллов, Д. Граве. Академік Є. Патон розробив теорію електрозварювання, яка сприяла вдосконаленню машинобудування. Під його керівництвом 1934 року в Києві був заснований Інститут електрозварювання, який згодом назвуть його ім'ям.

Світове визнання здобув український учений **Ю. Кондратюк**. Йому належать сенсаційні для того часу дослідження в галузі космонавтики, яка тоді тільки зароджувалася. Він першим обчислив космічну швидкість (11 км/с), що дає змогу подолати силу земного тяжіння, обчислив орбіту польоту космічної ракети на Місяць. Незалежно від російського вченого К. Ціолковського він розробив теорію багатоступінчастих ракет. Українському дослідникові належить ідея створення станції-супутника Місяця (проміжна станція для заправляння паливом космічних ракет). Робота Ю. Кондратюка «Завоювання міжпланетних просторів» на замовлення NASA (США) перекладена англійською мовою. Ідеї та розрахунки вченого використані для підготовки польоту американського космічного корабля «Арроіо» на Місяць. На честь видатного українського вченого один з найбільших кратерів Місяця названо його ім'ям. Міжнародна академія астронавтики рекомендувала долучити ім'я Ю. Кондратюка до 78 вчених світу, представлених у Міжнародному залі космічної слави (штат Нью-Мехіко, США). На нову сходинку піднялася українська література. 1934 року була організована Спілка письменників України. Широке визнання здобули Ю. Яновський, А. Головка, Остап Вишня, П. Тичина, В. Сосюра та ін.

Успішно розвивався **український театр**. На всю країну прославилися творчі колективи Київського академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка, Київського академічного драматичного театру ім. І. Франка, Харківського академічного драматичного театру ім. Т. Шевченка. На весь світ ширилася слава про таких українських співаків, як М. Литвиненко-Вольгемут, О. Петрусенко, І. Паторжинський, глядачі захоплювалися талантом драматичних акторів Ю. Шумського, Г. Юри, М. Крушельницького, А. Бучми.

Розвивалися образотворче **мистецтво та архітектура**. У цих галузях плідно працювали художники М. Самокиш, О. Шовкуненко, В. Касіян,

скульптор М. Манізер, архітектори В. За-болотний, І. Фомін. Кіномистецтво Радянської України збагачувалося новими працями — фільмами О. Довженка, І. Кавалерідзе, І. Савченка, І. Пир'єва та ін.

Євген Патон (1870-1953)

Народився в м. Ніцца (Франція). Видатний учений у галузі електрозварювання та мостобудування, академік АН УРСР (з 1929 р.). У 1929 р. організував в АН України кафедру інженерних споруд, на базі якої створено Інститут електрозварювання (1934 р.). Протягом 1934—1953 рр. — директор цього інституту. Під його керівництвом винайдено спосіб автоматичного швидкісного зварювання, який відіграв визначну роль у технічному розвитку людства.

Юрій Кондратюк (Олександр Шаргей) (1897-1942)

Геніальний інженер, один з піонерів ракетної техніки й теорії космічних польотів, теоретик використання вітру у виробництві електроенергії. Народився в Полтаві. Навчався в Петроградському політехнічному інституті, брав участь у Першій світовій, а згодом у громадянській (у складі Добровольчої армії) війнах. Ця обставина й спонукала О. Шаргея до зміни 1921 р. прізвища та імені. Виїхав за кордон. Працював як інженер і науковець у США. 1941 року пішов добровольцем на фронт. Останні відомості про Ю. Кондратюка датовані 1942 роком.

Олександр Довженко (1894-1956)

Народився на околиці повітового м. Сосниці, що на Чернігівщині. Фундатор української національної школи кінематографії, геніальний кінорежисер, чия картина «Земля» увійшла до 12 найкращих стрічок «усіх часів і народів», визнаний майстер серед кіно-митців, самобутній письменник-роман-тик, один з найвидатніших художників і мислителів України й світу, якого греки, знані своїм ревним ставленням до власної культури, назвали Гомером XX століття. Добровільно вступив до Армії УНР. За своє творче життя поставив 14 ігрових і документальних фільмів, написав 15 літературних сценаріїв і кіноповістей, дві п'єси, автобіографічну повість, понад 20 оповідань і новел, ряд публіцистичних статей і теоретичних праць, присвячених питанням кіномистецтва.

Розстріляне відродження

Розстріляне відродження — умовна назва літературно-мистецької генерації 20-30-х рр. XX ст., репресованої більшовицьким режимом. З кінця 20-х рр. Комуністична партія почала розглядати літературу й мистецтво як одну з ділянок культурного фронту.

Спочатку були заборонені літературні товариства. Під невблаганним пресом терору опинилися науковці, освітяни, діячі сфери культури. Посилювалася боротьба проти «націоналістичних ухилів». Як справедливо зазначає український історик О. Бойко, «під гаслом боротьби з «хвильовизмом» почали переслідувати творчу інтелігенцію, боротьба з «волобуєвщиною» зачепила наукову інтелігенцію, а «шумгькізм» — навіть стару ленінську гвардію».

30-ті рр. пройшли під знаком жорстокого переслідування діячів національної культури. їх одразу зарахували до складу сфабрикованих органами ДПУ «контрреволюційних націоналістичних організацій». Не витримуючи психологічного тиску, наклали на себе руки письменник М. Хвильовий та нарком освіти М. Скрипник. **Жертвами сталінського терору стали відомі літератори** Б. Антоненко-Давидович, М. Яловий, П. Губенко (Остап Вишня), діячі Комуністичної партії Західної України Г. Бараба-Іваненко, П. Ладан, К. Максимович, Ф. Приступа та ін.

Під час боротьби з «націоналістичною контр-революцією» знищено в концтаборах режисера Л. Курбаса, засновника української школи монументального мистецтва О. Бойчука, письменників М. Куліша, М. Зерова, Г. Косинку. *Зі 193 членів і кандидатів у члени Спілки письменників України репресовано 97 осіб.* Загалом у роки сталінського терору жертвами режиму стали 500 письменників України.

У сталінських катівнях закінчив свій життєвий шлях відомий учений-сходознавець А. Кримський. Ще задовго до 30-х рр., начебто передбачаючи власну долю, він написав свій «Заповіт» — «На тортурних муках»:

Без молитви шпурнуть мого трупа

В підтюрємні мури

Надпишіть, що був я злочинець

І загинув з тортури.

Микола Хвильовий (справжнє прізвище — Фітільов) (1893-1933)

Український письменник. Народився на Сумщині. Учасник Першої світової війни. Згодом воював у складі Червоної армії. У 20-ті роки один з найпопулярніших письменників. У своїх творах показав драматизм громадянської війни, гостро реагував на розбіжності ідеалу і дійсності. Піддавав критиці сталінські форми та методи будівництва соціалізму в духовному житті. Виступав за піднесення національної свідомості та орієнтацію української культури на здобутки й творчі пошуки західноєвропейського простору. Брав участь у літературних дискусіях 1925—1928 рр. За свої ідеї був звинувачений у націоналізмі, доведений до самогубства.

Після завершення Першої світової війни й національно-визвольної боротьби 1917-1921 рр. під владою Польщі опинилися такі етнічні українські землі:

- Галичина,

- Холмщина,
- Підляшшя,
- Західна Волинь,
- Західне Полісся,
- Посяння,
- Лемківщина.

Відповідно до Варшавського та Ризького договорів ці території офіційно закріплювалися за Польщею.

Згідно зі статистичними даними 1921 року в Польщі жило 27 млн. осіб, серед яких майже третину (31%) становили національні меншини (українці, євреї, білоруси, німці та ін.). Українці стали тут найчисленнішою національною групою (після поляків) — їх було понад 5 млн. осіб (15% від усього населення).

Новостворена Польська держава обіцяла країнам Антанти надати українцям широкі автономні права, але цієї обіцянки не дотримала. Натомість вона вживала заходів, унаслідок яких:

- були ліквідовані всі демократичні інституції ЗУНР;
- категорично заборонялося вживати назви «Західна Україна», «Східна Галичина»;
- забороненими стали слова «українець», «український», замість них реанімувався давній термін «русин», «русинський»;
- зусиллями міністра освіти С. Грабовського українські школи були перетворені на польсько-українські з перевагою польської мови;
- українців не приймали до Львівського університету, у якому закрили всі українські кафедри;
- українців та представників тих національних меншин, які підтримували Західноукраїнську Народну Республіку (здебільшого євреїв і німців), звільнено з керівних посад і державних закладів.

Терор охопив терени Галичини. Десятки тисяч українців і тих, хто їм співчував, зазнавали масових арештів, ув'язнень, концтаборів. Польська влада повела наступ проти української культури та освіти. Відбувалася штучна колонізація: до українських міст були переселені 100 тис. осіб польського походження, а до сіл — 200 тис. осіб.

Щоб придушити опір українців, за ініціативи польського прем'єр-міністра Юзефа Пілсудського в Галичині проведено «пацифікацію» — масові репресії проти українців, здійснені за допомогою військових та поліції. Наступ на політичне, громадське й культурне життя супроводжувався арештами, погромами українських кооперативів та різноманітних установ.

У червні 1934 року в Березі-Картузкій був створений спеціальний концентраційний табір для репресованих українців. Щоб завадити консолідації українського національно-визвольного руху, був установлений штучний кордон між Галичиною та Волинню, Поліссям і Підляшшям.

Польський уряд постійно намагався посіяти розбрат між 3-мільйонним українським населенням Галичини, переважно греко-католицького віровизнання, та 2-мільйонним православним населенням, яке мешкало на інших підвладних Польщі українських землях.

Національні утиски доповнювалися жорстоким соціально-економічним гнобленням. Польський уряд поділив країну на дві території: «Польщу А» та «Польщу Б». До першої входили етнічні польські землі, до другої — переважно західноукраїнські та західнобілоруські. Для території «А» був визначений швидкий індустріальний розвиток, а територія «Б» мала залишатися ринком збуту польських товарів та джерелом сировини. 85% підприємств цього краю були дрібними й не витримували серйозної конкуренції.

Під час економічної кризи 1929-1932 рр. значна кількість українських підприємств і господарств зазнала чималих збитків або розорилася, а польський уряд активно підтримував польських підприємців і землевласників.

Політичний та національно-визвольний рух у Західній Україні

Українське населення не вважало польську владу постійною, а розглядало її як тимчасову й окупаційну. Переважна його більшість бойкотувала заходи поляків (перепис населення, парламентські вибори).

1920 року була заснована Українська військова організація (УВО), яку очолив Є. Коновалець. Ця організація вдалася до серії терористичних актів, серед яких були замах на прем'єр-міністра Юзефа Пілсудського 25 листопада 1921 року, підпали господарств польських поміщиків, напади на поліцію тощо. З вояків УГА створювалися партизанські загони. Кілька років їм удавалося активно діяти, і тільки 1922 року вони були розбиті польськими військами, їх керівників розстріляли.

До 1923 року у Відні діяв уряд ЗУНР, очолюваний Є. Петрушевичем, який протягом певного періоду координував політичний рух у Галичині. Уряд Є. Петрушевича робив усе можливе, щоб його почули великі держави: надсилав їм ноти протесту проти польської окупації, звертався до них по допомогу.

Проте Антанта хотіла мати потужний кордон з Радянською Росією, тому була зацікавлена в сильній Польщі.

Країни Антанти визнали Східну Галичину частиною Польської держави, зобов'язавши її уряд забезпечити автономію Галичини й демократичні права її громадян. Варшава ніколи не дотримувала цих обіцянок.

Під впливом суспільно-політичних обставин український політичний рух Західної України розділився на кілька течій і напрямків:

- прибічників нормалізації відносин з поляками й використання демократичних інституцій Польської держави для відстоювання прав і свобод українців;
- прихильників Радянського Союзу, які вбачали майбутнє України в складі СРСР;
- прихильників радикальних течій боротьби проти польської окупації, що виступали за незалежну Українську державу, яку були готові виборювати всіма можливими засобами.

До першої групи належало Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), утворене внаслідок об'єднання різних політичних сил Галичини й Волині (лідер УНДО — Д. Левицький). Головною метою УНДО проголосило боротьбу за самостійну й соборну Україну легальними засобами. Програмою-мінімум ця організація вважала досягнення автономії українських земель у складі Польщі, проте у зв'язку з антиукраїнською політикою польського уряду вона дуже швидко втратила своїх прихильників.

Другий табір репрезентувала Комуністична партія Західної України (КПЗУ), утворена 1923 року. Комуністи, як завжди, бажали шляхом соціалістичної революції досягти соціального та національного визволення. Виходячи із загальних інтернаціональних поглядів, керівництво КПЗУ вважало важливим союз із польськими трудящими. Партія активно використовувала легальні й нелегальні методи роботи. Більшість членів партії становили українці, хоч серед партійців були також євреї й поляки. Сталінське керівництво з недовірою поставилося до КПЗУ. 1938 року партія за рішенням Комуністичного Інтернаціоналу була розпущена у зв'язку з трафаретними сталінським звинуваченням — начебто в її ряди проникла фашистська агентура.

1929 року у Відні завершилося оформлення **третього табору**, який репрезентувала Організація українських націоналістів (ОУН), куди ввійшли різноманітні радикальні групи. Головою проводу був обраний Євген Коновалець. Програма ОУН ґрунтувалася на радикальному націоналізмі Дмитра Донцова, який проголошував прийнятними для здобуття незалежності України будь-які методи й засоби. ОУН засуджувала соціалізм, капіталізм, лібералізм, демократизм, висуваючи на перший план революційний націоналізм. Ця організація активно застосовувала тактику революційного терору проти польської адміністрації та українців, які співпрацювали з польською владою.

За підрахунками О. Субтельного, на початку 30-х рр. націоналісти організували сотні актів саботажу та 60 актів замахів та вбивств (1934 року члени ОУН ліквідували польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького).

З часом в організації виник конфлікт між Центральним проводом та галицьким крайовим керівництвом ОУН, на чолі якого стояв Степан Бандера. Молоді галичани засуджували старших товаришів у далекому зарубіжжі за пасивність і закликали до насильницьких дій проти Польщі.

1938 року Є. Коновалець був убитий радянським розвідником, і його місце зайняв Андрій Мельник, який уважав за необхідне орієнтуватися на фашистську Німеччину й планував за допомогою Гітлера звільнити Україну від влади Польщі, Румунії, Чехословаччини та СРСР.

Після трагічної загибелі Є. Коновальця Організація українських націоналістів розкололася на два протиборчих крила: ОУН(Б) — С. Бандери та ОУН(М) — А. Мельника. Щоб досягти своєї мети в боротьбі за визволення України, обидва проводи вступили в активний контакт з керівництвом нацистської Німеччини.

Євген Коновалець (1891-1938)

Український військовий і політичний діяч, полковник Армії УНР, голова Проводу українських націоналістів (з 1927 року). Народився в с. Зашків Львівського повіту (тепер Львівська обл.). Вивчав юриспруденцію на юридичному факультеті Львівського університету. Член Української національно-демократичної партії. На початку Першої світової війни був мобілізований до австрійської армії, згодом потрапив у російський полон. У вересні 1917 р. втік з табору й незабаром дістався до Києва. Був одним з ініціаторів створення Галицько-Буковинського куреня січових стрільців, який незабаром перетворився на одну з найдієздатніших частин Армії УНР. Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського полк січових стрільців роззброєно й розформовано. Пізніше з дозволу гетьмана формує Окремий загін січових стрільців. 1918 року січові стрільці під командуванням Є. Коновальця підтримали Директорію УНР у повстанні проти влади П. Скоропадського і в Мотовилівському бою 1918 року розбили гетьманські частини. У листопаді 1919 року потрапив до польського табору для військовополонених у Луцьку. Весною 1920 року, звільнившись з ув'язнення, перебрався до Чехословаччини. 1921 року повернувся до Львова. У грудні 1922 року емігрував. З 1929 року — голова Організації українських націоналістів. Діяльність Євгена Коновальця як керівника

ОУН, намагання поставити українське питання в Лізі Націй, його постійні спроби налагодити націоналістичне підпілля в УСРР, викликали занепокоєння в більшовицького керівництва в Москві. 1938 року Є. Коновалець загинув у Роттердамі (Нідерланди), відкриваючи поштовий пакет, у якому був вибуховий пристрій, переданий йому агентом радянських спецслужб. Похований на кладовищі Кросвік у Роттердамі. (За «Довідником з історії України»)

Степан Бандера (1909-1959)

Відомий український політичний діяч, один з лідерів українського національно-визвольного руху 30—50-х рр. Народився на Станіславщині (тепер Івано-Франківщина) у родині греко-католицького священика. 1933 року спланував і провів шкільну акцію, спрямовану проти спроб польського уряду полонізувати українське шкільництво. 1934 року заарештований, засуджений до смертної кари, згодом замінені на довічне ув'язнення. Звільнений 1939 року. Прибувши до Львова, разом з активом ОУН виробив детальний план розбудови мережі ОУН на теренах усієї України. 1941 року був заарештований німецькою окупаційною владою, після відмови скасувати Акт відновлення Української держави ув'язнений у концентраційному таборі Саксенгаузен. Після звільнення жив в Інсбруку, Зесенфельді, Мюнхені. У 1953—1954 рр. намагався врегулювати відносини між українськими еміграційними угрупованнями й досягти консолідації всіх націоналістичних сил за кордоном. У наступні роки активізував роботу для налагодження зв'язків з націоналістичним підпіллям в Україні та формування нової нелегальної структури ОУН на українських землях. Ця організаційна діяльність С. Бендери серйозно занепокоїла керівництво СРСР. С. Бандера вбитий 15 жовтня 1959 року в Мюнхені агентом КДБ Б. Сташинським. Похований на кладовищі в Мюнхені. (За «Довідником з історії України»)

Українські землі під владою Румунії

У 1918-1919 рр., скориставшись громадянською війною, яка точилася на теренах України, Румунія захопила значну кількість українських земель. Українців, які опинилися в Румунській державі, можна поділити на три групи:

- населення теренів Бессарабії;

- жителі повіту Марамарош (колишня територія Угорщини);
- населення Північної Буковини.

Українське населення зазнавало всебічного соціального й національного гноблення, тому час від часу піднімалося на боротьбу з окупантами. 1919 року відбулося Хотинське повстання, яке очолили більшовики. У ньому взяло участь понад 30 тис. осіб, але встояти перед регулярною румунською армією вони не змогли. Частина повстанців перейшла на терени УНР.

У вересні 1924 року в с. Татарбунарах та інших селах Південної Бессарабії спалахнуло антирумунське повстання. Загальна кількість учасників цього виступу досягла 6 тис. осіб, але після жорстоких боїв повстанців розбили. Над заарештованими вцілілими українцями був організований «Процес 500» (така кількість учасників опору потрапила в полон до окупантів). Для захисту підсудних проводили міжнародну кампанію солідарності, у якій узяли участь видатні науковці, громадські й культурні діячі А. Барбюс, Р. Роллан, Т. Драйзер, А. Ейнштейн, Б. Шоу, Т. Манн та ін. Під тиском світової громадської більшості заарештованих звільнили.

У 1918-1928 рр. на окупованих українських землях був запроваджений воєнний стан. Щоб румунізувати українців, Бухарест закрив усі школи, де викладали українською мовою, скасував українські кафедри у вищих навчальних закладах, заборонив українську пресу, переслідував церкву.

Румунська влада грабувала українські села й міста. Наприклад, з Чернівців до Бухареста вивезено чимало промислових об'єктів, селянство обкладалося надподатками й розорювалося.

На підвладних Румунії територіях діяли головні політичні сили:

- Комуністична партія Буковини (заснована 1918 р.), яка боролася за возз'єднання з Радянською Україною. 1926 року вона об'єдналася з Комуністичною партією Румунії (лідери — С. Канюк, В. Гаврилюк, Ф. Стасюк).
- Угодовці з румунською владою представлені Українською національною партією (заснована 1927 р., лідер — В. Залозецький). Цій партії навіть удалося здобути декілька місць у румунському парламенті.
- Націоналістичний табір (лідери — О. Зибачинський, І. Григорович, Д. Квітковський), який, використовуючи умови конспірації, зумів об'єднати навколо себе значну кількість молоді й селянства.

1938 року в Румунії була встановлена військова диктатура й усі українські політичні організації перейшли на нелегальне становище.

Джерела

Економічний розвиток Буковини (1926 р.)

За даними Буковинської торговельної палати Буковина після прилучення до Румунії неухильно занепадає економічно. Бухарест проводить у цьому напрямку певну лінію.

З 15 млрд. лей, що їх дав Румунський державний банк у формі кредиту всім провінціям Румунії, Буковина дістала лише 15 млн., тобто одну тисячну частку загальної суми кредиту. Зате прибутки, що має Румунія з Буковини, становлять 15% державного бюджету Румунії.

Політика уряду королівської Румунії щодо освіти на Буковині (1926 р.)

Буковинська українська газета «Боротьба» повідомляє, що міністерство освіти відповіло категоричною відмовою на колективне прохання українських сіл Буковини відкрити в країні школи з викладовою українською мовою. клопотання підписали 40 тис. виборних від селян.

У зв'язку з цим міністерство освіти заявляє, що на всі нові клопотання в цій справі відповіді не буде.

Українські землі у складі Чехословаччини

Після розпаду Австро-Угорської імперії закарпатські українці, значною мірою під впливом політичних подій у Галичині, стали на шлях політичного самовизначення. За приєднання до України висловилися народні з'їзди в Любовні (8 листопада 1918 року), у Сваляві (8 грудня 1918 року), у Сиготі (18 грудня 1918 року) і в Хусті, де 21 січня 1919 року зібралося 400 делегатів від майже півмільйонного українського населення краю. Під керівництвом братів Юлія та Михайла Брашайків з'їзд виявив волю мешканців Закарпаття приєднатися до УНР. Ужгородська народна рада висловила лояльність до Угорщини, а Пряшівська (вже в окупованому чеськими військами місті) висловилася за приєднання до Чехословаччини. У 1919 році територія Закарпаття перебувала під різними владами: східну частину краю окупували румуни (за винятком Ясіня з кількома гуцульськими селами, де існувала так звана Гуцульська республіка), західну — чехи, а Березький комітат залишився за угорцями. 8 травня 1919 року представники Ужгородської, Хустської та Пряшівської рад, утворивши Центральну народну руську раду, проголосили приєднання Закарпаття до Чехословаччини. На це рішення великою мірою вплинула діяльність закарпатської еміграції у США, речники якої вели переговори з Прагою, переважно з президентом Т. Масариком, для включення Закарпатської України до майбутньої республіки чехів і словаків на федеративних засадах. Серед закарпатських громад США був проведений плебісцит, на якому 2/3 голосів здобула ідея приєднання Закарпаття до Чехословаччини.

У складі Чехословаччини Закарпаття було окремим адміністративним краєм і спочатку називалося Підкарпатською Руссю, а згодом було перейменоване на Підкарпатський край.

Уряд Чехословаччини обіцяв українцям широкі автономні права, щоправда, ці обіцянки здебільшого так і залишилися на папері.

Чехословаччина була однією з небагатьох демократичних держав Європи, тому чеська влада ставилася до українців ліпше, ніж окупанти на інших землях. На Закарпатті ширилася українська освіта й культура, у школах дозволялося вибирати мову навчання, активно діяли такі українські організації, як «Просвіта» й «Пласт». Політика уряду не забороняла діяльності політичних партій та рухів, яких тут налічувалося понад 30. Основними політичними течіями на Закарпатті стали:

- мадярофіли — прибічники ідеї повернення Закарпаття до Угорщини;
- русофіли — українці (або русини, як вони себе називали), що вважали себе частиною єдиного руського народу;
- комуністи Закарпаття, які були складовою частиною комуністичного руху в Чехословаччині й виступали за приєднання Закарпаття до Радянської України;
- український народовецький (українофільський) табір, що розглядав населення Закарпаття як частину єдиного українського народу й боровся за автономію краю, а в перспективі — за возз'єднання із самостійною незалежною Українською державою.

Чеський уряд убачав у Закарпатті тільки аграрно-сировинну базу своєї держави. Вага промисловості в економіці краю не перевищувала 2%. Чеська влада намагалася підтримати аграрний сектор Закарпаття, передаючи селянам окремі землі угорських поміщиків. Та сільському господарству катастрофічно бракувало капіталовкладень.

За підрахунками українського історика О. Бойка, 90% селянських господарств потрапили в кабалу до банків і лихварів, а різноманітні штрафи та податки протягом 1919-1929 рр. зросли в 13 разів. Це викликало протест місцевих українців.

За час перебування Закарпаття у складі Чехословаччини влада понад 90 разів віддавала команду військам і поліції відкривати вогонь по українцях.

Проголошення Карпатської України

Після Мюнхенської угоди, підписаної 29-30 вересня 1938 року між прем'єр-міністром Великобританії Чемберленом, прем'єр-міністром Франції Делад'є та фашистськими диктаторами Гітлером і Муссоліні, від Чехословаччини відірвано Судетську область і передано Німеччині. Почалася криза чеської державності. У жовтні 1938 року Прага погодилася надати автономію Закарпаттю. Уряд краю спочатку очолив угрофіл А. Бродій, а через кілька днів А. Волошин, який виступав за будівництво автономної Карпатської України у

федеративному зв'язку з чехами й словаками. Однак міжнародні події перешкодили нормальному розвитку автономії.

Щоб заручитися підтримкою Угорщини в майбутній війні, 2 листопада 1938 року Німеччина та Італія провели у Відні арбітраж, який розділив Закарпаття. Гітлерівська дипломатія передала Будапештові значну кількість українських земель зі 180-тисячним населенням і найбільшими містами: Ужгородом, Береговим, Мукачевим.

Уряд А. Волошина переїхав до Хуста. Йому вдалося провести кілька реформ, серед яких українізацію адміністративної влади та освіти. Був створений зародок збройних сил — «Карпатська Січ», до складу якої увійшли 5 тис. осіб.

Виникнення Карпатської України викликало неабияке піднесення на інших українських землях. Багато молодих українців, особливо з Галичини, переходили кордон і вливалися до лав «Карпатської Січі».

«Карпатська проблема» викликала новий розкол в ОУН. Галицький провід був готовий усебічно підтримати карпатоукраїнців, а оточення А. Мельника, знаючи реальні плани Гітлера, закликала до стриманих дій.

У ніч з 14 на 15 березня 1939 року німецька армія вступила на терени Чехословаччини. За угодою з Гітлером Угорщина почала окупацію всього Закарпаття. 15 березня 1939 року Сойм Карпатської України проголосив незалежність країни й ухвалив Основний закон, який містив такі положення:

- «Карпатська Україна є незалежна Держава;
- Назва Держави є: КАРПАТСЬКА УКРАЇНА;
- Карпатська Україна є республіка на чолі з президентом, вибраним Соймом Карпатської України;
- Державною мовою Карпатської України є українська мова;
- Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта...». Президентом Карпатської України став обраний під гуркіт гармат Августин Волошин. 14 березня угорські війська вдерлися на Закарпаття.

Воєнізована організація, створена для охорони краю, — «Карпатська Січ», — незважаючи на героїчний опір, не змогла зупинити вторгнення 40-тисячної угорської армії.

Закарпатська Україна була окупована Угорщиною, яку підтримувала фашистська Німеччина. А. Волошин разом з урядом змушений був емігрувати.

Попри морок окупації, який знову охопив Закарпаття, проголошення незалежної держави мало велике історичне значення, бо продемонструвало непоборне прагнення населення краю до возз'єднання в єдиній Українській державі.

Персоналії

Августин Волошин (1874-1945)

Видатний український педагог, науковець, релігійний і громадський діяч, президент Карпатської України. Народився в с. Келеничі (тепер Міжгірського району Закарпатської обл.) Здобув теологічну освіту в Ужгородському університеті, закінчив Вищу педагогічну школу в Будапешті й одержав диплом викладача математики й фізики. Разом з однодумцями розгорнув велику культурницьку діяльність на Закарпатті: видавав газети, популярну серію дешевих книжок щодо створення кооперативів, читалень, підручники, посібники тощо. У травні 1920 року під безпосереднім впливом А. Волошина постає товариство «Просвіта», яке відіграло велику роль у формуванні національної свідомості мешканців Закарпаття. У 1938 році очолив уряд Підкарпатської Русі. Під час приєднання Чехії до гітлерівської Німеччини й проголошення незалежності Словаччини проголосив 14 березня 1939 року незалежність Карпатської України. Після

угорської окупації Закарпаття змушений був емігрувати. Упродовж 1939—1945 рр. живу Празі, був ректором Українського вільного університету. У травні 1945 року радянські спецслужби заарештували А. Волошина й перевезли до Москви, де він і помер у тюрмі.

Україна в роки другої світової війни (1939-1945 рр.)

Після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз величезні території були окуповані. Загарбникам уже в 1941 році відійшла територія України з населенням понад 40 млн. осіб. Гітлерівці рвалися до Москви, намагаючись водночас закріпитися на завойованих землях. Проте війна набула затяжного характеру. У взаєминах з новою німецькою владою перед українським населенням постала дилема: підкоритися окупації або чинити опір. Населення більшості окупованих нацистами країн Європи вирішило підкоритися загарбникам.

Однак становище українців на початку Другої світової війни було особливим і зумовили його такі фактори:

- у спогадах старшого покоління німецька влада в Україні 1918 року супроводжувалася масовим пограбуванням, але меншими репресіями, ніж у сталінські роки;
- здавалося, що праця в умовах німецького порядку була цікавішою й давала можливість жити краще, ніж у радянські часи. До того ж праця на німців була єдиним шансом вижити на окупованій території;
- стрімкий наступ німецької армії переконував у непереможності вермахту, тому чинити опір німцям здавалося марним;
- сталінський режим приніс стільки страждань і горя населенню України, що значна його частина не хотіла підтримувати радянську владу в будь-якій формі;
- на настроях українців, безумовно, відбилася відсутність власної держави, що певною мірою визначало їхню пасивність.

Тотальний німецький терор на теренах України принципово змінив суспільний настрій. За словами відомого українського історика М. Ковалю, там, де німців 1941 року зустріли з хлібом та сіллю, у 1942 році вже ставили міни.

Особливістю українського руху Опору стала наявність двох напрямків боротьби. У цей час в Україні діяли:

- прибічники Радянського Союзу, які боролися проти вермахту;
- українські націоналісти, що намагалися воювати на два фронти — як проти нацистів, так і проти радянської влади.

У лісистій північній частині України були сприятливі умови для партизанського руху, який на Волині й Поліссі набув організованого характеру 1942 року, коли був створений Український штаб партизанського руху, який очолив Тимофій Строкач. У Русі Опору брали участь партійні й безпартійні, дорослі й діти.

Радянський рух Опору

Директива радянського уряду від 29 червня 1941 року закликала до всенародного руху Опору нацистам, створення партизанських загонів та підпільної діяльності.

7 липня 1941 року у зверненні Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У «До українського народу» підкреслювалося, що треба відродити «славні традиції українських партизанів, які нещадно знищували в роки громадянської війни німецьких окупантів. «На зайнятій ворогом території, — говорилося в цьому документі, — створюйте кінні й піші партизанські загони, диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, висаджуйте в повітря в тилу ворога мости, дороги, знищуйте телеграфний і телефонний зв'язок, підпалюйте ліси й склади, громіть обози противника. Створюйте ворогові та його посібникам нестерпні умови, нещадно переслідуйте і знищуйте їх, усіма

способами зривайте всі заходи ворога». Основне ядро партизанського руху повинні були скласти комуністи, комсомольці та ветерани громадянської війни.

Від самого початку організація радянського руху Опору зазнавала чималих труднощів:

- у роки сталінських репресій загинув командувач Київського військового округу (КВО) Й. Якір, який добре розумівся у справах ведення лісової війни. За його часів на тодішніх кордонах УРСР на випадок війни були підготовлені партизанські бази й спеціалісти партизанської війни. Після страти командувача репресовано всі кадри, яких готували до боротьби у ворожому тилу, а партизанські бази знищено;
- у ворожому тилу опинилися десятки тисяч військовослужбовців радянської армії, частина з яких намагалася прорватися до своїх. Комусь це вдавалося. Проте часто, розбившись на невеличкі групи, вояки намагалися прорватися самотійно, але до мети не доходили: гинули в сутичках чи потрапляли в полон до німців. Перед початком війни тактика партизанського опору навіть не була розроблена. Бійців і командирів переконували: «Будемо бити ворога на його території»;
- частина партійних і радянських керівників не мала ніякого досвіду в організації партизанської боротьби й не розуміла призначення партизанських загонів. На початку війни партизанські загони були погано озброєні і навчені, а окремі військові начальники висували партизанські загони не в тил ворогові, а на передову, де вони звичайно поступалися піхотним та моторизованим частинам вермахту, і тому зазнавали важких утрат;
- Москва втратила зв'язок з багатьма партизанськими загонами. З 3,5 тис. партизанських формацій, які залишилися в тилу ворога на окупованих територіях, улітку 1942 року Центр мав зв'язок тільки з 22 загонами; інші групи розпалися чи були знищені німцями;
- дуже часто спроби радянських і партійних органів налагодити зв'язки з партизанами чи започаткувати партизанський рух закінчувалися трагічно. Радянських парашутистів перехоплювали німецькі спецслужби чи місцеве населення, яке передавало їх до рук гестапо.

З відданих радянській владі людей у населених пунктах створювалися підпільні групи. Для розвідувальної й підпільної роботи в німецькому тилу залишалося чимало співробітників НКВС. Восени 1941 року в Україні формувалися підпільні обкоми, райкоми, первинні організації й групи ВКП(б). У лісах з'явилися партизанські загони, на чолі яких стояли здебільшого ті, хто був здатним здійснювати бойові операції.

Москві довелося терміново переглянути довоєнну теорію війни, згідно з якою, у разі нападу противника на СРСР, бойові дії мали перенестися на ворожу територію. Тепер радянське командування покладало великі надії на організований партизанський рух та підпільну роботу на окупованих територіях. Однак проти недосвідчених підпільників і партизанів діяли фашистські каральні органи.

Реально ситуація з партизанським рухом змінилася, коли 30 травня 1942 року при ставці Верхового головнокомандувача був створений Центральний штаб партизанського руху, який очолив перший секретар ЦК КП(б) Білорусі П. Пономаренко. У цей же час виник Український штаб партизанського руху (УШПР), який очолив Т. Строчак. Український партизанський штаб розгорнув велику роботу з об'єднання та організації партизанського руху в Україні. У партизанські райони літаками перекидалися зброя, боєприпаси, медикаменти, підготовлені люди, поліграфічна техніка, пропагандистські матеріали.

На середину 1943 року в Україні діяли 46 великих партизанських з'єднань, близько 2 тис. загонів і диверсійних груп чисельністю понад 100 тис. осіб.

Джерелами формування радянського партизанського руху Опору стали:

- комуністи й комсомольці, яких залишили в тилу ворога для підпільної діяльності;
- солдати й офіцери радянської армії, які опинилися в оточенні;
- утікачі з німецьких гетто й концтаборів;
- фахівці партизанської війни, вишколені в спеціальних підрозділах;
- патріотично налаштоване місцеве населення.

Форми боротьби народних месників:

- напади на німецькі гарнізони, військові об'єкти, комунікації тощо;
- диверсії в тилу ворога;
- створення радянських районів у німецькому тилу;
- пропагандистська робота серед місцевого населення.

За підрахунками істориків, у роки війни партизани України знищили 500 тис. німецьких окупантів та їхніх пособників, 407 німецьких гарнізонів, комендатур, поліцейських установ, 5 тис. ешелонів, 1,5 тис. танків, 200 літаків, 600 мостів тощо.

У середині 1943 року партизанські з'єднання України взяли активну участь у бойових діях на комунікаціях проти німецьких військ, які просувалися в район Курської дуги. Восени цього ж року українські партизани взяли участь в операції «Концерт», унаслідок здійснення якої німці зазнали великих утрат. Серед видатних партизанських діячів України найвідомішими стали С. Ковпак, О. Федоров, С. Руднев, О. Сабуров, М. Наумов, П. Вершигора, Я. Мельник, П. Куманюк та інші. Партизанські загони С. Ковпака пройшли бойовий шлях від Путивля до Карпат. Героїзм учасників рейду блискуче змалював у своїй книзі «Люди з чистою совістю» один з партизанських командирів Петро Вершигора.

У ворожому тилу безстрашно боролися з ворогом члени підпільної організації «Партизанська іскра» із с. Кримки на Миколаївщині, яку очолювали В.

Моргуненко, П. Гречаний і Д. Дячен-ко, «Народна гвардія» ім. І. Франка. В українських містах і селах діяли молодіжні підпільні організації. У вересні 1942-1943 рр. в м. Краснодоні діяла підпільна молодіжна організація «Молода гвардія», до складу якої входили І. Туркенич, О. Кошовий, І. Земнухов, В. Третьякевич, С. Тюленін, Л. Шевцова. Молодогвардійці, крім антигітлерівської пропаганди, організували низку диверсій і бойових операцій.

За різними оцінками істориків, у радянському Русі Опору в Україні взяли участь від 100 тис. до 500 тис. партизанів. 95 з них нагороджені званнями Героїв Радянського Союзу (С. Ковпак, О. Федоров — двічі), а 183 тис. нагороджені орденами та медалями.

Довідка.

Гестапо (німецькою Gestapo, скорочення від Geheime Staatspolizei — таємна державна поліція) — державний репресивний орган у гітлерівській Німеччині 1933—1945 рр., який здійснював масовий терор і каральні операції в Німеччині й на окупованих нею країнах Європи. Один з основних терористичних органів німецького фашизму.

Джерела

Відомості про діяльність підпільної комсомольської організації м. Полтави

(жовтень 1941 — травень 1942 рр.) ...За час існування підпільної організації написано й розповсюджено понад 2 тисячі листівок... Через Убийвовк організація підтримувала зв'язок з партизанським загonom Жарова.

Члени організації, керованої Убийвовк, зривали мобілізацію молоді до Німеччини, звільняли радянських військовополонених. Готуючись до збройного опору, за допомогою робітників заводу «Метал» ремонтували та виготовляли зброю...

Сидір Ковпак (1887-1967)

Один з організаторів партизанського руху в Україні. Учасник Першої та Другої світових війн. У роки громадянської війни очолив у с. Котельва партизанський загін, який боровся проти австро-німецьких окупантів та денікінців, воював на Східному фронті. У роки війни з фашистськими загарбниками партизанське з'єднання під командуванням С Ковпака провело 5 рейдів по тилах ворога. Автор книги спогадів «Від Путивля до Карпат».

Український національний рух Опору

Організація українських націоналістів розглядала війну між Німеччиною та СРСР як можливість відновлення незалежності Української держави. Водночас різні фракції ОУН — під проводом С. Бандери ОУН(Б) та під проводом А. Мельника ОУН(М)— бажали використати для цієї мети співробітництво з фашистською Німеччиною, але ці спроби виявлялися марними. Ще до нападу на СРСР за домовленістю з німецькими спецслужбами з оунівців були створені два батальйони «Нахтігаль» та «Роланд». ОУН намагалася використати ці формування для зміцнення української влади, німці — для каральних акцій проти поляків та євреїв.

Бойові підрозділи «Роланд» («Ролянд») і «Нахтігаль». На початку 1941 року між керівництвом ОУН(Б) і командуванням німецького абверу, який представляли адмірал В. Канаріс і генерал В. фон Браухіч, була досягнута домовленість про

створення українського військового відділу під політичним проводом Організації українських націоналістів.

У квітні - травні 1941 року був сформований батальйон «Роланд», один з двох бойових підрозділів «Дружини українських націоналістів».

Організацією цієї частини керував полковник Р. Ярий. У цілому відповідальність за створення цього військового формування лягала на бюро ОУН(Б), що перебувало у Відні. Особовий склад батальйону (близько 350 осіб) пройшов військову підготовку в Зауберсдорфі поблизу Відня. Командиром «Роланда» був призначений полковник Є. Побігущий, старшинами — М. Бригідер, Л. Ортинський та ін.

На початку червня 1941 року батальйон «Роланд» переправили в район Кимпулунга на Південній Буковині, де він увійшов до складу 11-ї німецької армії групи «Південь».

Перед українським підрозділом були поставлені завдання:

- забезпечувати охорону шляхів, якими просувалися німецькі війська;
- створити відділи українського самозахисту в містах і селах;
- здійснювати охорону шляхів постачання продовольства;
- організовувати допомогу в евакуації військовополонених, охорону промислових і транспортних об'єктів тощо.

У кінці липня 1941 року батальйон, що складався з 9 офіцерів і 260 солдатів, був підпорядкований командуванню 54 армійського корпусу. Загальне командування частиною, що складалася з чотирьох рот по 65 осіб кожна, здійснював лейтенант Зіберт. Двома ротами командували німецькі офіцери, іншими двома — українські. Солдати «Роланда» були одягнені в чеську військову уніформу, але мали жовто-сині нарукавні пов'язки з написом «Німецький вермахт».

У кінці липня 1941 року український підрозділ отримав наказ просуватися в напрямку Одеси, а в серпні 1941 року він був переправлений до Фокушан (тепер Молдова), роззброєний і перевезений до Маєрлінга біля Відня.

У жовтні 1941 року особовий склад обох розформованих батальйонів «Дружини українських націоналістів» був повернений до Франкфурта-на-Одері, де вояки «Роланда» й «Нахтігалья» увійшли до складу нового відділу «Шутцман-шафтс батальйон №201». Командиром батальйону став Є. Побігушии. Загальна чисельність цього підрозділу становила понад 600 осіб, при цьому 22 офіцери були українцями.

У березні 1942 року батальйон «Роланд» перевели в Білорусь для охорони ліній комунікацій і боротьби з радянськими партизанами в районі Могильов — Вітебськ — Лепель.

Командування «Дружини українських націоналістів» постійно висловлювало незадоволення гітлерівською політикою в Україні. Тому наприкінці листопада 1942 року (за деякими даними — 1 грудня 1942 року) батальйон «Роланд» роззброєно в Могильові й розформовано. Українських офіцерів перевезли до Львова, де 8 січня 1943 року ув'язнили в тюрму гестапо, але згодом деякі з них, зокрема Р. Шухевич, зуміли втекти й приєднатися до Української повстанської армії. Акт відновлення Української держави. 30 червня 1941 року в зайнятому німцями Львові спеціальна група ОУН(Б) на чолі з Я. Стецьком проголосила Акт відновлення Української держави.

Проголошення цього документа не можна оцінити однозначно. З одного боку, позитивна сама спроба відновлення української державності та піднесення національно-державної свідомості українців. Проте, з другого боку, викликає

несприйняття заява про співробітництво з нацистською Німеччиною та прогітлерівська риторика.

Після проголошення Акта відновлення гітлерівська влада вдалася до репресій. Бандера та Стецько були заарештовані. Тому наприкінці 1941 року ОУН(Б) взяла курс на боротьбу проти гітлерівців, тоді як ОУН(М) виявила більше лояльності до німецької влади.

Певний час ОУН(М) висловлювалася тільки за співробітництво та спільну українсько-німецьку боротьбу проти СРСР. Члени спеціальних похідних груп ОУН(М) у той час намагалися таємно від німців закріплюватися на українській території.

У жовтні 1941 року в Києві почала діяти Українська національна рада, яку очолив професор М. Величківський. О. Телізі вдалося створити Спільку українських письменників і налагодити вихід газети «Українське слово» та часопису «Литаври».

Такі дії ОУН(М) не влаштовували гітлерівців, О. Теліга, І. Рогач та інші представники інтелігенції були репресовані.

Після арештів і розстрілів мельниківців ставлення цього крила ОУН до німців змінилося. Наказом проводу ОУН(М) створено мережу підпільних організацій, які носили антинімецький характер.

«Поліська Січ». Перше українське національне збройне формування — «Поліська Січ» Тараса Бульби (Боровця) — з'явилося на Волині.

Цей повстанський підрозділ, що діяв на Рівненщині та Житомирщині, був створений за ініціативою уряду Української Народної Республіки в еміграції. 20 червня 1940 року рада старшин армії УНР, до якої входили полковники А. Валійський, І. Литвиненко та інші, уповноважила Т. Боровця організувати збройні партизанські загони для боротьби з радянською владою та очищення української території від частин Червоної армії, що відступали.

Тарас Боровець розпочав активну діяльність на Поліссі. На початку радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. новостворене формування нараховувало понад 1 тис. осіб. У червні - серпні 1941 року «Поліська Січ» здійснювала операції з очищення волинських та поліських лісів від окремих груп бійців Червоної армії.

Проте вже в серпні 1941 року Т. Боровець зробив спробу об'єднати розрізнені політичні сили для створення єдиної української армії. Результативними виявилися переговори з ОУН(М), монархістами на чолі з полковником І. Трейком, загонами отамана Волошина-Берчака; були налагоджені тісні контакти з Білоруською національною самообороною. Однак Т. Боровцю не вдалося дійти згоди з представниками ОУН - сд (самостійників-державників) під проводом С. Бандери, оскільки керівник «Поліської Січі» не визнав Акта створення Української держави, проголошеного ОУН(Б) 30 червня 1941 року.

Політичні групи, що пішли на контакт з командуванням «Поліської Січі», восени 1941 року створили спільний штаб, начальником якого став полковник П. Смородський, а командувачем Т. Боровець.

У жовтні 1941 року це військове формування отримало нову назву — Українська повстанська армія - «Поліська Січ» (УПА - ПС). Формация діяла в районі міст Олевськ, Людвипіль та Сарни. У листопаді 1941 року «Поліська Січ» була оточена німцями й роззброєна, але навесні 1942 року знову відновила діяльність, яка тепер, щоправда, носила антинімецький характер. Чисельність загону нараховувала 5-8 тис. осіб.

У цей час «Поліську Січ» намагалися використати у своїх стратегічних цілях як німецьке командування, так і радянські партизани. У липні-серпні 1942 року відбулися переговори між Т. Боровцем та німецькою стороною, яку представляли доктор П'юц та доктор Беєр. У вересні - листопаді 1942 року з аналогічною місією в район дислокації «Поліської Січі» прибув капітан Червоної армії М. Брежньов. Ці переговори завершилися безрезультатно.

Після того, як німці забажали розпустити Січ і використати українських вояків для каральних акцій, за наказом Т. Боровця його бійці перейшли на нелегальне становище й почали збройну боротьбу з німцями та більшовиками. Це стало початком зародження Української повстанської армії.

Улітку 1942 року на Волині й Поділлі почали формуватися збройні загони бандерівського проводу. Спочатку вони виконували функції оборони місцевого населення від німецької влади та радянських партизанів, а з осені стали концентрувати сили для боротьби проти Гітлера й Сталіна. 14 жовтня 1942 року вважається днем утворення Української повстанської армії проводу ОУН - сд. 1943 року на Волині до складу цієї формації перейшло, як свідчить український історик Ю. Зайцев, 5 тис. українських поліцейських, які перебували на німецькій службі.

Представники ОУН - сд активно критикували Т. Боровця, оскільки вважали, що переговори з ворогом лише послаблюють бойовий дух повстанців. На початку 1943 року командування «Поліської Січі» розпочало переговори з військовими відділами ОУН - сд. Під час переговорів група націоналістів-самостійників під проводом І. Мітринги, що в 1941 році відкололася від ОУН - сд, приєдналася до «Поліської Січі». У травні 1943 року переговори між цими формаціями були завершені. Військові відділи ОУН - сд об'єднувалися з «Поліською Січчю» в одну формацію — ОУН - УПА. її головнокомандувачем став член проводу Організації українських націоналістів (бандерівців) Роман Шухевич.

Українська повстанська армія.

Ідея створення військових загонів, які виконували б роль національної армії, обговорювалася українськими політичними силами протягом усього періоду між двома світовими війнами. Організація українських націоналістів більше, ніж будь-яка інша партія чи політичне об'єднання, приділяла увагу військовому вишколові своїх кадрів, розробці військових доктрин і концепцій.

Після початку німецько-радянської війни в 1941 році ОУН-сд проголосила у Львові відновлення Української держави і в умовах окупаційного режиму розпочала роботу зі створення збройних сил. Однак німецька окупаційна адміністрація вдалася до жорстоких репресій проти українських самостійницьких течій і ліквідувала всі спроби легального творення військових структур.

До кінця 1942 року в ОУН переважала доктрина, згідно з якою треба було створювати регулярну армію, але при цьому прояви партизанських дій засуджувалися як провокаційні. Наприкінці 1942 року поблизу Львова відбулася конференція військових референтів вищих проводів ОУН, під час якої переглянуто наявні концепції й досягнуто згоди в питанні про доцільність створення партизанських і регулярних структур під назвою військові відділи ОУН - сд. Для розробки військових статутів та інструкцій була створена робоча група в складі Василя Івахіва, відомого також під псевдонімом «Сонар», Михайла Медвідя («Карповича») і Луки Павлишина.

Формування перших військових відділів ОУН - сд почалося на Волині під керівництвом Сергія Качинського («Остапа») у середині жовтня 1942 року. 7 лютого 1943 року сотня Григорія Перегійняка («Коробки») напала на німецькі поліцейні бараки в містечку Володимирець на Рівненщині. Ця подія поклала початок антинацистської боротьби ОУН.

Третя конференція ОУН - сд, яка відбулася 17-21 лютого 1943 року, схвалила прийнятий курс на збройну боротьбу з окупаційним режимом. Перші підрозділи УПА - сд створювалися на Волині та Поліссі для оборони населення від німецького терору й захисту від радянських партизанів, які діяли в цьому регіоні з зими 1942-1943 рр. і своїми акціями провокували каральні заходи гітлерівців щодо українського цивільного населення. Наприкінці 1942 - у першій половині 1943 рр. військові відділи налічували кілька тисяч осіб. Загальне керівництво відділами здійснював командир Роман-Дмитро Клячківський, на чолі штабу стояв В. Івахів, після загибелі якого Крайовий військовий штаб очолив В. Сидор.

Однак дії військових відділів ОУН - сд не переносилися з Волині та Полісся до Галичини. У Галичині нацисти робили спроби загравати з українським населенням, намагаючись протиставити українців полякам. У 1942-1943 рр. саме польський визвольний рух становив головну небезпеку для німецького режиму, тому українцям дозволили створити Український центральний комітет у Кракові та Український крайовий комітет у Львові, мережу Українських допомогових комітетів, а згодом навіть оголошено набір до дивізії «Галичина», а в планах було створення дивізії «Карпати». Окрім того, культивувався міф про споконвічне германofіль-ство галичан і про їхній німецький ультраоялізм, що знижувало активність місцевого населення. Тому в Галичині ОУН - сд могла розраховувати лише на створення нечисленних груп, які навіть не декларували (з тактичних міркувань) своєї належності до організації, а виступали під назвою Українська народна самооборона (УНС) чи Самооборонні кушові відділи (СКВ).

Вояки військових відділів ОУН - сд робили спроби поширити свій вплив на Білорусь та Наддніпрянську Україну. Це пояснювалося тим, що німецький окупаційний режим у «рейхскомісаріаті Україна» був значно жорстокішим, ніж у «дистрикті Галичина», східній частині генеральної губернії. Відповідно були й передумови для стрімкого росту чисельності УПА та поширення антинімецьких настроїв серед населення.

Загальне командування військовими відділами здійснював поручник Олександр Луцький («Андрієнко»). Навесні 1943 року військові відділи ОУН - сд провели консолідаційну акцію, спрямовану на об'єднання зусиль усіх розрізнених груп, що існували на Поліссі та Волині.

У травні 1943 року УПА - сд і УПА - ПС об'єдналися в єдину УПА. Представники військових відділів ОУН - сд мали ввійти в штаб УПА, однак відмінність доктрин і статутів, а також особисті амбіції лідерів призвели до наростання суперечностей між Т. Боровцем і ОУН - сд. Сторони стали звинувачувати одна одну в деструкції та розпалюванні отаманщини. Окрім того, Т. Боровець не наважувався вступати в конфлікт з польською Армією крайовою (АК), яка активно діяла на Волині, а Р.-Д. Клячківський, як і вся ОУН - сд, розглядав поляків як окупантів, тому вважав антипольські акції необхідними.

Намагаючись відмежуватися від Р.-Д. Клячківського, Т. Боровець у липні 1943 року від'єднався від УПА й оголосив про створення Української народної революційної армії (УНРА). На базі цієї формації була створена Українська національно-демократична партія. 18 серпня 1943 року, підтримуючи консолідаційну акцію, спрямовану на створення єдиної потужної військової структури, загони служби безпеки УПА на чолі з курінним М. Скорупським («Максом») оточили штаб УНРА в районі Степана й, заарештувавши цілий ряд старшин, роззброїли УПА - ПС. За таких обставин в УПА влилося чимало колишніх прихильників Т. Боровця. Після вступу наприкінці 1943 року радянських військ на Житомирщину Т. Боровець розпочав переговори з німцями про передачу його загонам зброї та військового спорядження для ведення партизанської боротьби з більшовиками. Однак у ході переговорів Т. Боровця заарештувало гестапо й ув'язнило в концтаборі Саксенгаузен. Командування УНРА деякий час здійснював отаман Л. Щербатюк-Зубатий. Окремі загони УНРА діяли до 1945 року, частково поширюючи свої дії й на Галичину.

7-8 серпня 1943 року відділи УПА - Південь на чолі з Іваном Климишиним («Круком») провели на Кременеччині роззброєння та структурну ліквідацію військових відділів ОУН(М), якими командував Микола Недзведзький («Хрон»). Більша частина мельниківців влилася в УПА, а деякі діячі ОУН(М) — Федір Польовий («Поль»), Василь Штуль («Чорнота»), Максим Скорупський («Макс») та Олександр Яценюк («Волинець») — обійняли керівні посади в УПА.

Восени 1943 року на Волині була ліквідована група Тимофія Басюка («Яворенка») «Фронт української революції», яка займала антибандерівську позицію. У листопаді 1943 року завершилися переговори між ОУН - сд та ОУН(М), під час яких були досягнуті домовленості про:

- утворення єдиної УПА;
- допустимість поєднання легальної участі в українських збройних формуваннях у складі німецької армії (їх планувалося використати як підготовчо-вишкільну базу) та підпільної роботи;
- припинення міжфракційної ворожнечі на час боротьби за визволення України;

- участь мельниківських представників у єдиному штабі.

Однак після загадкової загибелі Р. Сушка в січні 1944 року в нетривкому мельниківсько-бандерівському альянсі стався новий розкол.

У серпні 1943 року відбувся III Надзвичайний великий збір ОУН. Своїми постановами він засудив процеси деморалізації, які відбувалися в таборі націоналістів. Збір закликав не тільки українців, а й представників усіх інших народів боротися проти німецького та сталінського тоталітарних режимів. У лавах УПА з'явилися вчорашні бійці й командири Червоної армії; крім українців, сюди також вступали росіяни, білоруси, узбеки, грузини, вірмени, азербайджанці, євреї та ін. У прийнятій згодом політичній декларації зазначалося: «Ми за повне визволення українського народу від московсько-більшовицького та німецького ярма, за побудову самостійної Соборної Держави без панів, поміщиків, капіталістів, без більшовицьких комісарів, енкаведешників та партійних паразитів».

У лавах ОУН - УПА за різними підрахунками було 20-40 тис. осіб. Крім двох фронтів (радянського та німецького), які тримала УПА, повстанцям довелося розгорнути й третій фронт проти польських партизанів АК, що діяли в західних регіонах України. Поляки намагалися взяти під свій контроль території України, які, на їхню думку, історично належали Польщі. Період протистояння ОУН - УПА та АК український історик О. Субтельний назвав «українсько-польською різаниною».

Упродовж 1943-1944 рр., за підрахунками українських істориків, тільки на Холмщині вояки АК знищили 5 тис. українців та спалили десятки сіл. За наказом Р. Шухевича ОУН - УПА провела відплатні акції. Як стверджує О. Субтельний, «вирізано 60-80 тис. польських чоловіків, жінок і дітей». Унаслідок трагічних подій обидва народи переживали криваву драму, яка тривала до 1947 року.

Серед найбільших військових операцій можна вважати напад УПА 19 серпня 1942 року на станцію Шепетівка, унаслідок якого німецький гарнізон зазнав важких утрат.

Бойові дії УПА в 1943 році на Волині та Поліссі призвели до того, що в ряді районів була повністю ліквідована німецька окупаційна адміністрація й проголошена тимчасова українська військова влада. Через низку продуманих та вдало проведених бойових операцій значно зріс авторитет УПА як військової структури.

21 березня 1943 року здійснено напад на Горохів, під час якого курінь С. Качинського («Остапа») здобув численні трофеї та кілька стратегічних об'єктів. 2 травня 1943 року на трасі Брест — Ковель убито командувача «Штурмабтайлунга» генерала В. Лютце. У середині травня 1943 року неподалік від Дубно обстріляно автомобіль, у якому їхали німецькі офіцери та митрополит Української автономної церкви Олексій (Громадський), відомий своїми антинаціоналістичними виступами, вірністю московському патріархові та відвертою колаборацією з німцями.

У серпні 1943 року відбувся бій у Загорові роти Андрія Марцинюка («Берези»), під час якого німецька сторона застосовувала важку авіацію. У бою загинули 31 повстанець із 42 та понад 100 німців (з-понад 500).

Підрозділи УПА здійснювали рейди на Правобережжя, Буковину, Закарпаття, Підляшшя, Посяння; більша частина з них мала бойовий характер (боротьба проти польських боївків і радянських партизанів), а інша — переважно пропагандистський.

У відповідь на розгортання повстанського руху німецька адміністрація вдалася до масового терору (деякий час відповідальним за каральні анти-партизанські акції був генерал Еріх фон дем Бах). У регіоні відбувалися постійні каральні акції, під час яких гітлерівці знищили велику кількість заручників з-поміж мирного населення. Керівники ОУН та УПА були поставлені поза законом. За голову провідника ОУН - сд М. Лебеда («Максима Рубана») гестапо призначило нагороду 50 тис. німецьких марок. 10 жовтня 1943 року нацистська влада проголосила військовий стан у Галичині.

У грудні 1943 року УНС узяла назву «УПА - Захід». Це означало завершення періоду становлення УПА й початок розширення її діяльності на регіони, опанування яких перед тим було проблематичним. Передусім утілювався в життя план опанування Карпатських гір та налагодження дипломатичної служби. У 1943-1944 рр. представники УПА налагодили контакти з угорськими, румунськими, словацькими військовими чинниками, а також з представниками союзників. Восени 1943-1944 рр. командування УПА досягло домовленості про дотримання нейтралітету з командуванням угорських і румунських частин, що перебували на українських землях; у лютому 1944 року була укладена угода з польською Армією крайовою про взаємовизнання боротьби обох народів за незалежність.

На чолі УПА стояли Головна команда та Головний військовий штаб. Армія поділялася на три Генеральні воєнні округи:

- УПА - Північ, до складу якого входила територія Волині й Полісся;
- УПА - Захід, яка охоплювала території Галичини й українських земель, що перебували в складі Польщі;
- УПА - Схід (УПА - Південь), до якої входили Кам'янець-Подільська, Вінницька області та Крем'янецьчина.

Кожна Генеральна воєнна округа (ГВО) поділялася на воєнні округи (ВО).

Головну команду становили головний командир та члени Головного військового штабу. Штаб ділився на сім управлінь:

- оперативне;
- розвідувальне;
- управління постачання;
- персональне;
- вишкільне;
- управління політичного виховання;

- управління військових інспекторів.

У 1943 році, коли радянські війська вступили на територію України, УПА опинилася перед загрозою війни на два фронти. З літа 1943 року почастішали сутички УПА з радянськими партизанами. Спроби переговорів з представниками з'єднань О. Сабурова, С. Ковпака, Д. Медведева, А. Бегми та П. Вершигори не дали реальних наслідків. Радянська сторона та гітлерівці трактували УПА як бандитів, «ворогів народу». Український націоналізм, у свою чергу, був послідовно антирадянським.

У листопаді 1943 року на Житомирщині відбувся Конгрес антибільшовицького блоку народів, який намітив проект створення спільного антирадянського фронту всіх поневолених націй. У цей час у складі УПА воювали представники інших національностей, робилися спроби створення в її складі національних формувань узбеків, грузинів тощо. Однак ці формування, як і сама участь неукраїнців в УПА, носили більше пропагандистський, аніж практичний характер.

Навесні 1944 року відбулися перші збройні сутички УПА з регулярними радянськими частинами. 12 лютого 1944 року перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов підписав офіційне звернення до УПА з пропозицією добровільно скласти зброю, однак УПА не відступила від боротьби. У квітні 1944 року неподалік від с. Гурби Мізоцького району Рівненської області відбулася велика битва між відділами НКВС (30 тис. осіб під командуванням генерала Марченка) та УПА - Південь (5 тис. осіб під командуванням Миколи Свистуна — «Ясеня»). Радянські війська завдали відчутної поразки УПА, яка втратила в цьому бою 3 588 вояків.

В умовах появи другого фронту була проведена реорганізація командування УПА та змінена тактика дій у нових обставинах. Насамперед вирішено об'єднати пости провідника ОУН та головного командира УПА. 27 січня 1944 року Р.-Д. Клячківський передав свої повноваження Р. Шухевичу («Тарасові Чупринці»), а сам залишився командувачем УПА - Північ (після загибелі Р.-Д. Клячківського 12 лютого 1945 року цей пост обійняв майор Іван Литвинчук — «Дубовий»), Головна команда УПА розпочала переговори з німецькими військами про припинення конфронтації. Представник УПА Іван Гриньох

(«Герасимовський») 5 березня 1944 року зустрівся в Тернополі з представником командування охоронної поліції (шутцманншафт) та СД кримінал-комісаром Паппе, а 28 березня — з оберштурмбанфюрером СС Вітиском. Під час розмов ішлося про можливість українсько-німецької співпраці в спільній боротьбі проти Червоної армії, забезпечення УПА зброєю з німецьких складів, обмін інформацією, яка становить тактичний інтерес для обох сторін, звільнення німцями українських повстанців, що потрапили в полон. Щоправда, співпраця, яка намітилася на рівні охоронної поліції та УПА, не принесла реальних наслідків, насамперед через брак часу, погану поінформованість низових структур, а також через неможливість досягти згоди з такими німецькими структурами, як гестапо тощо. Гітлерівці й далі проводили репресивні акції щодо повстанців, а повстанці протягом першої половини 1944 року неодноразово вели бої з нацистами.

Улітку 1944 року особовий склад УПА значно поповнився за рахунок розбитої в бою під Бродами дивізії СС «Галичина». Наприкінці 1944 року Р. Шухевич, перегрупувавши війська, відмовився від тактики широкомасштабних бойових операцій.

З 1945 року основний тягар боротьби УПА припав на УПА - Захід, а бойові дії перенеслися з Волині та Полісся до Галичини й Буковини, де діяла Буковинська українська самооборонна армія. Не припинився повстанський рух і на Волині. Більшість політичних і збройних акцій УПА була спрямована проти дій радянських адміністративно-каральних органів, зокрема проти проведення масової мобілізації, переслідування Української греко-католицької церкви, депортації місцевого цивільного населення. Командування УПА розробляло плани зі створення загону особливого призначення УПА - Схід під командуванням Костянтина Гіммельрайха, який мав пробитися в околиці Києва для організації масових антирадянських виступів.

У 1944 році в Карпатах представники довоєнних політичних партій Західної України та східних українців створили Українську головну визвольну раду (УГВР), яка закликала неросійські народи СРСР об'єднатися проти Москви.

На території західних областей України також діяли й польські партизанські з'єднання, які ворогували як із загонами УПА, так і з радянськими партизанами.

Партизанський рух відіграв важливу роль під час Курської битви влітку 1943 року, коли партизани провели скоординовану операцію на залізницях для зриву перегрупування частин ворога.

Таким чином, рух Опору в Україні в роки Другої світової війни увібрав боротьбу як проти фашистських окупантів, так і за створення Української держави. Комуністичний та націоналістичний партизанський і підпільні рухи наближали час перемоги. Однак вони залишалися на різних політичних позиціях, тому радянські війська й УПА перебували в стані відкритої війни.

Довідка.

Абвер (від німецького *Abwehr*, буквально — оборона) — орган військової розвідки та контррозвідки Німеччини в 1919— 1944 рр.

Джерела

Акт відновлення Української держави

1. Волею Українського народу Організація українських націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України...

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському національному Урядові, що створиться в столиці України — Києві з волі Українського народу.

3. Відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає Українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська національна революційна армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську державу і новий справедливий лад у цілому світі...

Ярослав Стецько, в.р.

Голова Національних Зборів.

Олена Теліга (дівоче прізвище — Шовгенів)

(1907-1942) Видатна українська поетеса(політичний діяч. Народилася в Санкт-Петербурзі. 1917 року разом з батьками переїхала до Києва. 1925 року вступила на історико-філологічний відділ Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі. У 1926 році вийшла заміж за сотника армії УНР М. Телігу. 1932 року вступила до Організації українських націоналістів. Після розколу 1940 року залишилася в ОУН(М). 1941 року разом з чоловіком переїхала до Львова. Того ж року разом з похідними групами ОУН вирушила до Києва, де організувала Спільку українських письменників, редагувала літературно-мистецький додаток до газети «Українське слово» — часопис «Литаври». Після початку масових репресій гітлерівців проти українських націоналістів відмовилася залишити місто й далі провадила літературну та політичну діяльність. 7 лютого 1942 року заарештована й разом з чоловіком розстріляна в Бабиному Яру. (За «Довідником з історії України»)

Персоналії

Тарас Боровець (псевдоніми: Тарас Більба, Чуб, Гонта) (1908-1981)

Український військовий і політичний діяч. Народився на Волині. У 1930 р. заснував організацію «Українське національне відродження». Кілька разів Т. Боровця заарештовували польські служби. У 1939—1941 рр. брав участь в організації націоналістичного підпілля на Поліссі та Волині. На початку радянсько-німецької війни організував та очолив партизанські підрозділи «Поліської Січі». За деякими даними в листопаді 1943 р. був заарештований гестапо у Варшаві й ув'язнений до концтабору Саксенгаузен. Звільнений у вересні 1944 р. З 1948 р. жив в еміграції в Канаді. Видавав журнал «Меч і воля». Помер у Торонто. Автор спогадів «Армія без держави».

Роман Шухевич (псевдонім Тарас Чупринка) (1907-1950)

Український військовий та політичний діяч. Генерал-хорунжий. Входив до галицького крайового проводу ОУН (Б). Дотримувався тактики революційних дій. Один з організаторів «Карпатської Січі». З 1942 р. — головнокомандувач УПА. З березня 1943 р. — військовий референт проводу ОУН. У березні 1950 р. загинув у бою зі співробітниками радянських органів безпеки біля с. Білогорща, поблизу Львова.

Праведники світу

Однією з форм українського опору гітлерівському геноцидові було рятування євреїв, які за планами нацистів підлягали цілковитому знищенню. Людей, які рятували чуже життя, наражаючи себе на смертельну небезпеку, історик М. Коваль назвав тими, «хто зберіг честь нації». За біблійними традиціями їх ще називають праведниками.

Переважна більшість українців негативно ставилася до Голокосту, а найсміливіші надавали допомогу євреям. Так, митрополит А. Шептицький

особисто врятував 15 рабинів та 150 єврейських дітей. У посланні до вірних «Не вбий» він відкрито виступив на захист євреїв і через це дивом уникнув репресій з боку німецької влади. Активну допомогу євреям надавав його брат Климентій та багато інших мешканців України.

Тільки на Львівщині від нацистського геноциду врятовано кілька тисяч єврейських чоловіків, жінок, дітей. Біля 100 українців Галичини німці закатували за допомогу євреям. Євреїв переховували, допомагали з одягом та харчами, часто священики видавали їм довідки з православними іменами. На Поділлі ціле українське село Яруга стало праведником світу, врятувавши від катів усіх своїх єврейських мешканців. За підрахунками істориків, сьогодні відомо близько 2 тис. українців, які одержали високе ім'я Праведника світу. Більше має тільки Польща (понад 5 тис.) та Голландія (понад 4 тис). На честь українців, які рятували євреїв від винищення, у Єрусалимі висаджено дерева, а самі герої нагороджені ізраїльськими медалями «Праведник народів світу».

Початок визволення України

Восени 1942 року на Волзі в районі Сталінграда розпочалася одна з найбільших битв Другої світової війни. У результаті наступу радянської армії 19-23 листопада в оточенні опинилося 330-тис. німецьке угруповання. 2 лютого 1943 року фашистські війська капітулювали. Перемога під Сталінградом відкрила можливість для наступу радянських військ в Україні. 18 грудня 1942 року фашистів вибили із с. Півнівка Міловського району (Луганщина). Того ж дня від нацистів звільнено ще декілька населених пунктів України. Першим районним центром, звільненим від окупантів, було м. Мілове. 1 066 солдатів і офіцерів загинули за визволення першого міста на українській землі.

Улітку 1943 року (5 липня - 23 серпня) радянським військам удалося завдати поразки гітлерівським арміям на Курській дузі. Загальний наступ під Курськом дав можливість визволити місто Харків (23 серпня 1943 року). Уперше за всю історію Другої світової війни Москва салютувала визволителям українського міста. Почався загальний наступ, який мав на меті повністю звільнити Україну від німецько-фашистських загарбників. Першим етапом цього плану стала підготовка до визволення Лівобережної України.

Протягом серпня - вересня 1943 року від німців звільнено Лівобережжя з його промисловим серцем — Донбасом. Операції на території Лівобережної України відбувалися в досить важких умовах. Відступаючи, нацисти в безсилій люті теж застосували тактику «випаленої землі» — знищували все, передусім промислові об'єкти й матеріальні цінності, які не можна було вивезти до Німеччини. У жовтні 1943 року радянські війська остаточно ліквідували німецькі плацдарми в районі Мелітополя та Запоріжжя й самі почали закріплюватися на правому березі Дніпра біля Києва та Кременчука. На черзі була операція з визволення столиці України.

Марія Боровиченко (1925-1943)

Народилася в селищі Мишоловка, що перебувало в межах Києва. До початку війни встигла закінчити восьмирічну школу та курси медичних сестер. У Червоній армії з 1941 р. У липні 1943 р. в бою під м. Обоянь Курської області підірвала гранатою танк ворога, який намагався знищити поранених. Загинула, рятуючи життя пораненого офіцера. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно посмертно.

Визволення Києва від німецько-фашистських загарбників

«Східним валом» назвали фашисти укріплення на правому березі Дніпра. Тут їм удалося сконцентрувати значні військові сили, зокрема есесівські танкові дивізії «Адольф Гітлер», «Рейх» та ін. Командування вермахту розраховувало на те, що Дніпро як багатоводна річка з високим правим берегом стане надійним оборонним рубежем. «Радше Сонце впаде в Дніпро, ніж росіяни здолають Східний вал», — хвалькувато заявляв Гітлер.

Протягом жовтня 1943 року війська I Українського фронту під командуванням М. Ватутіна вели запеклі бої за розширення плацдарму на правому березі Дніпра в районі Букрина. Незважаючи на це, спроба розвернути наступ на Київ успіху не мала. На цьому напрямку ворог зосередив велику кількість військ, організував глибоку ешелоновану оборону й чинив запеклий опір. У ході Дніпровської наступальної операції виявилася слабка матеріально-технічна підготовка військ, не вистачало переправних засобів, незадовільно забезпечувалося прикриття наступальних частин. Учасник подій В. Астаф'єв (відомий радянський письменник) згадував у своїх щоденниках: «Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять. Через п'ять - шість днів усе це спливає. Уявляєте?»

Ураховуючи ситуацію, яка склалася в районі Києва, ставка Верховного головнокомандування та керівництво I Українського фронту прийняли рішення про перевезення наступальних сил на новий плацдарм у район Лютежа. Такого маневру фашисти не очікували. Після запеклих боїв 6 листопада 1943 року столиця України була повністю звільнена від німецько-фашистських загарбників. Перемога над ворогом мала широкий міжнародний резонанс. Після визволення Києва Лондонське радіо сповістило: «Взяття Києва радянськими військами є перемогою, яка має величезне не тільки воєнне, але й моральне значення... Німеччина чує похоронні дзвони. На неї насувається лавина». Гітлерівське командування за будь-яку ціну намагалося відбити Київ. Для цього на Київському напрямку були зосереджені значні танкові північніше Києва. Жовтень 1943р. та моторизовані сили. 13 листопада почався німецький контрнаступ. Важкі бої тривали до 25 листопада. Гітлерівцям удалося захопити Житомир та Коростень. Командування I Українського фронту ввело в бій стратегічні резерви. Наприкінці грудня фашистів відкинуто від Києва, була звільнена територія, захоплена німцями напередодні. За Київську наступальну операцію 2 438 воїнам присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Десятки

тисяч воїнів одержали високі державні нагороди. 65-ом військовим частинам та 15-ом з'єднанням на честь визволення Києва надано назву «Київські».

У результаті успішних бойових дій радянські війська оволоділи на правому березі Дніпра територію площею близько 500 кв. км.

Київська наступальна операція завершила корінний перелом у ході Другої світової війни й мала надзвичайний вплив на весь наступний характер воєнних дій.

Микола Ватутін (1901-1944)

Генерал армії, Герой Радянського Союзу (помертньо). У 1920 р. вступив до Червоної армії. 1922 р. закінчив 14-ту піхотну школу в Полтаві, 1926 р. — Київську вищу об'єднану військову школу. Навчався у Військовій академії ім. Фрунзе, Академії Генштабу. Служив заступником начальника та начальником штабу Київського військового округу. Під час Великої Вітчизняної війни командував військами Воронезького, Південно-Західного та І Українського фронтів. Брав участь у Сталінградській битві та битві на Курській дузі. Його війська визволяли Белгород, Харків, Київ, форсували Дніпро. Загинув під час бойових дій. Похований у Києві, де йому встановлено пам'ятник.

Остаточне визволення території України від німецько-фашистських загарбників

На вирішальному етапі битви за Україну радянські війська, зосереджені на теренах України, мали значну перевагу над ворогом. Так, у складі I, II, III та IV Українських фронтів налічувалося понад 2,3 млн. осіб, 28,8 тис. гармат і мінометів, 2 тис. танків і самохідних артилерійських установок (САУ), 2 370 літаків. Українські фронти, відповідно, очолювали відомі полководці (М. Ватутін, І. Конєв, Р. Малиновський, Ф. Толбухін).

Їм протистояло німецьке угруповання армій «Південь» (командувачі Е. Манштейн і В. Модель), яка налічувала 1,8 млн. солдатів і офіцерів, 16,8 тис. гармат і мінометів, 2,2 тис. танків і штурмових гармат, 1 460 літаків.

За 1944 рік на теренах України радянські війська здійснили 35 військових операцій, значна частина яких стала виявом найвищих зразків військового мистецтва.

24 січня 1944 року війська I та II Українських фронтів перейшли в наступ на Корсунь-Шевченківському виступі. Незважаючи на опір ворога, війська обох Українських фронтів 28 січня з'єдналися в районі м. Звенигородки. У «котлі» опинилися 10 гітлерівських дивізій, багато артилерійських, танкових і саперних частин, загалом майже 80 тис. солдатів і офіцерів.

На честь «Нового Сталінграда», як назвали Корсунь-Шевченківську операцію, Москва салютувала Українським фронтам 20 залпами з 224 гармат. Бойові частини, що відзначилися в боях, одержали почесні назви «Корсунських» і «Звенигородських».

Майже одночасно з Корсунь-Шевченківською операцією війська I Українського фронту розпочали наступальні дії на Рівненсько-Луцькому напрямку. Наступ радянських військ відбувався в складних умовах заболоченої місцевості та бездоріжжя. Велику допомогу радянським частинам надали партизанські загони О. Сабурова, О. Федорова, В. Бегми та ін. 2 лютого 1944 року звільнено від

окупантів Луцьк і Рівне. У результаті наступу радянських військ визволено Проскурів, Тернопіль, Вінницю.

30-31 січня 1944 року війська III та IV Українських фронтів розгорнули наступ на Нікопольсько-криворізькому напрямку. Гітлерівське командування надавало великого значення збереженню під своїм контролем Нікополя та Кривого Рогу — районів, багатих на марганцеві та залізні руди. Війська генералів Р. Малиновського та Ф. Толбухіна раптовими ударами прорвали оборону німців і, переслідуючи частини вермахту, визволили Нікополь (8 лютого) та Кривий Ріг (22 лютого).

У березні - квітні 1944 року розпочався другий етап грандіозної битви на Правобережжі. Війська I Українського фронту з 4 березня по 17 квітня 1944 року здійснили Проскурівсько-Чернівецьку операцію, у результаті якої вороже угруповання було розколоте на дві частини. Радянські війська вийшли до передгір'я Кар-пат. 5 березня - 17 квітня 1944 року війська II Українського фронту в ході Умансько-Ботошанської операції розгромили VIII німецьку армію, вийшли 26 березня 1944 року до державного кордону СРСР і перенесли бойові дії на територію Румунії — країни-сателіта фашистської Німеччини. Війська III Українського фронту за підтримки сил Чорноморського флоту успішно здійснили Одеську операцію. 28 березня вони визволили Миколаїв, а 10 квітня — Одесу.

8 квітня 1944 року розпочалися бої за Крим. 11 квітня визволено Керч, 13 квітня — Сімферополь. 5 травня почався штурм севастопольських укріплень ворога. Особливо жорстокі бої розгорнулися на Сапун-горі. Після 9-го-динного штурму вона вже була в руках радянських військ. 9 травня 1944 року Севастополь звільнено від загарбників.

12 травня 1944 року Крим повністю визволили від фашистів. 17-та німецька армія втратила десятки тисяч осіб убитими та полоненими, майже всю бойову техніку.

Улітку 1944 року розпочався заключний етап визволення України від німецько-фашистських загарбників. 13-14 липня розгорнулися бої з угрупованням гітлерівських армій «Північна Україна» на Рава-Руському та Львівському

напрямках. У результаті потужного наступу були оточені значні сили ворога під Бродами (Львівська область) — 8 дивізій чисельністю до 60 тис. осіб. У боях знищено понад 38 тис. гітлерівців, понад 17 тис. узято в полон. Серед розбитих сил вермахту була й дивізія СС «Галичина». Вона втратила більше половини свого складу. З оточення вирвалося тільки 3 тис. осіб, решта (3,7 тис.) потрапила в полон, загинула або перейшла в УПА. У ході успішного здійснення Львівсько-Сандомирської операції (13 липня - 29 серпня 1944 року) була знищена група армій «Північна Україна». Війська II та III Українських фронтів унаслідок Яссько-Кишинівської операції (20-29 серпня 1944 року) розбили групу армій «Південна Україна».

У жовтні 1944 року в ході Карпатсько-Ужгородської операції завершилося визволення всієї території України: 27 жовтня був звільнений від окупантів Ужгород, а наступного дня — решта населених пунктів Закарпатської України.

Довідка.

Орден Богдана Хмельницького започаткований 10 жовтня 1943 р. Орденом нагороджувалися командири та бійці Червоної армії за особливу мужність і рішучість в операціях з розгрому німецьких військ. Має три ступені. Найвищим є перший ступінь.

Промисловість і сільське господарство фронту

Евакуація промислових та сільськогосподарських об'єктів України в східні райони Радянського Союзу (Поволжя, Урал, Сибір, Середня Азія) відбувалася за загальним планом **Державного комітету оборони (ДКО)**. Ця програма передбачала:

- переведення народного господарства на військові рейки;
- мобілізацію виробничих потужностей економіки на потреби армії та флоту, перехід промислових підприємств на випуск військової продукції;
- мобілізацію матеріальних ресурсів сільського господарства на потреби збройних сил, військових та оборонних галузей;

- перебудову транспорту для військових потреб, підвищення ефективності залізниць, введення військового графіка перевезень, забезпечення першочергового руху військових потягів;
- забезпечення потрібними кадрами нових та евакуйованих військових об'єктів, особливо оборонних та металургійних підприємств, електростанцій, залізниць тощо.

Організація оборонної індустрії в тилowych районах СРСР складалася з трьох основних етапів:

- евакуації промислових потужностей та об'єктів сільського господарства;
- розгортання промислових та сільськогосподарських комплексів на нових місцях;
- випуску військової продукції та забезпечення всім необхідним військових галузей.

Евакуація підприємств здійснювалася в дуже важких умовах постійного бомбардування чи артилерійських обстрілів німців. Незважаючи на військові труднощі (поразки радянських військ, швидке просування німців, певну розгубленість місцевого керівництва і безгосподарність), з липня 1941 року по середину 1942 року з України в цілому вдалося евакуювати найголовніші промислові об'єкти і вивести їх на довоєнні потужності. Евакуацію народногосподарських об'єктів у глибокий тил цілком справедливо вважають першою великою перемогою над нацистською Німеччиною.

Трудовий подвиг українців у тилу

Виробничі колективи України разом з місцевим населенням починали відразу налагоджувати підприємства. Працювати доводилося в складних кліматичних умовах, без відпусток і вихідних, по 12-14 годин на добу. Нерідко робітники тижнями не спали і їли в цехах.

Гасло «Все для фронту! Все для Перемоги!» стало нормою життя працівників тилу. Вагомий внесок у перемогу над ворогом належить українським металургам, підприємствам «Дніпроспецсталі», «Запоріжсталі». За 6 місяців побудовано й уведено в дію провідні цехи Маріупольського металургійного заводу ім. В. Куйбишева. До війни їх зводили протягом трьох років. А на початку листопада 1942 року цех виробив перші партії труб.

В умовах воєнного часу постійно зростала потреба в продукції паливно-енергетичного комплексу. Особливо це стосувалося вугілля. На підприємства вугільної галузі східних районів СРСР перевезено 54 тис. шахтарів з Донбасу. Олексій Стаханов став восени 1941 року на чолі тресту «Карагандавугілля», а славетний український шахтар Микита Ізотов у жовтні 1942 року очолив трест «Челябвугілля».

Як і в 30-ті рр., серед місцевих шахтарів організовано стаханівські та ізотівські школи, де гірники здобували навички високопродуктивної праці. Прихід на шахти гірників Донбасу значно вплинув на ефективність праці всіх трудових колективів. У складних умовах війни (нестача кваліфікованої робочої сили, підготовка і перепідготовка кадрів, низький рівень механізації праці, погані матеріально-побутові умови гірників) удалося значно підвищити ефективність праці. Наприклад, якщо в січні 1942 року середньодобовий видобуток вугілля на шахтах Челябінського вугільного басейну становив 14,6 тис, у травні цього ж року — 19,8 тис, то в серпні — 23,7 тис. т.

Постійно зростали темпи видобутку залізної руди. На схід перебазувалися численні колективи гірників Криворіжжя та Нікополя. Разом з трудівниками Уралу вони освоїли нові залізородні басейни. Криворізькі гірники О. Семиволос, І. Завертайло, С. Єременко, які працювали на уральських рудниках, виробляли понад 10 норм за зміну. 1942 року О. Семиволос установив новий рекорд — виконав 45 норм за зміну.

Героїчною працею відзначалися українські машинобудівники. Танкові заводи Уралу щомісяця випускали 2 тис. танків. Тільки трудівники Харківського тракторного заводу випустили тисячі бойових машин.

За найактивнішої участі українських робітників, інженерів, службовців у східних районах СРСР побудовано 2 250 великих промислових підприємств. Уже на кінець 1942 року Радянський Союз обігнав гітлерівську Німеччину з виробництва військової техніки та озброєння.

Маючи багатий досвід вирощування зернових і технічних культур, високоефективного тваринництва, трудівники сільського господарства України надали істотну допомогу колгоспам і радгоспам східних регіонів. За 1942-1945 рр. посівні площі в Радянському Союзі збільшилися на 26 млн. га. За роки війни колгоспи й радгоспи України здали державі 16,5 млн. т зерна, 400 тис. т м'яса, майже 250 тис. т молока.

У 1942 році трудівники тилу започаткували ще один патріотичний рух — збір коштів на будівництво танкових колон, артилерійських батарей, авіаційних ескадр. Трудящі України взяли активну участь у збиранні коштів на танкову колону «За Радянську Україну».

Героїчний подвиг трударів села України мав великий вплив на забезпечення Червоної армії продовольством. Наприклад, добова харчова норма бійців і командирів складалася з хліба, масла, цукру, картоплі, макаронних виробів, м'ясопродуктів.

Джерела

З листа дружини Героя Радянського Союзу П. Тур'яна з Куйбишева своєму чоловікові на фронт

Я з тобою, любий! Мої дівчата удостоєні звання фронтової бригади. Ми, жінки, віддаємо всі сили для того, щоб більше виготовити зброї, щоб ви швидше розгромили ворога й повернулися додому.

Джерела

З листа до керівництва ЦК КП(б) України від евакуйованих колгоспників Ворошиловградської області

Ми знаємо, що радянський тил — це той же фронт, і віддамо всі сили самовідданій праці на допомогу фронту. Фронту потрібне обмундирування, продовольство, і ми це дамо. Про це дбає кожний з нас.

З початком війни головні науково-дослідні центри України передислоковано на схід СРСР. У складі АН УРСР були евакуйовані майже 400 академіків, членів-кореспондентів та інших наукових працівників. Президія АН УРСР та основний склад наукових кадрів розмістилися в Уфі (з червня 1943 року АН УРСР і провідні науково-дослідні установи України переведено з Уфи до Москви). При Президії АН УРСР був утворений Науково-технічний комітет сприяння обороні, який очолив президент АН УРСР О. Богомолець.

Важливе значення для фронту мали роботи українських учених у різних галузях. Перебуваючи на Уралі, академік АН УРСР М. Доброхотов розробив технологію виплавки броньованих сталей. Інститут електрозварювання АН УРСР на чолі з відомим науковцем Є. Патоном застосував метод автоматичного дугового зварювання під флюсом під час збирання корпусів танків Т-34. Завдяки цьому нововведенню підвищилася якість і міцність бойових машин.

Академік О. Богомолець разом з колективом Інституту клінічної фізіології винайшов сироватку для лікування ран. Упродовж 1943 року для потреб військових госпіталів виготовлено 3 млн. доз цієї сироватки. Інститут біохімії АН УРСР під керівництвом академіка О. Палладіна створив препарат для згортання крові. У Новосибірську успішно діяв інститут-шпиталь з діагностики і терапії проникних поранень грудної клітки. Завдяки новим методикам лікування смертність серед поранених воїнів знизилася з 25-30% до 7%. Академік М. Стражеско керував в Уфі Українським інститутом клінічної медицини. Група наукових працівників під його керівництвом провела інтенсивну роботу з вивчення ранової інфекції і ранового сепсису.

Хірург-офтальмолог академік В. Філатов очолив у Ташкенті Український інститут хвороб ока й ефективно робив пересадку рогівки ока пораненим

бійцям. Величезну роботу в армії проводили професори Київського медичного інституту.

З першого дня війни перебували на фронті медики хірургічної клініки Київського інституту вдосконалення лікарів. Керівник цього закладу М. Коломійченко став головним хірургом прославленої 62-ої армії.

Фахівці гуманітарних наук уходили до бригад лекторів, які виступали з доповідями на військово-історичну тематику на передовій, у гарнізонах міст, винищувальних батальйонах тощо.

Таким чином, наукові установи допомагали збройним силам. В армії перебувало понад 300 співробітників Академії наук УРСР.

З перших днів війни українські літератори і працівники мистецтв були в перших лавах захисників Вітчизни. Уже 4 липня 1941 року «Літературна Україна» друкує вірш М.Рильського:

*«З полів України, грузинських садів,
З російського поля, з казахських степів,
Росте виростає гартована рать,
Ніколи нікому її не зламать!»*

Добровольцями пішли на фронт А. Головка, М. Бажан, І. Ле, С. Скляренко, А. Малишко, Я. Качура, Л. Первомайський та багато інших. 109 з 200 членів Спілки письменників України перебували на фронті. 31 липня 1941 року вийшов перший номер газети «За Радянську Україну!», що була призначена для партизанів. До редколегії газети входили М. Бажан, В. Василевська, О. Корнійчук.

У грізний час війни публіцистика стала головною зброєю митців.

Письменник-публіцист О. Довженко створив у цей час глибоко реалістичні оповідання «Перед боєм!», «Мати» (1941 рік).

Кіноповість «Україна в огні» О. Довженка відобразила героїзм, стійкість і мужність народу в битві проти фашизму. Тут О. Довженко перший в українській літературі показав найтяжчий період війни — її початок, відступ Червоної армії, чорні дні німецької окупації України. У листопаді 1943 року Й. Сталін заборонив друкувати й ставити цей правдивий твір, пройнятий любов'ю до України. О. Довженка позбавили права вертатися в Україну й очолювати київську кіностудію. Відтоді він жив і працював у Москві, зазнаючи несправедливих звинувачень.

Широко відомими в цей час стали вірші «Ми йдемо на бій», «Перемагають і жить!» П. Тичини, «Слово про рідну матір» М. Рильського, «Клятва» М. Бажана, патріотичні збірки В. Сосюри.

З України були евакуйовані майже 50 театрів. Розробляючи нові форми театральної агітації, вони працювали з особливим піднесенням. Театральне мистецтво перенеслося на передову. Так, випускний курс Київського театального інституту прямо зі студентської лави майже в повному складі добровільно пішов на фронт.

У концертах перед фронтовиками виступали майстри театального мистецтва з України З. Гайдай, І. Паторжинський, М. Гришко та ін. У Ворошиловграді під час оборонних боїв 1941 року був створений фронтовий музично-драматичний колектив, який дав близько 300 спектаклів і концертів для військових частин і госпіталів.

Евакуйовані на схід українські театри комплектували фронтові бригади за участю найкращих акторів. Київський театр опери та балету ім. Т. Шевченка створив 22 бригади, які працювали на чотирьох фронтах і дали 920 концертів. Знаменитий дует Карася й Одарки з опери «Запорожець за Дунаєм» був виконаний сотні разів І. Паторжинським і М. Литвиненко-Вольгемут на фронті та в госпіталях.

З початком війни особливої важливості набула кінодокументалістика. На початку вересня 1941 року Українська студія хронікального фільму випустила перший кінорепортаж «З фронтів Вітчизняної війни». При штабах усіх фронтів, у частинах і з'єднаннях армії були створені спеціальні групи кінооператорів.

Загалом на фронті працювали 50 операторів українських кіностудій. За період війни вони відзняли 300 документальних фільмів і кіносюжетів. Особливу цінність мали документальні фільми О. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1943 рік) та «Перемога на Правобережній Україні» (1945 рік).

Українські кіностудії були евакуйовані до Середньої Азії: Київська — до Ашхабада, Одеська — до Ташкента. їхні фільми цього періоду були сповнені глибокого патріотизму.

Тема захисту Вітчизни стала основною у творчості українських художників. Об'єднані у творчі бригади, вони проводили активну художню пропаганду: створювали плакати, листівки, «агіт-вікна», малювали карикатури для військової преси. Серед найвідоміших праць художників України — твори В. Касіяна «Гнів Шевченка — зброя перемоги», О. Олександрова «Розчавимо фашистську гадину», В. Корецького «Україна вільна!» та багатьох інших.

Олександр Богомолець (1881-1946)

Український патофізіолог. Закінчив Новоросійський університет в Одесі (1906 р.). Заснував у Києві Інститут експериментальної біології і патології та Інститут клінічної фізіології. Президент АН України з 1930 р. Під його керівництвом створено багатотомник «Основи патологічної фізіології». Був ініціатором

скликання в 1938 р. конференції з питань довголіття. Його праці сприяли дослідженням у галузі імунітету та алергії, патології кровообігу. Основне місце в науковому доробку О. Богомольця посідає вчення про фізіологічну систему сполучної тканини. Він установив її захисні функції в організмі, розробив і впровадив у практику антиретиккулярну цитотоксичну сироватку, що більше відома як сироватка академіка Богомольця. З ініціативи Олександра Богомольця 1941 р. відкрито перший у світі диспансер для боротьби з передчасним старінням, на базі якого 1958 р. створено Інститут геронтології.

Джерела

Зі спогадів І. Паторжинського про фронтові виступи Три місяці нашої присутності на фронті дали нам дуже багато. Ми бачили приклади самовідданого служіння Вітчизні, героїзму... Я прийшов до переконання, що бійців не треба агітувати піснями про героїку. Бійці гостро сприймають гумор і сатиру. Вони давали відпочинок після їхньої важкої ратної праці.

Лекція. Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945-середині 1950-х років

Україна в період повоєнної відбудови. Економічне та політичне становище республіки

Війна принесла багато втрат Україні. Від рук фашистів загинув кожний шостий її житель (на фронтах Другої світової війни загинуло близько 6 млн. осіб, стільки ж закатували фашисти під час окупації). Гітлерівці зруйнували 714 міст, селищ, понад 28 тис. сіл і понад 16 тис. підприємств, 10 млн. осіб залишилося без житла. Україна втратила 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл і технікумів, наукових установ і вузів, 19 тис. бібліотек. Прямі збитки народного господарства України становили 285 млрд. крб. З них 106 млрд. припадає на державні підприємства й установи і 88,1 млрд. — на особисте майно громадян. Загальні втрати по СРСР: зруйновано 1 710 міст, 70 тис. сіл, без житла залишилося 25 млн. осіб, збитки обчислюють 679 млрд. крб., прямі втрати — 2,509 трлн. крб. У руїнах лежали «Запоріжсталь», «Азовсталь», Маріупольський металургійний завод, Макіївський завод ім. С Кірова, гордість перших п'ятирічок — Дніпрогес, шахти Донецького вугільного басейну.

У важких умовах жила більшість населення України. Не вистачало продуктів харчування, одягу, взуття. Мільйони людей тулилися в землянках, бараках, гуртожитках і переповнених комунальних квартирах.

Досить складним залишалося внутрішньополітичне становище, особливо в західних регіонах України, де з поверненням радянської влади з небаченою силою спалахнула боротьба з ОУН - УПА. Насадження тоталітарного режиму, прискорена радянська західних областей після вигнання німців, масові репресії проти місцевого населення призвели до спалаху громадянської війни. Спираючись на значну підтримку місцевого населення, боротьба ОУН - УПА активізувалася.

Після завершення війни Україна активно виходить на міжнародну арену. 1944 року створено Міністерство закордонних справ УРСР, яке очолив відомий радянський письменник О. Корнійчук. У квітні 1945 року Україна разом з СРСР та Білоруссю була включена до складу 47 країн-засновників ООН. Українські представники з'явилися в ЮНЕСКО, Міжнародній організації праці та ін. З одного боку, міжнародна діяльність республіки має позитивний характер, а, з другого, — вона повністю залежить від рішень Москви.

29 червня 1945 року між СРСР і Чехословаччиною підписано Договір про вхід Закарпатської України до складу УРСР. 16 серпня 1945 року були врегульовані територіальні проблеми між Радянським Союзом та Польщею і Румунією, підписано документи про встановлення нового кордону. 10 лютого 1947 року в Парижі представники СРСР, БРСР, УРСР разом з іншими державами підписали договори з країнами, які в роки Другої світової війни воювали на боці гітлерівської Німеччини: Румунією, Угорщиною, Фінляндією, Болгарією та Італією.

Відбудова народного господарства України

У досить складних і суперечливих умовах почалася післявоєнна відбудова народного господарства України. Ціною величезного напруження сил загоювалися рани війни. У відбудові народного господарства доводилося долати чимало труднощів. Наприклад, союзний уряд визнав недоцільним, економічно неефективним повернення в Україну багатьох об'єктів промисловості та сільського господарства. Доводилося все починати спочатку.

Сталінська пропагандистська машина вдалася до добре випробуваних ідеологічних гасел: «Потрібне напруження всіх сил для відбудови. Тепер ми живемо складно, відбудуємося — і все зміниться на краще». У республіці широкого розмаху досягло соціалістичне змагання. Для пропаганди нової політики встановлено медаль «За відбудову вугільних шахт Донбасу».

У серпні 1946 року Верховна Рада УРСР схвалила п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства республіки на 1946-1950 рр. Протягом п'ятирічки обсяг капіталовкладень у відбудову народного господарства в 3 рази перевищував фінансування всіх попередніх трьох п'ятирічок разом узятих. За темпами будівництва Україна нагадувала 30-ті роки. Наприклад, до жовтня 1945 року в республіці відбудовано 123 з 306 основних шахт. Навесні 1947 року Дніпрогес дав перший струм. Піднялися з руїн «Запоріжсталь» і «Азовсталь», машинобудівні підприємства Києва, Харкова та інших міст, здано в експлуатацію найбільший на той час в СРСР та Європі газопровід «Дашава - Київ». Обсяг валової продукції промисловості України за першу післявоєнну п'ятирічку збільшився в 4,5 рази й перевищував рівень 1940 року на 15% . На кінець п'ятирічки Україна виробляла чавуну, сталі, кам'яного вугілля стільки, як у довоєнний час, а з виробництва прокату, чорних металів, продукції машинобудування, електроенергії, залізної руди показники значно перевищували цей рівень.

Успіхи відбудови дозволили 1947 року скасувати карткову систему і провести **грошову реформу**, яка знецінила особисті заощадження громадян. З 1946 року Радянський Союз опинився в стані «холодної війни» зі своїми колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції (США, Великобританією та ін.). Розраховувати на міжнародну допомогу не доводилося. З'явилася страхітлива примара «Третьої світової війни». Тому післявоєнна відбудова здійснювалася переважно знайомим з радянської історії методом: спочатку — метал і вугілля, зброя, потім — життєвий рівень людей.

Сільське господарство України в повоєнний час.

Голод 1946-1947 рр.

Найгостріше проблеми відбудови народного господарства виявилися в сільському господарстві:

- війна підірвала матеріальну базу колективних господарств, значна кількість колгоспів і радгоспів була зруйнована, занепали виробничі площі, гостро відчувалася нестача техніки;
- протягом 1943-1945 рр. основною робочою силою колективних господарств були жінки, підлітки, діти, інваліди;

- після повернення радянської влади на селі починали відновлюватися звичайні командно-адміністративні порядки минулого, які мало враховували інтереси господарств і людей;
- визнано за недоцільне повернення значної частини евакуйованих господарств;
- надмірні податки виснажували підсобні селянські господарства — податки стягували з тих, хто тримав свиней, мав яблуні й груші, селянам треба було здавати державі молоко (по 200 л на рік з господарства). Селян примушували купувати на великі суми облігації державної позики. Голод 1946—1947 рр. Малосніжну зиму 1945 року змінило посушливе

літо 1946 року, зимові та ярові культури майже цілком загинули. Неврожайного 1946 року для України був установлений великий хлібозаготівельний план, який становив 340 млн. пудів зерна. З часом і його збільшили.

Щоб забезпечити виконання державних планів, у сільські райони України прибули представники найвищих партійних і радянських органів, судів, прокуратури. Незважаючи на те, що врожай в окремих областях України становив 2-3 ц з га, була відновлена практика 30-х рр. конфіскації хліба. Попри силові методи, план хлібозаготівель виконано на 62,4% . Як і в 30-ті рр., замайоріли знайомі штампи «приховування зерна», «розкрадання», «саботаж».

Відновив свою діяльність закон «Про п'ять колосків». За 1946 - початок 1947 рр. в УРСР засуджено до різних термінів покарання й навіть розстрілу понад 1

300 голів колгоспів. Боячись репресій, районні й місцеві керівники почали здавати за планом заготівель насіннєвий фонд.

На фоні неврожаю та надмірних поставок зерна в республіці загострилася проблема кормів. З 1946 року почався масовий падіж худоби. На 1 січня 1947 року поголів'я великої рогатої худоби в Україні зменшилося на 46 тис. голів, на 1 млн. свиней, на 35 тис. коней. Щоб запобігти катастрофі, колгоспним господарствам рекомендували збільшити здачу м'яса державі. Окремі райони навіть рапортували про успіхи перевиконання таких поставок.

Катастрофа насувалася швидко. Узимку 1946 року Україна зазнала нового удару голоду. Селяни змушені були відкопувати з-під снігу мерзлу картоплю, буряки — усе, що залишилося на колгоспних полях після збирання. їли кору дерев, дрібних гризунів тощо.

Унаслідок недоїдання серед селян поширювалася дистрофія, різноманітні хвороби. Швидко зростала смертність серед сільського населення.

Органи МВС зафіксували непоодинокі випадки канібалізму (людодїства).

У період голоду з України відбувався масовий вивіз сільськогосподарської продукції. Так, з СРСР для допомоги країнам так званої «народної демократії» (Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Румунії та ін.) вивезено 1,7 млн. пудів хліба.

Сам М. Хрущов, як і багато партійних та радянських керівників, неодноразово зверталися до Москви, і особисто до Й. Сталіна, щоб повідомити про трагічний стан у сільському господарстві республіки.

Коли ж М. Хрущов особисто попросив допомоги в «батька народів», Й. Сталін розлютився: «Ти, — кричав він М. Хрущову, — м'якотілий. Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони прагнуть, щоб ми розтринькали наші державні запаси». В обмеженому колі Сталін назвав М. Хрущова «підозрілим типом». М. Хрущова пізніше звільнено з посади першого секретаря ЦК КП(б)У, а на цю посаду був призначений Л. Каганович.

Катастрофа в українському селі примусила сталінське керівництво надати певну допомогу республіці. З державних фондів України була надана позика — 35 млн. пудів зерна. До республіки додатково направлено трактори та іншу сільськогосподарську техніку. 140 млн. крб. виділено УРСР для безплатного харчування населення.

Становище поступово стабілізувалося, але наслідки третього голоду були подолані не повністю. Унаслідок голоду 1946 року в республіці загинуло 800 тис. осіб, 1 млн. хворів на дистрофію.

Сільськогосподарське виробництво України вдалося вирівняти в 1950 році. Проте воно залишилося малопродуктивним. Як слушно підкреслив український історик Ю. Зайцев, це зумовлено:

- низькою врожайністю культур;
- недостатньою матеріальною зацікавленістю трудящих у розвитку колгоспного виробництва;
- низькими заготівельними цінами на продукцію сільського господарства;
- командно-бюрократичною системою управління й планування.

Голод 1946-1947 рр. залишився в історичній пам'яті українського народу. Одна із сучасниць так схарактеризувала його причини: «Сталін хотів усіх людей України видушити».

Сам же кремлівський диктатор уважав по-іншому. У голодні повоєнні роки він по-блюзнірськи стверджував: «Нема більше України з відсталим господарством, з відсталою культурою, зі злиденним населенням, є Україна... з найбільш передовим у світі соціалістичним сільським господарством... Україна, у якій творцем і розпорядником усіх багатств є сам народ».

Джерела

З інформації Міністерства державної безпеки УРСР щодо політичних настроїв населення у зв'язку з голодом (грудень 1947 р.)

З висловлювань громадян: «Життя в Полтаві дуже важке. Дуже багато людей пухне... Не знаю, як дожити до врожаю».

«Ось дочекалися врожаю, а хліб від нас вивозять в інші країни... Нам знову доведеться голодувати».

«Із продуктів нічого не одержую, становище жахливе, а вдіяти нічого не можна. З такою великою сім'єю їхати без грошей нікуди. Воював чотири роки, нагороджений орденами й медалями, а ось після війни нікому не потрібен...».

Джерела

Зі спогадів М. Хрущова

Незабаром стали надходити офіційні повідомлення про людей, які померли з голоду. Відмічалися випадки людоїдства... Кириченко, який був тоді секретарем Одеського обласного комітету партії, сказав мені, що він їздив в один з колгоспів перевірити, як люди переносять зиму. Йому запропонували зайти до однієї жінки, що працювала в цьому колгоспі. Ось як він розповідав про це: «Я побачив страхітливую картину. Жінка різала на частини труп своєї дитини, який лежав на столі. При цьому вона промовляла: «Маланку вже з'їли. Тепер ось засолимо Іванка, протримаємося ще трохи». Уявляєш собі все це? Ця жінка з голоду збожеволіла й зарізала своїх дітей.

Суспільно-політичне оновлення України

Перемога над фашизмом сприяла могутньому патріотичному та національному піднесенню України. Незважаючи на страшні втрати, які принесла війна, і повоєнні проблеми, у республіці активізувалося громадсько-політичне життя. Українське суспільство чекало на поліпшення з боку центру: припинення репресій, реформування колгоспної системи, демократизації. Набирала сили українська компартія (за роки війни її чисельність зменшилася зі 650 тис. осіб у 1940 році до 200 тис. осіб у липні 1945 року). У 1949 році вона вже набула довоєнної чисельності. На XVI з'їзді КП(б)У (січень 1949 року) делегати-українці становили 61% . Серед комуністичних керівників України різних рангів до 1951 року українців було 71,1%. Як зазначає український історик Ярослав Грицак, «збільшення представництва українців на всіх рівнях партійних структур створювало передумови для автономістських настроїв у КП(б)У і республіці взагалі». Розширення конституційних прав України (хоч і формально) посилювало почуття гідності й упевненості серед українських партійних лідерів.

21 листопада 1949 року Президія Верховної Ради УРСР затвердила атрибути державності — герб, прапор, державний гімн УРСР, які символізували Україну як Радянську Соціалістичну Республіку, невід'ємну частину СРСР.

У повоєнний час посилюється активність українських діячів культури, письменників, публіцистів, науковців. *Важливими чинниками піднесення національної свідомості та суспільно-політичної активності українців стали:*

- їхній вагомий внесок у перемогу над гітлерівською Німеччиною;

- завершення формування території України після Другої світової війни, оформлення (фактичне) у межах УРСР соборності українських земель;
- вихід України на міжнародну арену (ООН та інші світові організації);
- зростання політичної та економічної ролі республіки в Радянському Союзі;
- відчуття національної гідності, особистої значимості у відродженні патріотичних прагнень суспільства.

Ждановщина в Україні

Сталінський режим був серйозно занепокоєний ситуацією в СРСР, особливо в Україні. Москва розпочала нову ідеологічну кампанію зі знайомими сценаріями пошуків «ворогів народу». Наступ сталінізму очолив помічник кремлівського диктатора, секретар ЦК ВКП(б) А. Жданов. Повоєнна хвиля переслідувань почалася 1946 року розгромною постановою ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» та «Ленинград»». Головним об'єктом брутальної критики стали відома поетеса А. Ахматова й письменник М. Зощенко. М. Зощенка відверто назвали «паскудою і покидьком літератури».

Не забули в Москві й про Україну. ЦК ВКП(б) у липні 1946 року звинуватив українських комуністів у тому, що вони «не приділяють належної уваги підбору кадрів та їхній політико-ідеологічній підготовці в галузі науки, літератури, мистецтва, де існує ворожа буржуазно-націоналістична ідеологія» і «мають місце українські націоналістичні концепції». Цього ж року ЦК КП(б)У під тиском центру ухвалив ряд постанов «Про перекирчування й помилки у висвітленні української літератури в «Нарисі історії української літератури»»,

«Про журнали «Перець», «Вітчизна» та ін. З'явилися розгромні рецензії на «Історію України», видану 1943 року.

У 1947 році ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР». Помилками вважали недостатнє висвітлення в працях українських істориків проблеми класової боротьби та українсько-російських відносин. Нещадної критики зазнали твори українських літераторів Ю. Яновського, А. Малишка, О. Довженка. Під ждановським пресом опинилися українські радіо, кіно, культурно-освітні установи. Нерідко доходило до абсурдів. Наприклад, засуджувалася опера К. Данькевича «Богдан Хмельницький», у якій начебто недостатньо розкрита прогресивна роль російського царя та московських бояр.

Знаковим явищем для України стала «лисенківщина».

Улітку 1948 року сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук, яка відбувалася в Москві, закріпила «перемогу сталінізму» в біологічній науці. Ініціатором нової політики став виходець з України Трохим Лисенко. За роки Сталіна він зробив запаморочливу кар'єру, обіцяючи «батькові народів» досягти високої продуктивності в сільському господарстві, спираючись на марксистські методи господарювання. З особливою люттю лисенківці атакували генетику, яку вони відверто називали «продажною дівкою імперіалізму». В Україні зазнали утисків відомі вчені-генетики: М. Гришко, С. Гершензон, І. Поляков та Л. Делоне. Ворожою наукою вважалася кібернетика, яка починала розвиватися в республіці.

Головний удар сталінізму припав на літературу. 1951 року зазнав переслідування В. Сосюра за вірш «Любіть Україну». Поетові зробили закид, що він оспівує не соціалістичну Україну, а Україну «взагалі». Безглуздо звинувачували в «націоналізмі», «петлюрівщині» поета М. Рильського.

Другим етапом боротьби з націоналістичними ухилами стала кампанія проти **космополітизму** (низькопоклонства перед Заходом), нацьковування представників однієї нації на представників іншої.

Боротьба з космополітизмом супроводжувалася масовими репресіями проти єврейської інтелігенції. Матеріали справ, сфабрикованих сталінськими спецслужбами, твердили, що діячі єврейської інтелігенції намагалися здійснити «змову» в інтересах міжнародного імперіалізму й сіонізму та відокремити Крим від СРСР.

Євреїв масово звільняли з освітніх закладів, наукових установ, літераторів забороняли друкувати, кидали до в'язниць. Серед репресованих опинилися видатні єврейські письменники: Г. Полянкер, Й. Бухбіндер, Н. Забара, А. Гонтар та ін. Сталінське керівництво мало цікавило, що значна кількість репресованих — учасники Другої світової війни.

Часто звинувачення було відверто сфальсифіковане. Так, Леоніда Первомайського звинуватили в сіонізмі, тому що в одному з його фронтових віршів ішлося про Синай, а це, мовляв, у Палестині. Насправді ж у творі згадувався румунський Синай, повз який радянські війська проходили в час війни.

Апогеем боротьби з «космополітизмом» стало ганебне вбивство видатного громадського й культурного діяча, лідера радянського єврейства Соломона Міхоелса та розстріл Єврейського антифашистського комітету (більшість його діячів були вихідцями з України).

Завершенням сталінського антисемітського шабашу стала «справа лікарів» 1952-1953 рр., де євреї-лікарі відверто звинувачувалися в спробі отруєння й знищення видатних радянських і партійних діячів, серед інших і Сталіна. Навесні 1953 року Сталін, який особисто був режисером і сценаристом «справи лікарів», дав наказ про публічну страту лікарів-отруйників на Красній площі й

депортацію єврейського населення з центральних районів СРСР до Сибіру. «Справа лікарів» мала широке відлуння в Україні. Радянські, партійні й правоохоронні органи УРСР усебічно сприяли планам Сталіна.

У березні 1953 року кремлівський диктатор помер, заарештованих лікарів реабілітували. Газета «Правда» сповіщала, що «міжнародним імперіалістам не вдалося підірвати ленінську дружбу народів». «Справа лікарів» не була доведена до кінця, але залишила глибокий слід у суспільному житті України.

Нове партійне й радянське керівництво СРСР і України з недовірою і підозрою ставилося до євреїв, чим викликало активні антирадянські настрої серед значної частини єврейської інтелігенції.

Андрій Малишко (1912-1970)

Український поет-лірик, поет-пісняр, публіцист, перекладач, громадський діяч. Автор поем «Ярина» (1938), «Кар-малюк» (1940), «Дума про козака Данила» (1941), збірок поезій «За синім морем» (1950), «Що записано мною» (1956), «Полудень віку» (1960), «Віщий голос» (1961), «Далекі орбіти» (1962) та ін. Народними піснями стали вірші поета, покладені на музику — «Київський

вальс», «Білі каштани», «Пісня про рушник», «Стежинка». Співуча й милозвучна лірика А. Малишка стала коштовною перлиною української поезії.

Джерела

Зі спогадів українського єврейського письменника А. Кацнельсона

Якось у перерві під час письменницького пленуму, присвяченого боротьбі з українським буржуазним націоналізмом, до мене підійшов Юрій Яновський і сказав: «Абраме, чого ви такий блідий? Не переживайте. Тепер лають мене, а через деякий час лаятимуть Вас. Вивчайте діалектику...» І справді, як інтуїтивно відчув мудрий Юрій Іванович, через деякий час почалась боротьба з «буржуазним космополітизмом», яка по суті була боротьбою з інтелігенцією єврейського походження.

Входження Криму до складу України

У **1954 році** з великим розмахом відзначалося 300-річчя Переяславської ради. У трактуванні радянських ідеологів саме під час її проведення відбулося возз'єднання України з Росією. Кульмінацією ювілею стала передача Україні Кримської області. 19 лютого 1954 року Президія Верховної Ради СРСР, ураховуючи спільність економіки, територіальну близькість, тісні господарські й культурні зв'язки між Кримом та Україною, позицію урядів РРФСР та УРСР, прийняла Указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». 26 квітня 1954 року прийнято закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР ».

На час переходу Криму до УРСР на його території проживало 1,2 млн. осіб. Працювали медичний, педагогічний і сільськогосподарський інститути, низка різних технікумів і науково-дослідних установ. Крим був найбільшою курортною зоною Радянського Союзу, де щороку відпочивали й лікувалися

сотні тисяч людей. В області швидкими темпами розвивалася харчова промисловість, зокрема консервна, виноробна, плодоовочева тощо.

Зв'язки між Наддніпряниною і Кримом мають давню історію. У X-XI ст. Східний Крим (Тмутараканське князівство) підтримував політичні й торговельні зв'язки з Київською Руссю. У XIII ст. в Крим удерлися монголо-татари, і він став улусом Золотої Орди. Після її розпаду виникло Кримське ханство (1443-1783 рр.), яке в 1475-1774 рр. було васалом Туреччини. У XVI-XVII ст. проти турецько-татарських нападників вели героїчну боротьбу запорізькі козаки. За часів турецько-татарської агресії з України до Криму вивезено понад 2 млн. українців, які асимілювалися з місцевим населенням. У 1783 році Крим приєднано до Росії, у 1797 році він увійшов до складу Новоросійської губернії, з 1802 року — до Таврійської. З підросійських територій від самодержавних кріпосницьких порядків до Таврії втікали тисячі кріпаків, щоб здобути бажану волю.

У роки Кримської війни (1853-1856 рр.) українське населення відіграло важливу роль в обороні Севастополя. Під час промислового перевороту XIX ст. місцеві виробничі кадри сформували здебільшого вихідці з Дніпровського, Бердянського й Мелітопольського повітів.

На початку XX ст. більшу частину населення Криму становили росіяни, українці, татари. У листопаді 1917 року Центральна Рада проголосила, що Таврія належить УНР. У січні 1918 року в Криму встановлена радянська влада, а згодом проголошено Радянську Соціалістичну Республіку Таврида. У жовтні 1921 року була утворена автономна Кримська РСР у складі РРФСР, хоч спільних кордонів з нею Крим не мав.

У роки Другої світової війни Крим окупували німці. З невеликої частини місцевих колаборантів гітлерівці утворили спецпідрозділи, які виконували каральні функції та боролися проти партизанів. Після звільнення Криму в травні 1944 року сталінське керівництво, спираючись на антигуманні принципи колективної відповідальності, визнало винним у співробітництві з окупантами весь кримськотатарський народ.

Протягом 18 травня 1944 року тисячі кримських татар були депортовані зі своєї батьківщини до середньоазійських регіонів СРСР. Через нестачу харчів та антисанітарію багато переселенців померло в дорозі. Упродовж травня - червня 1944 р. з Криму виселено понад 225 тис. татар, болгар, греків, вірмен, представників інших національностей. Сталінські депортації спричинили економічний хаос у регіоні, породили чимало національних та соціальних проблем, які Україна остаточно не розв'язала ще й досі.

Джерела

Указ Президії Верховної Ради СРСР про включення Кримської області до складу УРСР

Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю та Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Москва. Кремль. 19 лютого 1954 р.

Громадянська війна в західних областях України

Боротьба радянської влади проти ОУН - УПА в повосенний період фактично перетворилася на громадянську війну.

Після завершення Другої світової війни в західні регіони України були направлені регулярні частини радянської армії з артилерією та частини НКВС. З місцевого населення йшло формування підрозділів помічників для боротьби з ОУН - УПА.

Водночас уряд СРСР неодноразово звертався до вояків ОУН - УПА з пропозицією скласти зброю, обіцяючи амністувати їх. З 1945 по 1947 рр. серед керівництва ОУН - УПА панувала думка про неминучість Третьої світової війни між Радянським Союзом та його союзниками по антигітлерівській коаліції — США та Великобританією. Тому підрозділи ОУН - УПА вели активний опір радянській владі. Значна частина населення підтримувала оунівський опір з багатьох причин.

Загони ОУН - УПА:

- рішуче протистояли насильницькій колективізації на зразок східних територій України;

- зривали насильницьку мобілізацію до Червоної армії молоді із Західної України;
- протистояли арештам та депортаціям населення;
- захищали від антизаконних дій НКВС, польського війська й партизанів.

Щоб знищити повстанський рух, радянські силові структури вжили цілу низку жорстоких політичних заходів:

- відбувалося масове виселення населення з районів розташування баз УПА;
- депортації підлягали як окремі сім'ї, так і цілі села, що були пов'язані з УПА (майже 500 тис. осіб);
- спецгрупи НКВС, перевдягнуті у форму УПА, здійснювали провокації (пограбування місцевого населення, зґвалтування, убивства).

Загони ОУН - УПА відповідали:

- нападами на частини НКВС і військові підрозділи;
- знищенням радянських і партійних діячів;
- убивством місцевих активістів і членів їхніх сімей, які перейшли на бік радянської влади;
- масовим терором проти вчителів, лікарів, інженерів, працівників культурної галузі, яких зі Сходу України направляли на роботу в Західну Україну;
- провокаціями з переодяганням у форму НКВС (знущання з місцевого населення);
- диверсіями й саботажем;
- активною антирадянською пропагандою.

Протягом 1945 року загони УПА втратили 9 тис. осіб убитими й близько 24 тис. полоненими. Упродовж 1944-1945 рр. ОУН - УПА здійснило 14,5 тис. диверсійних і терористичних актів, у яких загинуло понад 20 тис. військових та 30 тис. цивільного населення.

1948 року стало зрозуміло, що війни між СРСР і Заходом не буде. На цей час ОУН - УПА зазнало важких утрат. Тому керівництво повстанського руху вирішило змінити тактику боротьби.

Великі з'єднання УПА були перетворені на невеликі добре законспіровані озброєні групи по 10-15 осіб, які перейшли до партизанської війни. Активність боротьби стала знижуватися після загибелі 5 березня 1950 року командувача ОУН - УПА Романа Шухевича, його замінив полковник Василь Кук (Коваль). Організований опір спадає. Окремі загони УПА ще діяли до 1956 року. Частині повстанців удалося прорватися на Захід.

Джерела

Із завдань МВС УРСР щодо розгрому ОУН — УПА в західних областях України Посилити натиск на залишки банд до їхнього цілковитого знищення; використати період настання зими для перехоплення банд до переходу на зимівки у схрони, ізолювати від населення і знищити; зосередити увагу на 50-ти особливо уражених районах, направити досвідчених чекістів, «наводнити» ці райони військами, технікою, службовими собаками, розгорнути агентуру та інформаторів...

Довідка.

У 1944 році в УПА введено спеціальні нагороди: Золотий, Срібний та Бронзовий Хрести бойової заслуги — 1 і 2 ступенів, відзначення в наказі Крайового військового штабу, похвала в наказі військової округи та вирізнєння в наказі відділу. Членів теренової мережі ОУН, політвиховників, членів СБ та цивільних осіб нагороджували Хрестами. За поранення в бою нагороджували Срібною Зіркою, а за п'ять поранень — Золотою Зіркою.

Нагороджені відзнаками здобували звання «лицар». Металеві нагороди та нагрудні знаки з'явилися 1951 р. й були виготовлені підпільно за проектом Н. Хасевича.

Операція «Вісла»

Після закінчення Другої світової війни кордон між Радянським Союзом і Польщею згідно з договорами між ними проходив по так званій лінії Керзона. До Польщі перейшли Надсяння, Лемківщина, Холмщина й Підляшшя, на яких здавна жили українці. Основним завданням у цих регіонах УПА вважала захист місцевого населення від примусового переселення до СРСР і утисків польської влади.

Навесні 1947 року в засідці УПА загинув заступник міністра оборони Польщі генерал Кароль Сверчевський. Цей факт використано для проведення операції «Вісла». Від квітня до жовтня 1947 року проти загонів УПА (2 тис. осіб) була проведена спільна військова операція СРСР, Польщі та Чехословаччини (тільки Військо Польське нараховувало 20 тис. осіб). УПА зазнала великих утрат. Окремі її загони прорвалися до Німеччини й Австрії.

У ході операції на захід Польщі депортовано близько 150 тис. українців, яким до цього часу вдалося уникнути виселення до Радянського Союзу. Тим, хто

намагався сховатися від депортації чи повертався додому, загрожувало ув'язнення в колишньому гітлерівському таборі Освенцім.

Таким чином була розв'язана «українська проблема» для Польщі. У той самий час з території України на польські землі депортовано 1 млн. поляків та 140 тис. євреїв як неблагонадійний елемент.

Джерела

Заява Верховної Ради Української РСРз приводу постанови Сенату Республіки Польща від 3 серпня 1990 року щодо акції «Вісла»

Народ України з розумінням сприйняв постанову Сенату Республіки Польща від 3 серпня 1990 року щодо осуду санкціонованої польським повоєнним урядом і здійсненої 1947 року акції «Вісла».

Акція «Вісла» зруйнувала етнічну цілісність українців у Польській Народній Республіці.

Українці зазнали величезних людських, матеріальних, духовних утрат. Насильницьки переселені, розсіяні, позбавлені рідних осель, свого майна, культурно-освітніх закладів та церкви, вони втратили можливість повноправного національного життя й досі відчують наслідки тієї трагедії.

Визнання Сенатом протиправності акції «Вісла» Верховна Рада УРСР розцінює як серйозний крок до виправлення кривд, заподіяних українцям у Польщі. Ми свідомі того, що з українського боку через давні взаємні непорозуміння поляки так само зазнали в ті часи немало горя й страждань. Ми засуджуємо також страхітливі злочини сталінського режиму проти поляків.

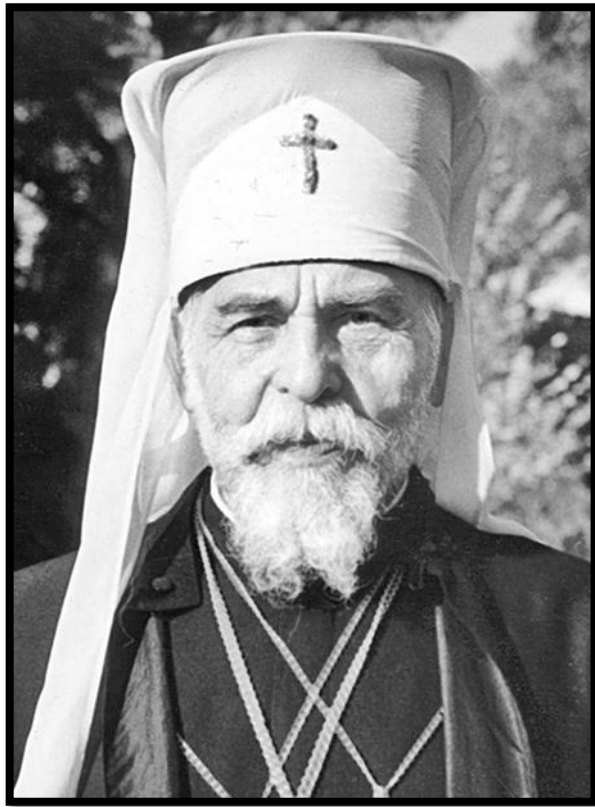
Верховна Рада Української РСР висловлює впевненість у тому, що спільними зусиллями українці та поляки подолають наслідки трагічної минувшини і започаткують новий етап відносин між нашими народами і державами.

Ліквідація греко-католицької церкви

З поверненням радянської влади розпочався наступ на греко-католицьку церкву, яку комуністи звинувачували у зв'язках з німцями. Щоб урятувати вірних від переслідувань, митрополит Андрій Шептицький надіслав радянському урядові листа, у якому висловив надію на співпрацю з новою владою. Після його смерті (23 листопада 1944 року) митрополитом став Йосип Сліпий, який закликав духовництво й вірних (зокрема й оунівців) до співробітництва з владою. Проте комуністи не збиралася прощати церкві «гріхи колаборації» (співпраці під час Другої світової війни з фашистськими загарбниками) і підтримку українського підпілля. Улітку 1945 року керівництво Української греко-католицької церкви (УГКЦ) разом з митрополитом Й. Сліпим заарештували. Москва готувала «самоліквідацію» УГКЦ. Не без допомоги НКВС була створена ініціативна група на чолі зі священником Г. Костельником, яка була покликана підготувати собор, що скасував би Берестейську унію. Група розпочала агітацію серед вірних за розрив з Римом і «возз'єднання» з Російською православною церквою. У березні 1946 року відбувся Львівський собор, учасниками якого були 216 делегатів від духовенства, 19 мирян і делегація Московської патріархії. Жоден з єпископів УГКЦ у соборі участі не брав, що робило його неканонічним. Рішенням собору Берестейську унію 1596 року скасовано, проголошено возз'єднання УГКЦ з Російською православною церквою. 2,2 тис. священників, які відмовилися визнати рішення Львівського собору, заслано до Сибіру, 200 — розстріляно. За аналогічним сценарієм у серпні 1949 року була ліквідована УГКЦ й на Закарпатті. Не згодні з утисками греко-католицької церкви духовенство й вірні перейшли в підпілля.

Персоналії

Йосип Сліпий (1892-1984)

Визначний український діяч, патріарх УГКЦ, кардинал з 1956 р. Народився на Тернопільщині. У 1917 р. висвячений на священника. У 1918 р. захистив докторську дисертацію з теології. Володів грецькою, італійською, німецькою, англійською, французькою мовами. Викладав богослов'я у Львівській семінарії. З 1926 р. — член-куратор Українського національного музею у Львові. З 1929 р. стає першим ректором Львівської богословської академії. З 1931 р. — заступник голови Українського католицького союзу. У 1944 р. після смерті А. Шептицького став митрополитом Галицьким. У 1945 р. був заарештований і звинувачений у «ворожій діяльності проти УРСР». Відбув 18 років ув'язнення. 1963 р. на клопотання папи римського Івана XXIII та президента США Дж. Кеннеді був звільнений та висланий за межі СРСР. Прибувши до Рима, він розгортає велику роботу з реорганізації та зміцнення греко-католицької церкви. За його ініціативи в Римі збудовано собор св. Софії в староукраїнському стилі, відкрито Український католицький університет. За наукову роботу Й. Сліпого обрано почесним членом НТШ (1964 р.), дійсним членом Тиберійської академії в Римі (1965 р.). Помер у Римі, був похований у соборі св. Софії. 1992 р. прах Й. Сліпого перевезено до України й перепоховано в соборі св. Юра у Львові.

Процеси десталінізації та лібералізації в Україні за часів хрущовської «відлиги»

Після смерті Сталіна (5 березня 1953 року) і приходу М. Хрущова до керівництва в партії відбуваються істотні кадрові перестановки. Вони проходять не лише в Україні, але й у Литві та Латвії. Цілком можливо, що ці кадрові зміни заздалегідь спланував Лаврентій Берія, який розраховував захопити державну владу завдяки підтримці партійної верхівки національних республік. Проте керівники України не піддалися на цю спокусу й не підтримали шефа Міністерства держбезпеки. Як згодом з'ясувалося, колишній начальник Українського штабу партизанського руху генерал Тимофій Строкач з ризиком для життя повідомив М. Хрущова про антидержавну змову.

Прихід М. Хрущова до влади в Москві спричинив закономірні процеси «українізації» керівних кадрів в Україні. Адже перемогою над своїми політичними опонентами він великою мірою був зобов'язаний саме українським партійним керівникам, з якими підтримував міцні зв'язки ще з часів своєї роботи в Україні. Уже XVIII з'їзд КПУ в березні 1954 року окреслив тенденцію збільшення кількості українців у партійному керівництві республіки. Наприклад, у новообраному складі ЦК питома вага українців зросла зі 62% до 72% , усі вісім членів Політбюро були українцями, вони одержали посади не лише першого й другого (О. Кириченко й М. Підгорний), але й ще двох секретарів ЦК Компартії України.

Збільшилося українське представництво й у союзному керівництві. Перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко був обраний до складу Президії ЦК КПСР. До всесоюзного уряду ввійшло близько десяти міністрів, що раніше працювали в Україні. Українці значно поповнили керівний склад збройних сил СРСР.

Микита Хрущов (1894-1971)

Державний діяч. У 1938—1949 рр. (з перервами) був першим секретарем ЦК КП(б)У, у 1944-1947 рр. очолював уряд України. Відповідав за питання розвитку економіки, зокрема вугільної промисловості. Причетний до проведення репресій проти діячів науки і культури. Певним чином був в опозиції до Л. Кагановича в його боротьбі з «українським націоналізмом». У 1953—1964 рр. був першим секретарем ЦК КПРС. Започаткував процес десталінізації життя в СРСР. Усунутий з усіх посад у 1964 р.

XX з'їзд КПРС

Найголовнішим кроком на шляху десталінізації і лібералізації радянського суспільства став XX з'їзд КПРС, що відбувся в лютому 1956 року.

У звітній доповіді М. Хрущова не було ніяких сенсаційних заяв. У ній зокрема підтверджувався послідовний курс партії на розрядку міжнародної напруженості, розглядалися важливі економічні й соціальні проблеми, вихвалялися переваги «колективного керівництва». Ці проблеми висвітлювалися й у виступах делегатів з'їзду. Лише А. Мікоян у своїй промові обережно торкнувся «культу особи Сталіна», піддав сумніву деякі висновки відомого сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)» і вперше публічно зазначив, що С. Косіор та В. Антонов-Овсієнко не були «ворогами народу». В останній день роботи з'їзду М. Хрущов повідомив делегатів, що вони ще мають зібратися на додаткове закрите засідання. У ніч з 24 на 25 лютого 1956 року М. Хрущов протягом чотирьох годин зачитував «таємну закриту доповідь», у якій розкрито причини утвердження «культу особи Сталіна», його конкретні прояви й наслідки. Делегати з'їзду вперше почули правду про «заповіт» Леніна, про Й. Сталіна як «нащадка» та «геніального продовжувача» справи В. Леніна, видатного «воєначальника», який насправді був жорстоким тираном і головним винуватцем страхітливих поразок Червоної армії в 1941-1942 рр.

Критика культу особи Й. Сталіна на XX з'їзді партії була хоч і різкою, але поверховою. Незважаючи на свою інформаційну насиченість і емоційність, доповідь М. Хрущова скоріше маскувала, ніж розкривала справжню картину злочинів сталінізму. У ній, скажімо, засуджувалися лише зовнішні сторони тоталітаризму («культ особи») і найстрашніші зловживання державної влади (масові репресії). Політика ж партії в цілому на всіх етапах соціалістичного будівництва вважалася правильною. З'їзд не обговорював доповіді М. Хрущова, а прийняв з цього питання лише стислу постанову.

Проте й ця дозована критика позитивно вплинула на оздоровлення політичної і морально-психологічної атмосфери в країні, здійснила справжній переворот у суспільній свідомості. Цей переломний період у житті радянських людей, за влучним висловом І. Еренбурга, був названий хрущовською «відлигою».

Володимир Антонов-Овсієнко (1883-1938)

Більшовицький військовий діяч, дипломат. Народився в Чернігові. У 1903 р. вступив до РСДРП. У 1910 р. емігрував до Франції. У листопаді 1917 р. обраний членом комітету .у військових справах Раднаркому. Очолив боротьбу більшовицьких військ проти уряду генерала Каледіна. Брав участь у розробці плану воєнних дій проти УНР. Входив до складу більшовицького уряду в Україні — Народного секретаріату. У 1922-1924 рр. — начальник політуправління Реввійськради. З 1924 р. на дипломатичній роботі: представник СРСР у Чехословаччині, Литві, Польщі. Пізніше займав посаду наркома юстиції. Розстріляний НКВС.

Політична «відлига»

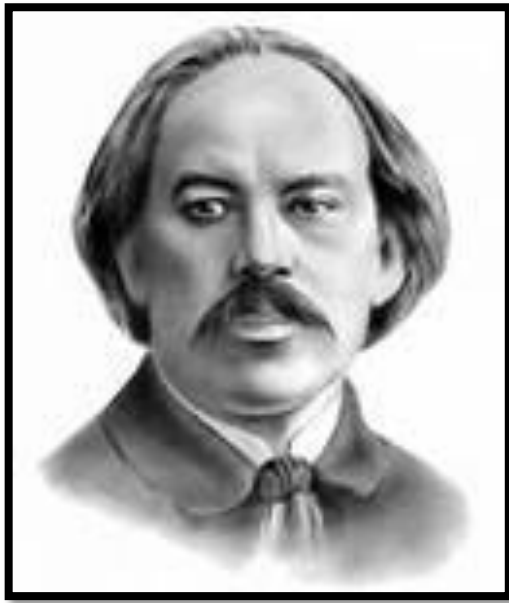
Перші ознаки політичної «відлиги» в Україні стали відчуватися у сфері культурного життя. Вони виявилися насамперед у поверненні українській культурі імен безпідставно репресованих діячів. Спочатку завдяки активній діяльності М. Рильського були посмертно реабілітовані поети О. Олесь та М. Вороний. У 1956 році з'явилися повідомлення про реабілітацію В. Еллана-

Блакитного, Г. Косинки, М. Ірчана, В. Чумака, О. Досвітнього, І. Микитенка та ін. Згодом розпочалася кампанія за повернення чесних імен драматургові М. Кулішу, кінорежисеру О. Довженку, режисеру Л. Курбасові та ін.

Водночас розгортаються й процеси реабілітації окремих партійних, державних та військових керівників. У 1954 році створюється спеціальна комісія Президії ЦК КПРС для вивчення матеріалів, присвячених масовим репресіям у період «великої чистки» 1936-1939 рр. Наслідком її роботи стала реабілітація відомих в Україні партійних та державних діячів: В. Затонського, Е. Квірінга, С. Косіора, Ю. Коцюбинського, М. Скрипника, С. Постишева, І. Якіра. У вересні 1955 року одержали амністію громадяни, що співпрацювали з німецькими окупантами в роки Другої світової війни. Унаслідок цього до 1957 року в Україну повернулося понад 65 тис. колишніх членів ОУН та вояків УПА.

У цілому **на кінець 50-х рр.** були переглянуті справи майже 5,5 млн. осіб. Проте лише 58% з них визнано реабілітованими. Як і раніше, поза законом залишалася більшість жертв політичних репресій 1920-х — початку 1930-х рр., а також особи, які були звинувачені в українському націоналізмі.

Микола Вороний (1871-1940)

Український поет, театрознавець, режисер, перекладач, актор. Псевдоніми: Арлекін, Данилович П. Прохор В. та ін. Народився на Катеринославщині. Поетичну діяльність розпочав у гімназійні роки. Активний учасник народовольчих гуртків. Неодноразово заарештовувався за опозиційну діяльність. Належав до активних діячів Братства тарасівців. Брав участь у виданні часописів «Громадський голос», «Радикал». У 1897-1901 рр. — актор трупи М. Кропивницького. З 1910 р. жив у Києві. Його перу належать збірки «Ліричні поезії» (1911), «В саяві мрій» (1913), «Поезії» (1920, 1929), поема «Євшан-зілля». Звинувачений більшовиками в націоналізмі та засланий до Казахстану. Загинув М. Вороний в ув'язненні.

Наростання опору десталінізації з боку сталінських сил

Колективне керівництво, проголошене М. Хрущовим після смерті Й. Сталіна, незабаром утрачає свою єдність і злагоду, а згодом остаточно розколюється на два ворожих табори. Найбільшої гостроти протистояння між ними досягло влітку 1957 року, коли колишня «сталінська гвардія» на чолі з Г. Маленковим, В. Молотовим та Л. Кагановичем вирішила дати відкритий бій М. Хрущову. Скориставшись його візитом до Фінляндії, опозиція 18 червня 1957 року поставила питання про відставку першого секретаря на засіданні Президії ЦК КПРС. Незважаючи на більшість (сім проти чотирьох), своєї мети вони не досягли. У протиборстві, що тривало чотири дні, важливу роль відіграли керівники силових структур — Г. Жуков (армія) та І. Серов (КДБ). Вони оперативно доставили членів ЦК КПРС до Москви. Пленум, що відбувся 22-29

червня 1957 року, після тривалих і гострих дискусій засудив діяльність опозиціонерів. Згодом вони були зміщені з високих державних посад. У цьому протистоянні керівництво України послідовно підтримувало М. Хрущова.

Ліквідація антихрущовської опозиції дала можливість зберегти вироблений політичний курс і підготувати надійне підґрунтя для наступного етапу оновлення й лібералізації радянського суспільства. Для остаточного зміцнення свого становища М. Хрущов здійснив чергову низку кадрових перестановок. У листопаді 1957 року, відчуючи в особі Г. Жукова й армії серйозну загрозу монополії партійної диктатури, він звільнив його від обов'язків міністра оборони й призначив на цю посаду уродженця України маршала Р. Малиновського. У грудні 1957 року перший секретар ЦК Компартії України О. Кириченко обирається секретарем ЦК КПРС, а на чолі КПУ стає М. Підгорний. На початку 1958 року М. Хрущов усунув з посади голови Ради міністрів СРСР М. Булганіна й сам очолив союзний уряд. І нарешті 1960 року на посаду голови Президії Верховної Ради СРСР замість 79-річного К. Ворошилова висувається Л. Брежнєв.

Наступним кроком на шляху десталінізації **став XXII з'їзд КПРС**, що відбувся в **1961 році**. На ньому про злочинну діяльність Й. Сталіна вже говорили відкрито, не забуваючи й про його надійних поплічників К. Ворошилова, Л. Кагановича, Г. Маленкова та В. Молотова. Серед них особливу роль відігравав Л. Каганович, діяльність якого була тісно пов'язана з Україною. Його керівництво КП(б)У 1947 року на з'їзді цілком справедливо назвали «чорними днями» для України. М. Підгорний з трибуни з'їзду зазначив, що Л. Каганович, перебуваючи на високій партійній посаді в Україні, поводив себе як справжній садист, жорстоко знущаючись з керівників, активістів, інтелігенції республіки.

XXII з'їзд КПРС став найвищою точкою процесу десталінізації, на хвилі якої М. Хрущов остаточно скомпрометував і усунув від влади своїх суперників.

Довідка.

Десталінізація — процес ліквідації наслідків сталінізму, започаткований після смерті Й. Сталіна. 27 березня 1953 р. видано указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію ув'язнених до 5 років.

«Відлига» в українській літературі

Процеси десталінізації й лібералізації державного й суспільно-політичного життя викликали в республіці **нову хвилю «українізації»**. Як і в 1920-ті рр., у цей період гостро постала проблема збереження української мови та розширення сфер її вживання. Серед перших на захист рідної мови стали письменники М. Рильський, М. Бажан, Н. Рибак, С. Крижанівський, М. Шумило та ін. Під їх впливом, а також урахувуючи реалії суспільного життя, навіть перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест став частіше висловлюватися про необхідність збереження й подальшого розвитку української мови.

Свіжі подихи «відлиги» стали відчуватися й у літературно-мистецькій сфері. Поштовхом для духовного пробудження української літератури стала стаття О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність», опублікована в червні 1955 року в «Літературной газеті». На заклик О. Довженка творити в дусі «розширеного трактування методу соціалістичного реалізму» були написані, але так і не надруковані, поеми «Розстріляне безсмертя» та «Мазепа» В. Сосюри. У період хрущовської «відлиги» з'явилися романи «Дикий мед» Л. Первомайського та «Вир» Гр. Тютюнника, «Кров людська — не водиця» та «Хліб і сіль» М. Стельмаха. За роман «Тронка» О. Гончар був нагороджений Ленінською премією.

На повний голос у цей час заявили про себе **молоді літератори** — В. Симоненко, Л. Костенко, М. Руденко, Д. Павличко, М. Вінграновський, Ю. Мушкетик, В. Шевчук, І. Драч та ін. Серед них особливо помітною була постать Василя Симоненка. Сільський хлопець з Полтавщини ще під час навчання в Київському університеті виявив потяг і хист до високої громадянської поезії. Нею була проникнута його перша поетична збірка «Тиша і грім», що вийшла 1962 року. Згодом після смерті поета в 1963 року з'явилися його наступні книжки «Вино з троянд», «Земне тяжіння», «Берег чекань», наповнені справжньою синівською любов'ю до Батьківщини.

Поруч з поетичною вдачею В. Симоненка в цей час засяяв яскравий і неповторний талант **Ліни Костенко**. Її перші збірки «Проміння землі» (1958 рік), «Вітрила» (1959 рік), «Мандрівки серця» (1961 рік) переконливо засвідчили вміння молодої поетеси філософськи осмислювати реалії життя й висловлювати їх у чудовій поетичній формі.

«Шістдесятники»

На хвилі боротьби зі сталінізмом і тоталітаризмом в Україні з початку 60-х років формується й згуртовується нове покоління молодих літераторів і митців — так званих **«шістдесятників»**. Ця молода генерація української інтелігенції протестувала проти фальші, помпезності, заідеологізованості в зображенні дійсності, задущливої атмосфери в суспільстві, боролася за відродження рідної мови й культури, національної самосвідомості й людської гідності.

Одним з перших осередків українських «шістдесятників» став Клуб творчої молоді в Києві, що виник під егідою міського комсомолу в 1960 році. Його очолював Лесь Танюк, а найактивнішими учасниками засідань були Іван Драч, Микола Вінграновський, Іван Світличний, Алла Горська та ін.

Робота клубу розпочалася з поступового відродження українських народних традицій та організації різних мистецьких гуртків. Згодом члени клубу вдалися до пошуків місць масових поховань жертв сталінських репресій. Пізніше рух «шістдесятників» набуває все виразнішого національно-патріотичного забарвлення. Його учасники організовують вечори пам'яті Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Леся Курбаса. Такі неформальні культурно-освітні заходи бентежили владу.

У 1962 році клуб аналогічного спрямування «**Пролісок**» починає працювати у Львові. Навколо нього об'єднуються Михайло й Богдан Горині, Ірина та Ігор Калинці, Михайло Косів та ін. На відміну від киян, що віддавали перевагу культурницькій сфері, молоді львів'яни намагалися максимально політизувати свою діяльність, торкаючись небезпечних у той час національних проблем.

Смерть Василя Симоненка 13 грудня 1963 року ще більше загострила ситуацію в Україні. Неопубліковані вірші та щоденник поета, промови І. Дзюби, Є. Сверстюка, І. Світличного на вшанування його пам'яті постійно з'являлися в «самвидаві». Переслідування, яких зазнав В. Симоненко в останній період свого життя, його раптова й загадкова смерть фактично зробили з нього національного мученика, а його прихильникам і послідовникам надали ореолу жертвності та самозречення.

Алла Горська (1929-1970)

Українська художниця, відомий діяч правозахисного руху 60-х років в Україні. Народилася в м. Ялті. Під час війни пережила блокаду Ленінграда. Навчалася в художньому інституті в Києві. У 1961-1965 рр. стала одним з організаторів і активним членом Клубу творчої молоді в Києві, який був тоді центром українського національного життя. Плідно працювала як митець. Була двічі виключена зі Спілки художників (за виконання Шевченківського вітража до вестибюлю Київського університету в 1964 році); за участь в акціях протесту проти розправ над українськими правозахисниками (1965— 1968 рр.)). Належала до групи «шістдесятників». У квітні 1968 р. поставила свій підпис під листом-протестом 139 діячів науки й культури до тодішніх керівників СРСР у зв'язку з незаконними арештами й закритими судами над дисидентами. 28 листопада 1970 р. трагічно загинула за нез'ясованих обставин у м. Василькові біля Києва. Похорон А. Горської перетворився на демонстрацію протесту проти панівного комуністичного режиму в Україні.

Іван Світличний (1929-1992)

Український поет, перекладач, критик, літературознавець, правозахисник. Народився на Луганщині. Навчався в Харківському університеті. У 1951 — 1952 рр. працював учителем у школі. У 1955 р. очолював відділ критики журналу «Дніпро». У 1957-1963 рр. обіймав посаду співробітника відділу теорії літератури Інституту літератури. У нього зберігалися неопубліковані твори В. Стуса, В. Симоненка, Л. Костенко та ін. Виступав проти політики русифікації та захищав молодих літераторів від навішування політичних ярликів. Неодноразово заарештовувався за сфабрикованими звинуваченнями. Порятунком і самоствердженням у в'язниці стали «Ґратовані сонети» — своєрідний тюремний щоденник. Із заслання повернувся інвалідом, назавжди втративши працездатність. (За «Довідником з історії України»)

Прояви лібералізації в українському музичному мистецтві, живописі, театрі, архітектурі

Процеси лібералізації торкнулися й мистецького життя республіки. Важливим і конкретним їх виявом **стала постанова ЦК КПРС від 28 травня 1958 року**, що відкинула попередні відверто тенденційні звинувачення щодо опери В. Мураделі «Велика дружба» та творів українських композиторів К. Данькевича «Богдан Хмельницький» і Г. Жуковського «Від щирого серця». У документах зазначалося, що вади, помічені у творчості цих митців, не були «великими ідейними пороками». Вони не заслуговували на такий занадто серйозний осуд, якого зазнали в часи «ждановщини».

Проте, у супереч «партійним рекомендаціям», творчість композиторів України стає більш плідною й багатогранною. У цей час українське музичне мистецтво збагачується новими творами С. Людкевича, А. Кос-Анатольського, братів Г. і П. Майбород, А. Штогаренка. Величезну популярність в Україні мали композитори О. Білаш, А. Філіпенко та І. Шамо. Творчим новаторством відзначалася авангардна музика Л. Грабовського, В. Сильвестрова, В. Загоруєва та ін.

В українському образотворчому мистецтві також відчувуються творчі новації і зміни. З музеїв, виставок, галерей стали вилучати численні полотна й скульптури, присвячені «вождю всіх народів».

Митці України вдалися до пошуків нових форм в образотворчому мистецтві, виходячи за «встановлені» межі соціалістичного реалізму. Своїми працями в цей час істотно збагатили вітчизняну художню скарбницю М. Божій, М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко, М. Бойчук. Декоративно-ужитковий напрям яскраво представляли праці К. Білокур та М. Приймаченко.

Новими творчими здобутками засяяв у цей час талант прекрасної художниці Т. Яблонської. Ще в 50-х рр. вона здобула визнання й авторитет завдяки своїм чудовим полотнам «Весна», «Ранок», «Хліб» та ін. У 60-х рр. Т. Яблонська демонструє новий стиль створення синтетичних образів на основі давніх традицій українського народного живопису. Разом з В. Зарецьким вона засновує фольклорний напрям в українському образотворчому мистецтві.

Під впливом хрущовської «відлиги» новими ідеями збагатили свою творчу діяльність і скульптори.

З нагоди відзначення 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка в Москві споруджено пам'ятник Великому Кобзарю (автори М. Грисюк, Ю. Сінкевич, А. Фуженко). Того ж 1964 року у Львові відкрито пам'ятник І. Франку (автори В. Борисенко, Д. Кривавич, Е. Мисько та ін.). Оригінальні твори станкової скульптури створили М. Рябінін і В. Сколоздра («Олекса Довбуш»), Г. Петрашевич («Дитино моя») та інші митці.

У зазначений період в Україні зростає зацікавлення людей **театральним мистецтвом**. Попри зменшення загальної кількості театрів (з 80-ти в 50-х рр. до 60-ти в середині 60-х рр.), кількість театральних глядачів за цей час помітно збільшується, їх приваблювала блискуча гра справжніх майстрів сценічного мистецтва — А. Бучми, В. Добровольського. Ю. Лаврова, Н. Ужвій, Ю. Шумського.

Умілими послідовниками творчих традицій Л. Курбаса стали режисери Г. Юра, М. Крушельницький, В. Склярєнко та ін.

Помітний крок уперед у цей час зробила **українська архітектура**. У першій половині 50-х рр. збудовано цілу низку оригінальних споруд, серед них Будинок техніки у Ворошиловграді, драматичний театр у Тернополі, кінотеатр «Київ» у столиці України, Будинок культури в Новій Каховці. Тривала забудова центральної магістралі Києва — Хрещатика, зруйнованого перед німецько-фашистською окупацією.

З другої половини 50-х рр. основним напрямом радянської архітектури стало типове проектування, яке давало змогу швидше й повніше втілювати в життя соціальні й естетичні завдання архітектури, виявляти в ній риси нового стилю.

Для заохочення творчої діяльності українських митців у республіці з 1962 року встановлено щорічну Шевченківську премію, що присуджувалася за високі здобутки в галузі літератури, журналістики, мистецтва та архітектури.

Довідка.

«Самвидав» (від російського самиздат, утвореного шляхом поєднання слів сам і издат [ельство] — видавництво) — видавані в СРСР поза цензурою підпільні листівки, брошури, книжки тощо. Видання «самвидаву» розповсюджувалися за допомогою переписування, розмноження на шапірографі або ручних ротаторів.

Економічні реформи та їхні наслідки

Серед економічних реформ М. Хрущова найбільш відомою і суперечливою була радикальна децентралізація управління промисловістю. У лютому 1957 року ліквідовано 10 загальносоюзних і 15 союзно-республіканських міністерств, а замість них створено 103 територіальні ради народного господарства (раднаргоспи), серед них 11 в Україні. Раднаргоспи об'єднували 2,8 тис. підприємств України, що виробляли переважну більшість промислової продукції республіки.

Найбільшими в Україні були Київська, Харківська та Львівська ради народного господарства, які складалися з декількох областей. Зі створенням цих органів управління місцеві партійні керівники вперше здобули можливість контролювати розвиток економіки, що значно зміцнювало їхнє політичне становище. Особливо зростала влада секретарів обкомів, де зосереджувалися керівні органи раднаргоспів. У 1960 році в республіці сформовано додатково ще три нові ради народного господарства — Кримську, Полтавську й Черкаську.

Змінивши галузеве управління промисловістю на територіальне, М. Хрущов мав зробити й наступний реформаційний крок — перевести підприємства на господарський розрахунок, який давав би максимум самостійності підприємствам. Проте на цей вирішальний крок М. Хрущов так і не наважився. Як з'ясувалося, він насамперед зважував на політичні наслідки реформи, яка, посилюючи позиції місцевої партноменклатури, водночас послаблювала контроль над економікою країни з боку московської бюрократії. Не випадково, що вже через місяць після прийняття закону про децентралізацію управління була здійснена спроба державного перевороту в СРСР.

На відміну від політичних, економічні наслідки хрущовської реформи виявилися невтішними, бо планова економіка не могла діяти ефективно, отримуючи директивні вказівки з різних центрів. Тому через кілька років

розпочався процес повернення М. Хрущова до централізованого управління. Спочатку створюються центральні раднаргоспи в трьох найбільших республіках — Росії, Україні та Казахстані. У 1963 році виникає і єдиний союзний економічний центр — Вища рада народного господарства СРСР, до обов'язків якої входило керівництво всіма органами управління економікою країни.

Незважаючи на ці «експерименти», темпи розвитку промисловості України за часів М. Хрущова перевищували середньосоюзні. У республіці збудовано цілу низку великих тепло- та гідроелектростанцій (Сімферопольська, Слов'янська, Дніпродзержинська, Каховська, Кременчуцька та ін.), освоєно нові вугільні басейни (Львівсько-Волинський та Дніпровський), газові родовища на Полтавщині та Харківщині. У 1955 році став до ладу Південний гірничо-збагачувальний комбінат. Були збудовані унікальні за розмірами доменні печі й мартени. Це дало змогу Україні за рівнем виробництва металургійної продукції на душу населення випередити високорозвинуті країни світу. Однак при цьому якість металу залишалася низькою.

Великий поступ уперед зроблено в галузі хімізації країни. У 1959-1963 рр. в Україні побудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Серед них чотири гіганти «великої хімії»: Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський та Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод.

За «хрущовське велике десятиліття» фактично заново було створене вітчизняне автомобілебудування, налагоджено виробництво сучасних машин для гірничорудної промисловості. З 1956 року у Ворошиловграді й Харкові розпочали виготовляти тепловози, що дозволило залізницям перейти на тепловозну та електровозну тягу. На Харківському авіазаводі налагоджено серійний випуск першого у світі швидкісного турбореактивного літака ТУ-104, а на Київському — турбогвинтового лайнера АН-24.

Певні позитивні зрушення окреслилися й у традиційно занедбаних сферах економіки — харчовій та легкій. На підприємствах важкої індустрії вперше за радянські часи в спеціально створених цехах стали виробляти товари широкого вжитку, що сприяло зростанню народного добробуту.

Аграрна політика наприкінці 50-х — у першій половині 60-х рр.

Розуміючи, що сільське господарство країни залишається в найбільш кризовому стані, М. Хрущов саме в цій економічній галузі прагнув досягти швидких позитивних результатів. Першорядним заходом у розв'язанні цієї проблеми стало освоєння цілинних та перелогових земель. Цю справу проголосили почесним завданням комсомолу. Тільки з України за комсомольськими путівками до Казахстану в 1954-1956 рр. відправлено майже 80 тис. юнаків і дівчат, що заснували там 54 радгоспи. Найбільший урожай цілинні землі дали в 1956 році, з них одержано половину зданого державі зерна. Проте «цілинний хліб» за своєю собівартістю виявився на 20% дорожчим, ніж у середньому по країні.

Іншим вагомим важелем піднесення сільського господарства М. Хрущов уважав збільшення виробництва кукурудзи, за надмірну «любов» до якої в народі він отримав прізвисько «Микита-кукурудзяник». Однак спроба привчити українських селян до запозиченої з Америки «королеви полів» увінчалася лише помірним успіхом. У 1961 році одержано непоганий урожай. Але 1963 рік через посуху виявився надзвичайно неврожайним. Щоб зняти гостру хлібну проблему, людей стали привчати до специфічного смаку хліба, що мав значну домішку кукурудзяного борошна. Цього року Радянський Союз уперше закупив зерно за кордоном. «Кукурудзяна епопея» стала яскравим виявом хрущовського волюнтаризму, який не рахувався з об'єктивними умовами й реальними можливостями різних регіонів країни.

Зміцнюючи колгоспи й радгоспи, М. Хрущов водночас розпочав рішучий наступ на індивідуальні селянські господарства. У 1955 році він віддав розпорядження про зменшення вдвічі розміру присадибних ділянок, а в 1959 році — про заборону утримання худоби в містах і селищах. Це спричинило серйозне загострення продовольчої ситуації, оскільки невеликі, але ефективні присадибні господарства залишалися важливим джерелом постачання продуктів харчування для населення.

Соціальна політика М. Хрущова

Найголовнішим економічним здобутком М. Хрущова була його соціальна політика, яка охоплювала майже всі сторони життя населення. Уже в перші роки його керівництва скорочено тривалість робочого дня для підлітків та в передсвяткові й передвихідні дні для інших категорій працівників, збільшено відпустки для вагітних жінок, скасовано плату за навчання, відмінено жорстокий довоєнний закон, що прикріплював робітників до підприємств, не даючи їм змоги перейти на інші. За хрущовських часів була здійснена справжня «пенсійна революція», яка водночас знизила межу пенсійного віку й підвищила розміри пенсійних виплат. Середня заробітна платня за 1953-1965 рр. у робітників і службовців зросла на третину, а мінімальна — з 27 до 45 крб. У 1957 році нарешті були ліквідовані державні позики, що існували у вигляді облігацій і забирали 10% зарплати трудящих. Проте виплата державного боргу населенню за придбані облігації відкладалася на 20 років.

Певні позитивні кроки були здійснені й на селі. Підвищено заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, скасовано заборгованість колгоспів і радгоспів за поставками продукції тваринництва. На селі замість традиційної оплати праці за так званим «залишковим принципом» (після закінчення господарського року) поступово запроваджується грошове і натуральне авансування. У березні 1956 року прийнято рішення про щомісячне авансування сільських трудівників і додаткову оплату праці в колгоспах. Унаслідок цього в 1958 році грошові фонди на авансування мали вже більше 80% господарств республіки, а понад 500 колгоспів запровадили гарантовану оплату трудовдя. Цього року колгоспники, як і всі громадяни України, нарешті отримали паспорти.

У липні 1957 року М. Хрущов поставив за мету забезпечити кожному радянському сім'ю окремою квартирою. В Україні за десять років хрущовського керівництва споруджено понад 3 млн. квартир, що значно послабило гостру житлову проблему. Ці п'ятиповерхові будинки були набагато ліпшими проти страхітливих бараків та комуналок.

Оцінюючи економічну політику М. Хрущова, варто зазначити, що поряд з відчутними позитивними зрушеннями, його економічні й соціальні перетворення відзначалися поспішністю й непослідовністю. Крилата хрущовська фраза: «Ми за два - три роки розв'яжемо проблему», — стала постійним елементом майже кожної його доповіді чи виступу.

Правління Хрущова було періодом постійних пропагандистських обіцянок, більшість з яких так і залишилася на папері і в повітрі. У той час було широковідоме популістське гасло «у найближчі роки» наздогнати й випередити США у виробництві м'яса, масла й молока на душу населення чи програма побудови за 20 років матеріально-технічної бази комунізму... Усе це згодом стало серйозною підставою для критики М. Хрущова, спонукало до звинувачення його в проявах суб'єктивізму та волюнтаризму.

Посилення русифікації

За часів хрущовського керівництва посилюється ідеологізація суспільного життя, активізуються процеси русифікації. Їх конкретними виявами стали освітні реформи, у ході яких гостро постала мовна проблема (мова викладання в школі — українська чи російська). Усвідомлюючи негативні наслідки запропонованих нововведень, деякі представники українських владних структур змушені були в ході обговорення проекту реформи заявити, що українська мова повинна залишитися обов'язковою для вивчення в російськомовних школах.

У грудні 1958 року в газеті «Правда» з'явилася стаття М. Бажана й М. Рильського «В ім'я людини», у якій автори виступили проти фактичної факультативності викладання рідної мови в школах України, їх підтримали збори київських письменників, які зазначили, що віддавати на розсуд батьків таке важливе питання, як мова навчання дітей у школах, не можна.

Однак М. Хрущов наполіг на тому, щоб у республіканському законі про народну освіту, прийнятому у квітні 1959 року, було зафіксоване положення про факультативність вивчення української мови. Практичним провідником запровадження цієї ідеї в школах республіки був тодішній міністр освіти України і". Білодід, завдяки якому був народжений новітній «валуєвський» циркуляр. Російська мова стала обов'язковою, а українська вивчалася за бажанням. Це рішення було згодом визнано «вагомим проявом інтернаціоналізму».

Науково-технічна революція і розвиток науки в Україні

З'ясовуючи причини швидких темпів економічного зростання провідних країн Заходу, М. Хрущов та його оточення в 1954 році зосередили свою увагу на розгортанні науково-технічної революції в країні. Радянські вчені, проаналізувавши півтора десятка визначальних напрямків науково-технічного прогресу, дійшли невтішного висновку, що майже в усіх з них, за винятком одного - двох, СРСР поступається країнам-лідерам. Після детального розгляду цих питань на пленумі ЦК в липні 1955 року ставлення партійного керівництва до наукових досліджень помітно змінилося. Істотно збільшуються бюджетні витрати на науку. Фактично в повному обсязі стали фінансуватися наукові установи військово-промислового комплексу. Науковці вперше дістали змогу під час закордонних відряджень ознайомлюватися з новітніми науковими досягненнями.

Провідну роль у розвитку науки в республіці, безсумнівно, відігравала Академія наук України, президентом якої з 1946 по 1962 рр. був О. Палладін, а з 1962 року Б. Патон. Десятиліття, що минуло після 1955 року, стало найбільш динамічним і результативним у розвитку науки в Україні. У 1957 році в складі АН УРСР створюється обчислювальний центр на чолі з молодим математиком В. Глушковым, який досліджував низку важливих оборонних проблем, розробляв теорію швидкочиних ЕОМ. Саме тут стала активно розвиватися кібернетика, яка так нещадно переслідувалася за часів Й. Сталіна, а в 1962 році центр був перетворений на Інститут кібернетики. Під керівництвом Б. Патона Інститут електрозварювання розробляє ряд нових технологій і виводить радянську науку в цій галузі на провідні позиції у світі. Величезну роботу з проблем розвитку атомної енергетики проводив фізико-технічний інститут у Харкові на чолі з І. Курчатовим.

Інститут механіки АН УРСР розробляв ефективні рекомендації щодо створення міжконтинентальних ракет. Українські науковці багато зробили для розвитку космонавтики. Вони безпосередньо причетні до запуску штучного супутника Землі в жовтні 1957 року й польоту в космос першої людини — Юрія Гагаріна.

В Інституті фізики в 1960 році створено ядерний реактор, за допомогою якого здійснювалися наукові дослідження в галузі фізики атомного ядра. Вагомим був внесок українських учених у медицину. У середині 50-х рр. під керівництвом М.

Амосова запроваджено нові методи хірургічного лікування серцевих захворювань.

Процеси лібералізації, що широко розгорнулися в країні за часів М. Хрущова, не могли не торкнутися й гуманітарних наук.

У цей період науковці вперше отримали можливість досліджувати архівні джерела радянської доби. Унаслідок цього значно розширилася тематика наукових пошуків, нерідко її спрямованість визначали самі дослідники. У 1957 році в Україні були засновані спеціалізовані журнали академічних установ гуманітарного профілю — «Український історичний журнал», «Радянське право», «Економіка Радянської України», «Народна творчість та етнографія». У цей час почали формуватися, а згодом і друкуватися, змістовні збірники архівних джерел, розпочинається копітка робота над виданням першої багатотомної «Української радянської енциклопедії».

Зрозуміло, що партійні діячі, як і раніше, ретельно стежили за тим, щоб суспільствознавці не торкалися заборонених тем та історичних постатей, не піддавали критиці партійні органи та їхню діяльність, а боролися з «фальсифікаторами», ідейними ворогами КПРС. Однак іноді відбувалися непередбачені партапаратниками події. Наприклад, наукова конференція з проблем культури української мови (лютий 1963 року), у якій узяли участь понад 800 мовознавців, фактично перетворилася на прилюдне засудження мовної політики керівної партії в Україні. Учасники конференції з гіркотою й боєм відверто говорили про принизливе становище рідної мови в республіці, закликали ліквідувати свідомо створені для її розвитку перепони, сміливо Віктор Глушков (1923-1982)

Український математик. З 1961 р. — академік Академії наук. Організатор і перший директор Інституту кібернетики АН УРСР (з 1962 р.). Створив українську школу з теоретичної та практичної кібернетики й підніс її на рівень світових стандартів, фундаментальні дослідження академіка В. Глушкова започаткували нові шляхи розвитку математики, кібернетики, обчислювальної техніки. Під його керівництвом у Києві вперше у світі вийшла «Енциклопедія кібернетики» (українською мовою).

Ставлення в суспільстві до діяльності М. Хрущова

Роки «хрущовської відлиги» переконливо засвідчили, що радянське суспільство неоднозначно сприйняло зміни й реформи, які відбувалися в країні. На початковому етапі правління М. Хрущова майже всі верстви населення активно підтримали процеси деєталінізації та перші позитивні наслідки його економічних перетворень. Проте після відступу Хрущова від проголошених раніше демократичних гасел, відмови від колективного керівництва й повернення до фактичного єдиновладдя, а також через серйозні проблеми в забезпеченні промисловими товарами й продуктами харчування, радянські люди починають поступово зневірюватися в кінцевих успіхах хрущовських реформ. Унаслідок невважених, а іноді й відверто авантюристичних рішень, що спричинили кризу й застій у промисловості й сільському господарстві, від хрущовських економічних новацій насамперед відвертаються робітники й селяни. Іноді це приводило навіть до відкритих народних виступів проти влади.

Зокрема, на початку 60-х рр. зафіксовані факти масового невдоволення робітників, пов'язані з незадовільними умовами праці, реформуванням виробничих норм і розцінок, різким зменшенням зарплати на підприємствах. Такі виступи відбулися в Краматорську, Черкасах, Харкові, Києві та інших містах. Як правило, вони були нетривалими, швидко припинялися після втручання партійних і державних органів.

Проте в 1962 році в Донецьку й Жданові відбуваються вже справжні робітничі страйки й маніфестації, викликані різким підвищенням цін на продукти харчування. Справжньою кульмінацією цих виступів стали події в російському Новочеркаську, де проти семитисячної робітничої демонстрації були застосовані військові підрозділи, що призвело до людських жертв. Наступного року в Одесі робітники відмовилися вантажити масло, що як «братерська допомога» мало бути відправлене на революційну Кубу. У результаті робітничих заворушень у тому ж 1963 році в Кривому Розі був на цілий тиждень уведений воєнний стан.

Не здобув собі М. Хрущов прихильників і в середовищі інтелігенції після низки «творчих зустрічей» з нею, що відбулися в 1962-1963 рр. в Москві. Відчувши інтелектуальну обмеженість, безкультур'я, невихованість партійного й

державного лідера країни, значна частина представників культурної сфери теж зневірюється в кінцевих успіхах його реформаторської діяльності й відвертається від нього.

Микола Підгорний (1903-1983)

Радянський державний і партійний діяч. Народився на Полтавщині. З 1917 р. працював робітником на різних підприємствах Карлівки. У 1931 р. закінчив Київський технологічний інститут харчової промисловості. У 1939— 1940 рр. і 1944-1946 рр. був головним уповноваженим уряду СРСР для переселення

української людності з території Польщі до України. З 1946 р. — постійний представник Ради міністрів УРСР при урядові СРСР. У 1963 р. був висунутий на посаду секретаря ЦК КПРС. Протягом наступних років займав високі посади в органах влади.

Усунення М. Хрущова від влади

Улітку 1963 року М. Хрущов відкликав М. Підгорного з Києва до Москви й призначив його на посаду секретаря ЦК КПРС. Першим секретарем ЦК Компартії України був обраний П. Шелест. Ці партійні діячі, які своєю політичною кар'єрою цілковито завдячували М. Хрущову, незабаром приєдналися до учасників змови, що готувалася керівництвом КДБ та ще одним хрущовським висуванцем — Л. Брежнєвим.

Скориставшись відсутністю М. Хрущова, який перебував на відпочинку, члени Президії ЦК КПРС 12 жовтня 1964 року офіційно поставили питання про свою недовіру першому секретареві. Згодом цілком легітимно 14 жовтня вже в присутності самого М. Хрущова пленум ЦК увільнив його від обов'язків першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради міністрів СРСР з відверто лицемірним формулюванням: «У зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я». Першим секретарем ЦК КПРС обрано Л. Брежнєва, а на посаду голови Ради міністрів рекомендовано О. Косигіна.

Жовтневий (1964 рік) Пленум ЦК КПРС ознаменував собою початок нового етапу радянської історії. До влади в державі й партії приходять представники так званого «третього покоління» радянських керівників. Кар'єра цих людей була тісно пов'язана зі сталінською кривавою кадровою революцією кінця 30-х рр., коли формувався новий керівний апарат замість попереднього, жорстоко знищеного в 1937 році.

Леонід Брежнєв (1906-1982)

Радянський державний і партійний діяч. Народився в с. Кам'янське (тепер Дніпродзержинськ). У 1927-1930 рр. працював на Уралі, з травня 1937 р. обіймав різні посади в державних і партійних органах Дніпродзержинська та Дніпропетровська. У 1964-1966 рр. — перший секретар ЦК КПРС, а в 1966—1982 рр. — генеральний секретар ЦК КПРС. Один з ініціаторів усунення від влади М. Хрущова. У період його керівництва радянські війська здійснили інтервенцію до Чехословаччини (1968 р.) та Афганістану (1979 р.).

Довідка.

Дисидентство (від лат. dissiden-tis — незгодний) — виступ проти панівного державного ладу або загальноприйнятих норм певної країни, протистояння офіційній ідеології й політиці; відступництво від учення панівної церкви.

Зародження робітничого опозиційного руху

Опозиційний рух розвивався не тільки в західних регіонах України. На Донбасі в 1956 році засновано таємну робітничу організацію на чолі з Євгеном Доніченком. Вона мала назву «Реалістичний робітничий гурток демократів» і

ставила за мету боротьбу з радянським ладом. Організація мала свій статут, «трійкову» будову груп, членські внески, сувору конспірацію.

Керівництво гуртка планувало створити мережу нелегальних осередків, згодом об'єднаних у єдину демократичну партію, яка повинна була стати альтернативою КПРС і повести боротьбу за зміну суспільного ладу в СРСР. Після перемоги революції передбачалося провести вільні всенародні вибори. Так само робітники демократично обирали б і керівників підприємств. Землю планувалося роздати селянам без права її продажу. Такий лад, на думку керівників гуртка, називався б народовладдям.

Протягом 2,5 років свого існування члени гуртка регулярно розповсюджували різноманітні листівки в містах Донбасу, у яких пропагували свої ідеї. Група мала й власний рукописний часопис «Свободное слово».

Однак, незважаючи на радикальні наміри, гуртківці у своїх задумах не мали на меті створення незалежної Української держави.

Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)

Однією з перших у своїх програмних документах поставила питання про ненасильницький, конституційний засіб здобуття державної незалежності України Українська робітничо-селянська спілка. Цю ідею започаткували два молоді юристи — Левко Лук'яненко та Іван Кандиба, які в 1958 році на Львівщині утворили ядро цієї організації. У розробленому в 1959 році проєкті програми УРСС теоретично обґрунтовувалися положення нового етапу українського національно-визвольного руху. У ньому гострій критиці піддавалася політика Комуністичної партії й радянського уряду в роки Голодомору 1932-1933 рр., засуджувалася практика жорстоких сталінських репресій 30-х рр., бюрократичні методи керівництва народним господарством, національна політика, що здійснювалася в республіці. У проєкті зазначалося, що насправді Україна позбавлена проголошених конституцією суверенітету та прав політичних і економічних зносин з іншими державами. Тому, за словами його авторів, Україні потрібно використати надане їй конституційне право й вийти зі складу СРСР. Адже Конституція УРСР (ст. 14) та Конституція СРСР (ст. 17) надавали союзній республіці законні правові підстави перетворитися на цілком незалежне державне утворення. У новоствореній самостійній Українській державі політичний лад буде залишатися радянським, а економічний —

соціалістичним. Україна як суверенна й самостійна держава буде входити до співдружності таких самих незалежних соціалістичних держав.

На засіданні членів спілки, що відбулося **6 листопада 1960 року**, розглянуто проект програми та головні завдання. Проте наступні збори не відбулися у зв'язку з арештом її керівництва в січні 1961 року.

Співробітники Комітету державної безпеки (КДБ), розкривши УРСС, інкримінували її учасникам тяжкий злочин — зраду батьківщини. На закритому судовому процесі в травні 1961 року шість членів Української робітничо-селянської спілки отримали великі строки табірної ув'язнення (від 10 до 15 років). Її лідер Левко Лук'яненко був засуджений до найвищої міри покарання — розстрілу, який згодом був замінений 15-річним ув'язненням.

Політична та ідеологічна реакція середини 60-х рр.

Праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Демократизація та лібералізація суспільно-політичного життя, розвиток дисидентського руху сформували новий політичний клімат в Україні. Його характерною ознакою стало вироблення чітких і конкретних вимог у середовищі опозиції. Важливим чинником їх появи стала хвиля арештів, що відбулася в середині 60-х рр. Цей удар був спрямований проти молодшої генерації української інтелігенції — Івана Світличного, братів Богдана і Михайла Горинів, Михайла Косіва та ін. Арештованим не висували конкретних звинувачень. Справа була сфабрикована КДБ і мала характер відвертої розправи над інакодумцями. Унаслідок цього на рішучий захист затриманих стали відомі представники тогочасної української інтелектуальної еліти — письменники М. Стельмах та А. Малишко, авіаконструктор О. Антонов, кінорежисер С. Параджанов, композитор Г. Майборода та багато інших.

Під впливом масових арештів **1965 року** молодий літературознавець Іван Дзюба взявся за детальне вивчення причин, що зумовили рішучий протест передової

української інтелігенції. У вересні - грудні 1965 року свої пошуки він узагальнив у книжці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яку надіслав партійному й радянському керівництву СРСР та Української РСР. Це була перша післявоєнна праця українського опозиційного руху, яка містила розгорнуту програму культурних і політичних вимог. Її максимальна вимога мала досить зважений вигляд — повернення партійного керівництва до забутих принципів ленінської національної політики. У прикінцевій частині своєї праці І. Дзюба доводив і засуджував політичну й моральну відповідальність українського керівництва за принижене становище України в складі Радянського Союзу.

Ознайомившись з працею І. Дзюби, партійна й державна верхівка республіки звільнила автора з роботи й вимагала його публічного зречення від написаного. Йому, зокрема, замість «Інтернаціоналізму чи русифікації?» цинічно пропонували написати статтю про розквіт Радянської України в сім'ї народів-братів.

Виникнення політичної опозиції кінця 50-х - першої половини 60-х рр. мало величезне значення. Своєю діяльністю представники опозиційних до панівного режиму сил фактично боролися за відродження національної самосвідомості, культури, переконували громадськість у можливості реального існування опору в репресивній державі.

Сергій Параджанов (1924-1990)

Кінорежисер, сценарист, народний артист України. Народився в м. Тбілісі. Протягом 1949—1960 рр. працював на кіностудії ім. О. Довженка. Знімав як художні, так і документальні фільми: «Наталія Ужвій», «Золоті руки», «Акоп Овнатанян», «Думка», «Перший хлопець» та ін. За сфабрикованими звинуваченнями був засуджений. Упродовж 1973—1975 рр., перебуваючи в ув'язненні, організував театр, підготував багато кіносценаріїв, створив колажі, які згодом з тріумфом демонструвалися в Тбілісі, Єревані, Мюнхені, Парижі. Після звільнення С. Параджанову заборонили жити в Україні. Він оселився в Тбілісі, де знову зазнав репресій. Лише втручання світової громадськості допомогло йому після 15-річної перерви повернутися до кінематографа. Помер у Єревані. Похований у пантеоні видатних діячів вірменської культури.

Структура радянської системи

- КПРС і підконтрольні їй органи державної влади і управління
- Соціалістична економіка
- Соціальна структура (класи і соціальні групи)
- Комуністична ідеологія

Характерні риси соціалізму (що проявилися в СРСР)

- Державна власність на засоби виробництва
- Відсутність ринкових механізмів в економіці
- Жорстка централізована влада
- Однопартійна політична система
- Однорідна (без експлуататорських класів і верств) соціальна структура (робітники, селяни, інтелігенція)
- Відсутність реальної демократії

Економічний розвиток

Усунення М. Хрущова від влади означало відмову від реформ і лібералізації. В Україні, як і в Радянському Союзі загалом, настало двадцятиліття панування консервативних сил. Після усунення М. Хрущова суть консервативного курсу нового керівництва визначалася як «стабілізація», яка стала своєрідним символом брежнєвської епохи. Система втратила два важливі стимули розвитку економіки: зі смертю Сталіна — страх перед репресіями, з усуненням Хрущова — ентузіазм і романтичну віру в переваги соціалізму.

Від 1965 р. почалося здійснення економічної реформи з метою прискорення науково-технічного прогресу, інтенсифікації розвитку народного господарства СРСР. Реформа в сільському господарстві передбачала: підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію; встановлення твердих планів закупівлі сільськогосподарської продукції (за здану понад план продукцію встановлювалася надбавка у розмірі 50 % від закупівельної ціни); перерозподіл національного доходу на користь сільського господарства; заходи щодо розвитку соціальної сфери села. Істотних змін в аграрній політиці не відбулося — реформа лише дещо оновила колгоспну систему. Усе це сприяло створенню достатнього обсягу продовольства і сировини для промисловості. Для забезпечення населення продовольством держава змушена була закуповувати хліб за кордоном. Для України було характерним безгосподарне використання земель, відведення найродючіших ґрунтів під індустріальну забудову, бездумні програми хімізації, меліорації та будівництва штучних водойм.

Реформа в промисловості передбачала перехід від адміністративних до економічних методів управління і включала переведення підприємств на госпрозрахунок, оцінку діяльності підприємств за обсягами не валової, а реалізованої продукції, створення на підприємствах фондів матеріального стимулювання. Паралельно здійснювалася централізація управління економікою: замість республіканських раднаргоспів, створених Хрущовим, відновлювалася система управління через союзні та союзно-республіканські міністерства. Майже 95 % підприємств України знову були підпорядковані Москві.

На першому етапі проведення реформи забезпечувалися відносно високі темпи розвитку промисловості. Економісти називали восьму п'ятирічку (1966—1970 рр.) «золотою». В Україні основні виробничі фонди і загальний обсяг промислового виробництва зросли в 1,5 разу, а національний прибуток — на 30 %.

Проте, **на початку 1970-х рр.** з'явилися симптоми, які свідчили, що реформа зазнала-краху. Це трапилося через те, що вона не торкалася основ адміністративно-командної системи, не мала комплексний характер, не змінювала структурної та інвестиційної політики. Партійно-державний апарат не бажав відмовлятися від звичних методів управління економікою. Від початку 1970-х рр. темпи економічного зростання неухильно уповільнювалися. Відставання в науково-технічному і технологічному прогресі від розвинених країн Заходу набуло хронічного необоротного характеру. Через недоліки заходів щодо матеріальної зацікавленості трудящих низькими були продуктивність праці та якість вітчизняних товарів.

Справжньою соціальною хворобою стало щорічне збільшення бюрократичного апарату. Управлінці під страхом уповільнення кар'єри й позбавлення численних пільг для вищих чинів лякалися змін, убачали в них загрозу своєму пануванню, тому виступали проти реформ. Орієнтація чиновників на «команду зверху» спричинювали безініціативність, безгосподарність і безвідповідальність, усе більше заявляли про себе корупція, організована злочинність і «тіньова» економіка.

В Україні все чіткіше проявлялася притаманна колонії структура економіки, що характеризувалася перевагою паливних і сировинних галузей. На споживчий ринок працювало менше 30 % потужностей української промисловості. Економічний потенціал України нарощувався без урахування екологічних факторів. На території нашої держави будувалося вісім АЕС. Україна, яка складала 2,6 % території СРСР, одержувала більше чверті всіх забруднень.

Протягом 1960—1980-х рр. спостерігалось певне зростання добробуту народу, підвищувалася заробітна плата. Проте цей добробут був відносним. За рівнем життя Україна значно поступалася передовим державам. Існував гострий дефіцит промислових і продовольчих товарів, черги стали ганебною прикметою життя народу. Економічна стабільність забезпечувалася за рахунок розпродажу національних природних багатств — нафти, газу, вугілля, лісу. Населення не знало, що тодішній відносний достаток має тимчасовий характер.

Криза в економіці

Кризові явища	Основні заходи керівництва країни
<ul style="list-style-type: none">• Зниження приросту промислового виробництва• Неефективне використання виробничих фондів*.• Значна собівартість** товарів, погіршення якості продукції.• Технічне відставання від розвинутих країн, низька продуктивність праці***.• Падіння виробництва в сільському господарстві, масовий від'їзд сільського населення в міста, що загостило дефіцит робочої сили в сільському господарстві• Відсталі агротехнічні методи ведення сільського господарства; прогресуюче вироблення земель.	<ul style="list-style-type: none">• Ліквідовано раднаргоспи, підприємства підпорядковано союзним і союзно-республіканським міністерствам.• Підвищено науковий рівень планування, розширено сферу госпрозрахункових відносин****.• Створено спеціальні фонди для матеріального заохочення робітників і службовців. Введено гарантовану заробітну платню колгоспникам.• Підвищуються закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Держава визначає тверді плани закупівель на кілька років.• Передбачалось зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів.

<ul style="list-style-type: none"> • Гострий дефіцит якісних товарів народного споживання, продовольства та послуг • Безгосподарність, розбазарювання, розкрадання матеріальних цінностей і грошових коштів. • Поява і розростання тіньової економіки****. • Недбале ставлення до праці, державної власності, пияцтво на виробництві, масовий випуск бракованої продукції. 	<ul style="list-style-type: none"> • Прийнято Продовольчу програму (1982-1990рр.). Її виконання повинно було забезпечити продовольством країну у повному обсязі. • Проголошується боротьба з тіньовою економікою і розкраданням матеріальних коштів за допомогою правоохоронних органів і громадськості. • Посилюється виховна робота в трудових колективах. Впроваджується матеріальне і моральне заохочення сумлінної праці, покарання поганої праці. Поліпшується контроль за якістю продукції.
--	---

Політико-ідеологічна криза радянської системи

Кризові явища	Заходи щодо усунення кризових явищ
<ul style="list-style-type: none"> • Керівництво КПРС змушено відмовитись від тези про побудову комунізму до 1980 р. • Падає авторитет КПРС, керівників партійного апарату всіх ланок. • В суспільстві стрімко зростає розчарування в соціалістичній ідеології, починається критика її засад (світоглядних, 	<ul style="list-style-type: none"> • Ідеологами КПРС висувається теорія, що констатує побудову в СРСР розвинутого соціалізму — перехідного етапу до комунізму. • Конституційно закріплюється керівна роль КПРС в радянському суспільстві (стаття 6 Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р.). • Керівництво КПРС вимагає поліпшити ідеологічну роботу, здійснюються репресії проти

економічних, політичних тощо) з боку дисидентів, правозахисників, діячів культури.	«інакомислячих».
<ul style="list-style-type: none"> Відбувається боротьба в керівництві країною і партією; до влади приходять прибічники неосталінізму*. 	<ul style="list-style-type: none"> В засобах масової інформації пропагуються переваги і успіхи соціалізму, піддаються критиці вади капіталізму.

Криза в соціальних відносинах

Кризові явища	Заходи щодо усунення кризових явищ
<ul style="list-style-type: none"> Зросло соціальне напруження, зумовлене погіршенням матеріального становища значної частини населення, виникненням стійкої нестачі («дефіциту») товарів, житла, послуг. В умовах дефіциту товарів, житла, послуг гостро ставилися проблеми «чесного» (тобто рівного у відповідності з комуністичною ідеологією) розподілу. Розподіл благ стає дестабілізуючим соціальним фактором. Зріс розрив в рівні життя жителів міста і села, робітників і інтелігенції, народу і номенклатури*, представників тіньової економіки. Номенклатура, яка користувалася привілеями при розподілі матеріальних благ, поступово перетворюється в особливу соціальну групу, що викликала ненависть основної маси населення. 	<ul style="list-style-type: none"> Кризові явища в соціальних відносинах піддавались критиці в засобах масової інформації, але глибокий аналіз їх причин блокувався. Партія і уряд, органи державної влади обіцяли зробити все належне для подолання негативних явищ в соціальній сфері. Привілеї номенклатури приховувались; якщо інформація про них і попадала в засоби масової інформації, то не в повному обсязі. Здійснювались намагання відрегулювати розподіл дефіцитних товарів через спеціальні черги («за записом», розподіляти на підприємствах з урахуванням думки трудових колективів тощо).

<ul style="list-style-type: none"> • Замість обіцяного суспільства рівності керівництво країни і партії створило суспільство з яскраво вираженою нерівністю; засадами успіху особи в ньому були не наполеглива праця або яскравий талант, а приналежність до привілейованої групи населення. 	<ul style="list-style-type: none"> • Періодично підвищувалась заробітна платня всім категоріям працюючих.
---	--

Криза в культурі

Кризові явища	Основні заходи щодо подолання кризи
<ul style="list-style-type: none"> • Погіршення якості навчання і виховання у школах, ПТУ, вузах. Падає престиж знань, освіченості, культури. • Прискорюється русифікація. • В науці, незважаючи на певні успіхи, спостерігається неспорядженість нового, кар'єризм; збільшувалась кількість наукових співробітників без поліпшення якості роботи. • В літературі і мистецтві відбувалося витискування чесних, талановитих письменників посередніми, чия творчість відповідала вимогам керівництва партії і країни. • Порушується принцип свободи творчості, діячів культури піддаються репресіям за свої 	<ul style="list-style-type: none"> • Органи управління освітою посилюють і роблять більш жорстким контроль, встановлюють формальні критерії роботи навчальних закладів (врахування кількісних показників). • В народногосподарські плани було включено тезу про те, що радянський народ перетворився в «найбільш освічений народ світу». • Згідно Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р. середня освіта ставала загальною і обов'язковою. • Зростала кількість студентів. • Посилюється контроль за розробкою і впровадженням наукових досягнень, зростає фінансування науки. • Діяльність спілок письменників, художників, композиторів спрямовувалась на підтримку офіційної ідеології,

<p>переконання.</p> <ul style="list-style-type: none"> • В суспільстві поширюється аморальність, пияцтво, стрімко знижується рівень культури і освіченості. 	<p>оспівування успіхів соціалістичного будівництва.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Посилюється виховна робота серед населення.
--	---

Суспільно-політичне життя. Загострення політико-ідеологічної кризи радянського ладу

Ідеологічним орієнтиром партійно-державного керівництва СРСР і УРСР була **програма КПРС, прийнята ще 1961 р.**

Основним положенням програми було побудова комунізму в СРСР до 1980 р. Однак у 1970-ті рр. стало зрозумілим, що комунізм побудований не буде. Тоді партійне керівництво висунуло гасло про будівництво «розвинутого соціалізму» — найбільш досконалої форми суспільно-політичного устрою. У суспільстві формувалася ідея про те, що в країні з успіхом вирішуються питання задоволення життєвих потреб людини, розвиваються економіка, наука, освіта, культура і зовсім відсутні соціальні проблеми.

Сподівання прогресивної громадськості на продовження процесу десталінізації не виправдалися. В епоху Брежнєва відбувся поворот до неосталінізму: було відновлено поважне ставлення до Сталіна, порушувалися громадянські права і свободи, демократичній активності людей навішувався ярлик злочинного інакомислення, здійснювалися незаконні репресії.

1967 р. у структурі КДБ було створено спеціальне «п'яте управління» по боротьбі з «ідеологічними диверсіями». Адміністративно-командна система робила все, щоб із суспільних відносин виключити національний фактор. Цьому підпорядковувалися гасла про зближення і злиття націй, про утворення нової історичної спільності — радянський народ. На практиці це означало тотальну русифікацію України. Українська культура й українська мова опинилися в критичному стані. Спроби українського керівництва діяти без вказівок із Москви розцінювалися як націоналізм і каралися.

Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест (1963—1972 рр.),

який проявляв наполегливість у захисті інтересів республіки в економіці, у мовній і культурній сферах, був усунутий з посади. Наступником П. Шелеста став В. Щербицький (1972—1989 рр.) — відданий провідник політичної лінії Москви. Від 1970 р. КДБ республіки очолив В. Федорчук, ініціатор особливо жорстких політичних репресій (КДБ України мав репутацію найбрутальнішого в СРСР). Новим секретарем ЦК КПУ з питань ідеології став В. Маланчук, в Україні було встановлено тотальний ідеологічний контроль. Щербицький здійснив «чистку» КПУ, виключивши із неї близько 37 тис. осіб. Партиїно-державне керівництво України взяло курс на зміцнення тоталітарної системи.

Конституція СРСР 1977 р. і Конституція УРСР 1978 р., у яких говорилося про демократизацію політичної системи, розширення прав і свобод радянських громадян, рівність націй, розходилися з реальним життям. Конституція формально узаконила безмежну владу комуністичної партії, оголосивши її «ядром політичної системи суспільства». Відбувався процес злиття партійного і державного апаратів. На практиці тільки комуніст міг обіймати високі адміністративні й господарські посади. Тому росла кількість членів КПУ: з 1,2 млн осіб на початку 1960-х рр. до 2,7 млн осіб наприкінці 1970-х рр.

Опозиційний рух з України

У 1960—1980-ті рр. було закладено організаційні основи дисидентського руху: зріс його інтелектуальний потенціал, громадянська активність частини інакодумців стала набувати рис суспільного руху, виникають елементи координації цього руху.

У 1965 р. в УРСР за вільнодумство були заарештовані понад 20 осіб. Проти цього необґрунтованого акту виступили І. Дзюба, В. Стус, В. Чорновіл, І. Драч, М. Стельмах та інші. Багатьох з них було звільнено з роботи. Того ж року була надрукована робота І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій містився детальний аналіз основних причин, що обумовили акції протесту української інтелігенції. Вона стала своєрідним підсумком діяльності дисидентів у період хрущовської «відлиги», суттєво вплинула на формування ідеологічної концепції національно-визвольного руху.

Українські політичні в'язні написали «Відкритий лист до Організації Об'єднаних Націй». У ньому було викладено ідеї українського дисидентства: протест проти дискримінації українців і безправного становища України в складі СРСР.

Активізації діяльності дисидентів у 1968—1976 рр. сприяли інтервенція радянських військ у Чехословаччину в 1968 р., що викликала хвилю обурення і протестів.

У 1970—1972 рр. в Україні самвидавом друкувався «Український вісник», заснований В. Чорно-волом, де подавалася інформація про порушення свободи слова, прав особи й нації, гарантованих Конституцією, про судові й позасудові репресії в Україні, про різні акції протесту.

На нараді з безпеки та співробітництва в Європі в 1975 р. Радянський Союз підписав Гельсінський Акт, який передбачав гарантію громадянських прав і свобод у країнах-учасниках наради. У 1976 р. М. Руденко створив у Києві групу сприяння виконанню Гельсінських угод — Українську Гельсінську спілку — першу організовану структуру в українському визвольному русі. До групи увійшли О.Бердник, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, О. Тихий, М. Матусевич та інші. Група збирала матеріали про виконання Гельсінських угод, виступала на захист політв'язнів, підтримувала зв'язок із відомим правозахисником А. Сахаровим, допомагала колишнім репресованим і родинам політв'язнів. Члени групи навіть наважилися діяти легально. У 1976—1979 рр. до групи увійшло 36 осіб. Згодом вони були заарештовані й більшість із них засуджені. О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко і В. Стус загинули.

В Україні було й *релігійне дисидентство*, пов'язане з вимогою відновити діяльність греко-католицької церкви. З ініціативи його представника Й. Терелі у 1982 р. було створено Комітет захисту УГКЦ із метою легалізації її діяльності в Україні. Значення дисидентського руху Наступ карально-репресивної системи не загальмував розвиток націонал-демократичного руху.

Свідчив про наявність кризових явищ у радянській системі. Сприяв розхитуванню радянської тоталітарної системи, поширенню і утвердженню в народі демократичних ідеалів. Продовжив традиції національно-визвольної боротьби. З'єднав два етапи національно-визвольного руху — середини і кінця ХХ ст. Відкривав Україну світові.

Досвід та ідеологічні напрацювання дисидентів були використані в період перебудови і здобуття Україною незалежності. Із середовища дисидентів вийшла чимала когорта політиків. Дисиденти зробили вагомий внесок у сучасну теорію і практику державного будівництва, розвиток української науки і культури. Дисидентський рух в Україні був виявом національно-визвольного руху, спрямованого на демократизацію суспільно-політичного життя. Зусилля й жертви дисидентів не були марними. Ці люди несли народові України правду, відкрили Україну світові. Їхні принципи стали базою для сучасного державного будівництва в незалежній Україні.

Культура й духовне життя України

У роки «застою» культура України розвивалася під впливом тоталітарного режиму.

Провідним науковим центром України в ці роки була Академія наук України на чолі з Б. Патеном. З'явилися роботи істориків М. Брайчевського про походження Русі, виникнення Києва, Ю. Бадзьо про походження російського, українського і білоруського народів. Вийшли у світ такі багатотомні видання, як «Історія Української РСР», «Історія української літератури», Українська радянська енциклопедія, Радянська енциклопедія історії України.

Розвивалася українська література: видавалися твори М. Стельмаха, П. Загребельного, І. Білика, Ю. Мушкетика, Д. Павличка, І. Драча, Б. Олійника, Л. Костенко.

У цей період зародився новий напрямок у кіномистецтві — ***«поетичне кіно»***. Найбільший успіх мав фільм «Тіні забутих предків» режисера С. Параджанова, а також кінофільми Ю. Ільєнка, К. Муратової, І. Миколайчука, Л. Викова стали гордістю українського кінематографа.

Позитивні зміни відбулися в розвитку українського **театрального мистецтва**. Прославили Україну своїми виступами академічні драматичні театри імені І. Франка в Києві, імені Т. Шевченка в Харкові, імені М. Заньковецької у Львові. Славу українському театру принесли Н. Ужвій, Д. Гнатюк, А. Солов'яненко, Б. Ступка, А. Роговцева, В. Дольський та інші талановиті актори.

В образотворчому мистецтві провідними стали теми вітчизняної історії, творчої праці народу. В Україні працювали такі художники, як Т. Яблонська, О. Заливаха, А. Горська, скульптор і живописець І. Гончар.

Зміни в системі освіти посилили процес **русифікації**. Продовжувала діяти інструкція Міністерства освіти УРСР про вивчення української мови за згодою батьків. Зменшувалася кількість україномовних шкіл, особливо в Криму, Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Харківській областях.

Реформа загальноосвітньої школи 1984 р. сприяла процесу ідеологізації та русифікації в Україні. Рівень знань та інтелектуальний розвиток учнів і студентів загалом перевищували показники розвинених країн Заходу. Держава продовжувала суворо контролювати навчально-виховний процес і домагалася необхідної ідейної спрямованості. Ідеологізація негативно вплинула на рівень викладання гуманітарних дисциплін.

Незважаючи на плідну діяльність педагогів-новаторів (В. Сухомлинського, В. Шаталова, М. Щетиніна), процес навчання і виховання був уніфікований. Творчий розвиток особистості обмежувався.

На початку 1970-х рр. після цькування О. Гончара за роман «Собор» починається відкритий перехід до «закручування гайок» в ідеологічній і культурній сферах. Ідеологічного розгрому в Україні зазнали твори М. Вінграновського, В. Шевчука, Ю. Щербака, Р. Андріяшка, В. Дрозда, В. Маняка, І. Чендея та інших літераторів. «Незручних» письменників виключали зі Спілки письменників України. В. Некрасова вислали за кордон. Затягувалося видання творів Л. Костенко «Княжа гора», «Маруся Чурай» та творів інших письменників.

Процеси, що відбувалися в 1970—1980-ті рр. в культурному і духовному житті, мали суперечливий характер. З одного боку, відбувається бурхливий розвиток науки, виникають нові напрямки в кіномистецтві, стають широко відомими імена театральних діячів, письменників, поетів, а з іншого боку, посилюється процес русифікації, наступ центру на права республіки.

Суспільно-політичні процеси у першій половині 1991 року

Наприкінці 1990 - початку 1991 р. внутрішньополітична обстановка у Радянському Союзі ще більше загострилася. На грудневому (1990) пленумі ЦК КПРС більшість учасників закликала до рішучої боротьби з «деструктивними силами», «сепаратистами», «націоналістами». Тодішній перший секретар ЦК КП України С. Гуренко у виступі на пленумі заявив: «Демократія, гласність, плюралізм, не покращуючи реального стану речей, стають засобом перетворення країни у "театр абсурду"».

В цей час основні політичні пристрасті почалися довкола доцільності підписання нового союзного договору та розбудови СРСР як реальної «федерації рівноправних республік». Саме на цьому наполягали налякані хвилю суверенізації та національно-визвольного руху союзні структури.

В Україні ідея підписання нового союзного договору була зустрінуто неоднозначне. Багато положень його проекту, запропонованих на обговорення у листопаді 1990 р., суперечили Декларації про державний суверенітет України. Він суттєво обмежував права республіки та знову передбачав формування союзних органів влади з великими повноваженнями у сфері Міжнародних зносин, фінансової політики, передбачав повернення до норми щодо верховенства союзних законів над республіканськими .

Референдум викликав подальше загострення політичної обстановки в СРСР. Шість союзних республік відмовилися від його проведення. Представники комуністичної більшості Верховної Ради УРСР підтримали проведення референдуму. Але частина депутатів-комуністів критикувала ідею референдуму. Голова Верховної Ради України Л. Кравчук назвав його «надуманим».

Було очевидним, що зміст питань бюлетеня суперечить Декларації про державний суверенітет України. На відміну від В. Івашка, Л. Кравчук проводив гнучку і досить обережну політику, що виходила з інтересів перш за все України. Щоб не загострювати відносин із центром, він запропонував одночасно із загальносоюзним референдумом, провести опитування населення УРСР. Жителям республіки було запропоновано дати відповідь на запитання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Радянських Суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». З цією пропозицією погодилися, врешті-решт, представники опозиційної Народної Ради. За неї проголосувало 288 депутатів Верховної Ради УРСР.

Результати референдуму і всенародного опитування засвідчили прагнення народу України до створення суверенної держави, яка б мала рівноправні відносини з іншими країнами і посідала належне місце у світовій співдружності. За Україну у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України проголосувало 80,2% осіб, які брали участь в опитуванні. За СРСР як оновлену федерацію суверенних республік висловилося 70,5% виборців. Таким чином, більшість виборців в обох випадках висловилися «за», не розуміючи, що голосують за різні форми національно-державного устрою. Що ж стосується західних областей республіки, де вплив Компартії був нейтралізований, за «незалежну державу, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики» висловилося 88% тих, хто прийшов на виборчі дільниці.

Проведення референдуму сприяло істотному послабленню напруженості у Верховній Раді, зближенню позицій депутатів щодо умов нового союзного договору і вирішення інших злободенних питань життя республіки. Почав зростати вплив на роботу Верховної Ради її Голови, який став проводити більш самостійну політику, поступово виходячи з-під впливу ЦК Компартії України. Леоніда Кравчука підтримувало все більше комуністів-депутатів Верховної Ради, яких стали називати «суверен-комуністами».

Розуміючи, що СРСР загрожує розпад, центральне керівництво і особисто М. Горбачов спробували його стримати шляхом прискорення та підписання нового союзного договору. Навесні та влітку 1991 р. в підмосковному Ново-Огарьово пройшли переговори Президента СРСР з керівниками дев'яти союзних республік, включаючи й Україну. Результатом переговорів був проект нового союзного договору, який, однак, не дістав загального схвалення. Наприкінці червня 1991 р. було вирішено підкласти підписання запропонованого М. Горбачовим союзного договору на кінець літа.

Спроба державного перевороту в СРСР 19 серпня 1991 року

19—21 серпня 1991 р. військово-партійна бюрократія зробила останню спробу врятувати імперію і свою владу в ній шляхом державного перевороту. За традицією його було здійснено під час відпустки лідера КПРС і держави М. Горбачова.

"З метою захисту життєво важливих інтересів народів і громадян Союзу РСР" Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС), який очолив віце-президент СРСР Геннадій Янаєв, постановою №1 вирішив припинити діяльність небажаних новому режиму органів влади і управління, політичних партій, громадських організацій і масових рухів, заборонити мітинги, вуличні походи, демонстрації та страйки, запровадити комендантську годину та обшук громадян, встановити контроль над засобами масової інформації (цензуру). Постанова №2 ДКНС обмежила перелік центральних і московських газет кількома лояльними, на погляд хунти, виданнями. Під приводом дотримання надзвичайного стану у Москву було введено війська.

Шлях до нової комуністичної диктатури путчистам перекрили керівництво та народ Росії. Президент Борис Єльцин закликав громадян до опору. Першого ж дня перевороту до будинку Верховної Ради РРФСР почали прибувати москвичі для захисту демократії та обраної народом влади. Вони збудували довкола "Білого дому" барикади. На сторону законного уряду перейшла частина військових з бойовою технікою. Штурмувати будинок парламенту путчисти не наважилися.

Серед захисників "Білого дому" було чимало українців. Сюди прийшли студенти, що навчалися в московських вузах, українці — мешканці Москви, приїжджі, яких переворот застав у російській столиці. Перша українська сотня згуртувалася довкола національного синьо-жовтого прапора, з яким демонстранти прибули на площу. Згодом сформувалися нові українські сотні, і на барикадах замайоріло кілька національних прапорів. Один з них було піднято на дирижаблі разом з прапорами Росії, Литви та Грузії, інший встановлено на танку з українським екіпажем, що перейшов на бік демократії. Начальником штабу оборони "Білого дому" був член московського Руху, колишній офіцер український дисидент Григорій Куценко.

21 серпня, коли відкрилася надзвичайна сесія Верховної Ради Росії, стало зрозуміло, що путч провалився. З делегацією парламенту Горбачов повернувся в Москву. 22 серпня він скасував антиконституційні акти організаторів

державного перевороту та усунув членів ДКНС з постів, які вони займали. Керівників путчу було заарештовано.

24 серпня М. Горбачов розповсюдив заяву, якою засудив участь керівних органів компартії у державному перевороті, запропонував ЦК КПРС саморозпуститись та склав з себе повноваження Генерального Секретаря ЦК КПРС. Б. Єльцин видав Указ про припинення діяльності компартії РРФСР.

Проголошення незалежності України

24 серпня 1991 р. відкрилася позачергова сесія Верховної Ради України, на якій було розглянуто питання про політичну ситуацію в республіці та прийнято низку надзвичайно важливих документів. Серед них — Постанова та Акт проголошення незалежності України, затверджені конституційною більшістю (Постанова: за — 321, .Акт: за — 346). У результаті Україна стала незалежною демократичною державою з неподільною та недоторканою територією, на якій чинними є лише власні Конституція, закони та постанови уряду.

З метою всенародного підтвердження Акта сесія вирішила провести 1 грудня "республіканський референдум.

Одноставність підтримки Акта проголошення незалежності України свідчила не стільки про перехід парламентської більшості на самостійницькі

позиції, хоч без урахування історичної реальності і волі народу тут не обійшлося, скільки про деморалізацію прокомуністичних елементів за умов поразки перевороту, про спробу ціною паперової незалежності врятувати компартію, про тактику поступки у гаслах з метою подальшого вихолощення змісту цих гасел. Водночас частина комуністичної номенклатури дійшла висновку, що в нових умовах її груповим інтересам більше відповідає незалежна Україна, і зробила свідомий вибір на користь самостійності.

Проголошення державної незалежності Україною та іншими республіками і викликало неоднозначну реакцію в Росії. 26 серпня прес-секретар Президента РРФСР від імені Б. Єльцина заявив, що Російська Федерація не ставить під сумнів конституційне право кожного народу на самовизначення, але у випадку припинення союзницьких відносин залишає за собою право поставити питання про перегляд кордонів. На прес-конференції 27 серпня у Києві Л. Кравчук нагадав, що згідно з договором між Росією і Україною від 19 листопада 1990 р. сторони визнали неприпустимість перегляду кордонів і Україна має намір твердо дотримуватись цієї угоди.

Обурення демократичної громадськості Росії та народу України, а також безкомпромісна, але виважена позиція керівництва республіки призвели до термінового (28 серпня) приїзду у Київ державної делегації РРФСР на чолі з віце-президентом О. Руцьким. В результаті дводенних переговорів було прийняте комюніке, в одному з пунктів якого підтверджувалась закріплена договором від 19 листопада 1990 р. територіальна цілісність сторін.

1 грудня 1991 р. на виборчі дільниці прийшло близько 32 млн. громадян. З них майже 29 млн. (90,35%) підтвердили Акт проголошення незалежності України. За ходом референдуму спостерігали представники державних органів, політичних партій і рухів, держав колишнього СРСР і зарубіжних країн, міжнародних організацій, українські та іноземні журналісти.

На урочистому засіданні 5 грудня 1991 р. Верховна Рада України прийняла звернення "До парламентаріїв і народів світу", в якому наголошувалося, що договір 1922 р. про утворення СРСР Україна вважає стосовно себе недійсним і недіючим. Заявлялось, що Україна буде демократичну, правову державу, першочерговою метою якої є забезпечення прав і свобод людини. Підтверджувалися положення Декларації прав національностей України від 1 листопада 1991 р. щодо гарантування усім народам і громадянам республіки рівних політичних, громадянських, економічних, соціальних та культурних прав. Проголошувався перехід до ринкової економіки, визнавалася рівноправність усіх форм власності. Висловлювалася готовність до активізації міжнародного співробітництва на

засадах рівноправності, суверенності, невтручання у внутрішні справи один одного, визнання територіальної цілісності і непорушності існуючих кордонів. Неподільною і недоторканою Україна оголосила і власну територію, водночас не маючи територіальних претензій до будь-якої держави. Задекларовано було також без'ядерний статус республіки, оборонний характер її військової доктрини, формування Збройних Сил на *засадах* мінімальної достатності.

Обрання президента України

Декларація про державний суверенітет України проголосила принцип поділу влади в республіці на законодавчу, виконавчу і судову. Отже, система поєднання законодавчої та виконавчої функцій Радами народних депутатів вичерпала себе і мала бути замінена іншою.

5 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла пакет законів щодо запровадження президентства у республіці. Протягом вересня здійснювалось висування кандидатів на посаду Президента. Попередньо передбачалося від демократичних сил запропонувати одну взаємоузгоджену кандидатуру. За це, зокрема, висловилося III надзвичайна конференція Асоціації демократичних Рад України, що відбулася у Дніпродзержинську 24 серпня. На ній були присутні повноважні представники і керівники 6 областей, 79 міських і 17 районних Рад народних депутатів. З-посеред можливих кандидатів у Президенти вона надала перевагу В'ячеславу Чорноволу. Конференція запропонувала також запровадити пост віце-президента і на цю посаду рекомендувала Володимира Гриньова.

Але угоди про спільні дії демократичних сил досягнути не вдалося. Велика рада Руху більшістю голосів висунула кандидатом у Президенти В'ячеслава Чорновола, рада УРП — Левка Лук'яненко, громадська організація Українська Духовна республіка — Олесь Бердника, Партія зелених України — Юрія Щербака, Союз "Чорнобиль" — Володимира Яворівського. До претендентських списків увійшли також колишній лідер депутатської більшості у Верховній Раді Олександр Мороз, поет Борис Олійник, міністр сільського господарства Олександр Ткаченко, голова виробничого кооперативу "Олімп" з Дніпропетровська Леопольд Табурянський та багато інших. Загалом власних кандидатів висунули 12 політичних партій, громадських об'єднань і рухів, 97 трудових колективів. Водночас 100 громадян, серед них майже третина пенсіонерів та непрацюючих, подали заяви про самовисунення. 95 претендентів дістали право одержати підписні листи на свою підтримку.

Однак лише 26 подали заповнені списки у Центральну виборчу комісію. Причому визначений Законом рубіж у сто тисяч підписів змогли подолати лише

сім з них: В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, О. Ткаченко, В. Чорновіл та І. Юхновський. Вони й були зареєстровані кандидатами у Президенти.

У ході передвиборної кампанії О.Ткаченко свою кандидатуру зняв. 1 грудня близько 32 млн. громадян (84% внесених у списки) взяли участь у виборах. Леонід Кравчук отримав майже 20 млн. голосів (62%) і став першим всенародне обраним Президентом України. 7,4 млн. виборців (23,3%) віддали свої голоси В'ячеславу Чорноволу, причому у Галичині він дістав переконливу перемогу. 5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради Л. Кравчук склав присягу народові України. Цього ж дня на пленарному **засіданні Головою Верховної Ради обрано Івана Плюща.**

Зміна керівництва СРСР після смерті Л. Брежнєва

Л. Брежнєв помер в листопаді 1982 р.

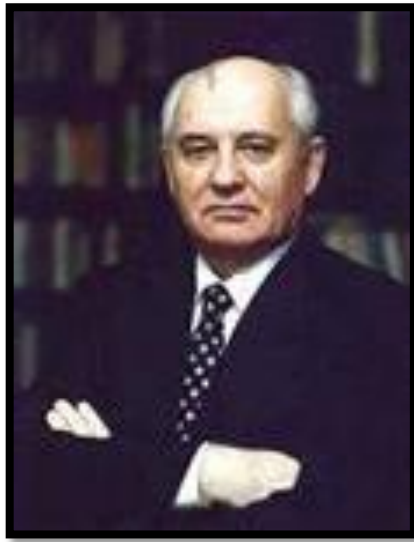
На чолі держави став Ю. Андропов, який довгий час до цього керував Комітетом держбезпеки (КДБ) СРСР.

В лютому 1984 р. Ю. Андропов помер.

На чолі держави став К. Черненко - партапаратчик з багатолітнім стажем роботи в ЦК КПРС.

В березні 1985 р. К. Черненко помер.

На чолі держави став М. Горбачов - член Політбюро, секретар ЦК, який впродовж тривалого часу працював першим секретарем Ставропольського крайкому КПРС.

М. Горбачов був представником тієї частини партії і керівництва країни, яка прагнула до радикального реформування радянської системи шляхом розвитку ринкових відносин, сприйняття демократичних цінностей. Закінченої програми у М. Горбачова і його прибічників у 1985 р. не було, тому йшов постійний пошук шляхів виходу з кризи, мали місце імпровізації у вирішенні кардинальних проблем суспільного життя.

М. Горбачов і пошук шляхів виходу з кризи

М. Горбачов в квітні 1985 р. виступив на Пленумі ЦК КПРС з ініціативою розпочати в СРСР реформи.

М. Горбачов вважав за необхідне шляхом реформ прискорити науково-технічний прогрес, поліпшити управління народним господарством, зміцнити виконавчу дисципліну.

Пленум ЦК КПРС схвалив пропозиції М. Горбачова.

В 1986 р. на XXVII з'їзді КПРС (а потім на XXVII з'їзді КП України) на основі пропозицій М. Горбачова і висновків квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС були прийняті документи про основні напрямки економічного і соціального розвитку на 1986-1990 рр. і на період до 2000 р.

Після XXVII з'їзду КПРС ЦК КПРС (а потім і ЦК КП України) видав низку постанов, спрямованих на подолання кризових явищ: про вирішення житлової проблеми до 2000 року; про виконання Продовольчої програми; про розвиток

виробництва товарів народного споживання; про боротьбу з пияцтвом і алкоголізмом тощо.

Передбачувані у всіх прийнятих документах показники були принципово недосяжними, запропоновані шляхи виходу країни з кризи нічим суттєво не відрізнялися від попередніх реформ.

Вище партійне керівництво здійснювало деяке оздоровлення громадсько-політичної обстановки в країні: звільнювалися політв'язні, було демократизовано виборчу систему на засадах багатомандатності, введено вибори на керівні посади на промислових підприємствах; усуваються з посад корумповані партійні керівники, консерватори часів "застою" ("застоєм" значна частина істориків вважає період розвитку СРСР з кінця 60-х до кінця 80-х років).

Етапи політичної реформи

1988 р.	Виголошення реформи. Теоретична розробка напрямків її реалізації.
1989 р.	Початок роботи і зїзду народних депутатів СРСР. Обрання нової двопалатної Верховної Ради СРСР. Обрання голови Верховної Ради - М. Горбачова. Оголошення мети, перехід влади від партійного апарату до рад всіх рівнів.
1989-1990 рр.	Зростає вплив політики гласності на суспільство. Починається формування реальної багатопартійності. М. Горбачова Верховною Радою СРСР було обрано на посаду Президента СРСР. Обрано Верховну Раду УРСР (1990 р.). 1/3 депутатів ВР - представники демократичного блоку, мета яких - поглиблення реформ, демократії, національне відродження України. Головою ВР було обрано В. Івашка, який раніше знаходився на відповідальних посадах в ЦК КПРС і ЦК КПУ. Союзні республіки СРСР (в тому числі і Україна) оголосили Декларації

	про суверенітет.
--	------------------

Основні програмні цілі правих політичних партій

Партія	Програмні цілі
УНП	Відновлення Української народної республіки (УНР), проголошеної Центральною Радою в січні 1918 р. Утвердження демократичних засад у суспільстві Ринкові реформи. Створення національних збройних сил.
УХДП	Вільна, християнська, демократична Україна. Парламентська демократія. Ліберальні ринкові реформи. Суд над КПРС.
УНДП	Незалежність України. Скликання Установчих зборів України. Створення громадських комітетів по відродженню Української незалежної держави. Ринкові реформи.

Основні програмні цілі соціал-демократичних партій

Партії	Програмні цілі
СДПУ	Незалежність України. Відмова від ідей оновленого, демократичного соціалізму, які пропагували

	КПРС і КПУ. Ринкові реформи, що мають соціальне спрямування.
ОСДПУ	Федеративний устрій України. Конфедеративний устрій СРСР. Визнання ідеї демократичного соціалізму. Багатоукладна економіка.

Основні програмні цілі національно-центристських партій

Партії	Програмні цілі
УРП	Створення Української незалежної соборної держави. Беззастережне засудження комуністичної ідеології і практики. Ринкові реформи.
ДемПУ	Створення суверенної України. Перехід до ринкових відносин. Створення власної валютної системи.
УСДП	Створення незалежної Української держави. Ринкові реформи. Захист інтересів селянства (перш за все, фермерства).

Скорочений зміст Декларації про державний суверенітет

Виголошувалось право української нації на самовизначення і створення національної держави в існуючих кордонах.

Виголошувався принцип народовладдя, що здійснювався на засадах Конституції через народних депутатів, які працювали в радах різних рівнів - від місцевих до Верховної Ради УРСР.

Державна влада УРСР - самостійна у вирішенні всіх державних питань.

Державна влада складається з трьох гілок: законодавчої, виконавчої, судової.

Кожному громадянину УРСР зберігалось громадянство СРСР. Всім громадянам гарантувалися права і свободи, передбачені Конституцією.

Територія України в існуючих кордонах є недоторканою. УРСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій республіки.

УРСР - економічно самостійна держава. УРСР має право на частину загальносоюзного алмазного і валютного фондів, золотого запасу. Вирішення питань загальносоюзної власності відбувається на договірних засадах між республіками.

УРСР створює свою банківську, цінову, фінансову, податкову систему, формує державний бюджет, в разі необхідності запроваджує свою грошову одиницю.

В УРСР здійснюється захист всіх форм власності.

УРСР самостійно здійснює охорону природи з метою забезпечення екологічної безпеки.

УРСР самостійно вирішує питання розвитку науки, освіти, культурного і духовного розвитку, гарантує всім національностям, які мешкають на території України, право вільного національно-культурного розвитку.

УРСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу і української мови.

УРСР має право на свої власні Збройні Сили, внутрішні війська і органи державної безпеки.

УРСР - нейтральна держава, яка не бере участь в військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не застосовувати, не виробляти, не розміщувати ядерну зброю.

Міжнародні відносини УРСР здійснює самостійно, виступає як рівноправний суб'єкт.

УРСР визнає пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права і загальнолюдських цінностей.

Декларація є основою для нової Конституції і законів України.

19 серпня 1991 р. в СРСР було оголошено надзвичайний стан.

Президента М. Горбачова, що знаходився на відпочинку в Форосі (Крим), було фактично усунуто від влади.

Надзвичайним органом влади було **оголошено Державний Комітет з надзвичайного стану (ДКНС) з 8 осіб. Очолив ДКНС Г. Янаєв** - віце-президент СРСР. Мета ДКНС, оголошена в спеціальній заяві, полягала у збереженні цілісності СРСР, наведенні порядку в країні. ДКНС був підтриманий КДБ, армією, центральними державними і господарчими органами.

Керівництво КПУ, численні ради різних рівнів заявили про підтримку ДКНС. Верховна Рада України відкрито не заявляла про свою позицію до 21 серпня 1991 р.

Рух і інші демократичні партії України розцінили події, що відбувалися в країні, як заколот і закликали до боротьби із ним.

Президент Росії Б. Єльцин засудив створення ДКНС як заколот, спробу покінчити з демократією і суверенітетом республік СРСР.

Після невдалої спроби заколотників захопити "Білий дім" (Будинок Рад) у Москві (де знаходився уряд і Президент Б. Єльцин) в ніч з 20 на 21 серпня Президія Верховної Ради УРСР прийняла рішення про скликання 24 серпня позачергової сесії Верховної Ради.

Позачергова сесія Верховної Ради 24 серпня 1991 р. прийняла "Акт проголошення незалежності України".

"Акт проголошення незалежності України"

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави - України.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

1 грудня 1991 р. на Всеукраїнському референдумі Акт проголошення незалежності України було підтверджено: 90,32% учасників референдуму схвалили цей документ.

7-8 грудня у Біловезькій Пущі поблизу Мінська Президент України Л. Кравчук, Голова Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевич, Президент Росії Б.

Єльцин констатували факт утворення СНД - Співдружності Незалежних Держав
Про СНД ви дізнаєтесь також з курсу Всесвітньої історії.

Після розпаду СРСР територія колишнього Радянського Союзу стала
ареною внутрішньої нестабільності та міжнародних конфліктів. Вони були
викликані перш за все процесом переходу від тоталітаризму до демократії, від
економічної системи, яка була побудована на державній власності, до ринкової
економіки, від унітарного СРСР до появи незалежних держав. Руйнація
довготривалих економічних, політичних, культурних відносин у складі єдиного
СРСР висунула перед ними завдання збереження внутрішньої стабільності та
укріплення свого міжнародного становища. Політика нестабільності у
новоутворених державах пояснювалася також гострою боротьбою еліт за владу,

пошуками моделей політичної системи, врегулюванням відносин між різними гілками влади.

Збройні сутички, криваві громадянські війни, сепаратистський рух струшували Грузію (Абхазія), Азербайджан (Нагорний Карабах), Таджикистан, Молдову (Придністров'я), Російську Федерацію (Північна Осетія, Інгусетія, Чечня). В Україні поступово значно загострювалося кримське питання.

Ще у 1989 р. Верховна Рада СРСР засудила депортацію сталінським режимом кримських татар і дозволила їм повернутися на батьківщину. (До вересня 1993 р. повернулося 260 тис. татар.) Розгортання українського національного руху та масове повернення кримських татар, тяжіння до Росії викликало пожвавлення руху російського населення (1,6 млн. осіб). Його лідери у січні 1991 р. організували проведення референдуму, на якому 93 % кримчан висловилися за відновлення автономного статусу Криму. В умовах процесу розпаду СРСР київське керівництво, поважаючи волевиявлення населення та з метою вгальмування сепаратистських настроїв, надало півострову статус Автономної республіки у складі Української РСР. Під час референдуму 1 грудня 1991 р. 54% населення Криму підтримало Акт проголошення незалежності України.

Проте проросійські сили на чолі з Ю. Мешковим продовжували конфронтацію з Києвом. У травні 1992 р. Верховна Рада Криму ухвалила Конституцію, у якій проголошувалася незалежність півострова. Парламент України скасував це рішення, яке суперечило Основному закону України. Одночасно Верховна Рада Російської Федерації прийняла постанову про фактичне відторгнення Севастополя та заявила про свої права на Чорноморський флот, що значно загостило російсько-українські відносини. Баталії навколо Криму, розділ Чорноморського флоту, російськомовний сепаратизм — усе це прикувало увагу всього світу до Росії та України.

Лише підтримка України з боку ООН, західних держав, виражена політика Верховної Ради, Президента Л. Кравчука, який на початку вересня 1993 р. зустрівся у Лівадії (Крим) з президентом Росії Б. Єльциним, привели до нормалізації російсько-українських відносин. В одному з інтерв'ю Л. Кравчук наголосив: «.. Нам обов'язково треба розвестися з Росією. Для того щоб і росіяни, і українці не ворогували, а відчували справжню дружбу, скажімо, в різних квартирах з усіма вигодами. Ми з Росією приречені бути партнерами і друзями».

Після затяжних переговорів і консультації у кінці травня 1997 р. відбувся останній візит Б. Єльцина до Києва, під час якого було підписано міждержавний «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією». Внаслідок підписання договору вперше в історії двох сусідніх народів було задекларовано встановлення рівноправних, взаємовигідних і дружніх стосунків, які ґрунтуються на нормах міжнародного права. Одночасно сторони уклали угоду про поділ Чорноморського флоту, а також умови тимчасового (до 2017 р.) перебування російського Чорноморського флоту на території України.

Свого логічного кінця добігли і російсько-українські відносини у межах СНД, утвореної для безболісного розпаду Радянського Союзу. «Відносини між Україною та Росією, — вважає депутат російської Держдуми О. Лебедев, — повинні бути приблизно такими, як між США і Канадою».

У січні 1994 р. у результаті президентських виборів у Криму Ю. Мешков став Президентом Криму, а проросійський парламент автономії ухвалив Закон про відродження державності Республіки Крим. Верховна Рада України, уникаючи застосування силового варіанту у відносинах між Києвом та Сімферополем, у березні 1995 р. ліквідувала інститут президентства у Криму. Мешков виїхав до Москви. Конституція України, прийнята у червні 1996 р., закріпила статус **Автономної Республіки Крим (АРК)** як «невід'ємної складової України, що має свою Конституцію, представницький орган — Верховну Раду та уряд — Раду Міністрів».

Надзвичайно складні процеси відбувалися у економічному розвитку пострадянських республік. Російський уряд на чолі з Є. Гайдаром, маючи негативний досвід поступової перебудови централізованої російської економіки часів М. Горбачова, почав здійснювати з січня 1992 р. так звану «шокову терапію» — стрімкий демонтаж радянської командно-адміністративної системи. Першим кроком у її здійсненні стало скасування державного контролю за ціноутворенням, що привело до значного злету цін у 10—12 разів. Усе це наклалося на загальну стагнацію економіки України та неспроможність уряду В. Фокіна зупинити сповзання країни до краху.

У результаті відбулося різке падіння рівня життя більшості населення, було завдано удару по заощадженнях громадян, значно знецінилися трудові накопичення. Багато підприємств опинилося на межі краху, почався обвальний розрив економічних зв'язків між Україною та Росією. Посилилася інфляція та дестабілізація фінансово-грошової системи. Економічна криза розтягнулася на всі 90-ті рр.

Уряд В. Фокіна, захищаючи внутрішній ринок України, увів з 10 січня 1992 р. купони багаторазового використання. У середині 1992 р. Україна вийшла з карбованцевої зони. Однак це лише ненадовго стримало шалене зростання цін. Інфляція переросла у гіперінфляцію: за 1992 р. купоно-карбованці знецінилися у 21 раз, за 1993 р. — у 103 рази. В обігу з'явилися 500-тисячні купюри, а у 1995 р. — мільйонні.

2 вересня 1996 р. було запроваджено національну грошову одиницю — гривню. Однак грошова реформа супроводжувалася встановленням дуже високого курсу гривні щодо американського долара та інших валют. Восени 1998 р., під впливом кризових явищ в російській фінансовій системі, гривня наполовину знецінилася.

Лібералізація торгівлі привела у широких масштабах до «первісного нагромадження капіталу». Якщо у країнах Заходу цей процес відбувався поступово протягом життя кількох поколінь, то на долю населення пострадянської України випало бути свідками, як у короткий час в руках колишньої партійно-радянської номенклатури опинилися «прихватизована» державна власність. Власність, створена важкою працею не одного покоління радянських людей.

Величезні прибутки, зростання оборотів «тіньової економіки» виникли за рахунок використання різниці між державними закупівельними цінами та цінами вільно регульованого ринку. Значні грошові маси опинилися поза сферою оподаткування, що призвело до значного знищення доходної частини бюджету. Почався відплив капіталів за кордон. (Наприкінці 1992 р. у вітчизняних власників в Україні зберігалось 2—4 млрд., а поза її межами — 10—12 млрд. дол. США.) У той же час виникла гостра проблема зростання заборгованості держави з виплат заробітної платні працівникам бюджетної сфери, пенсій, стипендій тощо та взагалі зубожіння значної частини населення. Такою була ціна, яку суспільство платило за руйнування неефективної

одержавленої економіки та соціально-економічні зрушення у напрямі до соціально орієнтованої ринкової економіки.

В умовах масового страйку шахтарів Донбасу у червні — липні 1992 р. почалася криза уряду В. Фокіна. Уряд, який фактично не здійснив справжніх ринкових реформ, взяв курс на більш консервативну модель розвитку економіки під жорстким державним контролем. Та під тиском гострої критики з боку Верховної Ради та загального невдоволення населення Кабінет Міністрів Фокіна на початку жовтня 1992 р. змушений був піти у відставку. Прем'єр-міністром, як з'ясувалося пізніше, лише на рік, до вересня 1993 р., став представник промислових кіл, жорсткий прагматик **Леонід Кучма** (1938 р. н.).

Майбутній Президент, який 10 років очолював Україну (з липня 1994 до кінця 2004 рр.) закінчив Дніпропетровський університет за фахом інженер-механік, працював інженером, провідним конструктором конструкторського бюро (КБ) «Південне», був технічним керівником космодрому Байконур, очолював первинну організацію Компартії України у тому ж КБ. У 1986—1992 рр. — генеральний директор ракетобудівного концерну «Південний машинобудівний завод».

Уряд Л. Кучми намагався поєднати посилення ролі держави в економіці з розвитком ринкових відносин. Але стабілізувати народногосподарський комплекс країни, спираючись на державний сектор, не вдалося. У травні 1993 р. Прем'єр-міністр запропонував Верховній Раді надати йому додаткові повноваження та ввести спеціальний режим управління економікою. Ця пропозиція не знайшла підтримки у Президента Л. Кравчука, який не припускав обмеження своїх повноважень. Таку ж позицію зайняли і депутати Верховної Ради, що не бажали втрачати реальної влади. Тим часом в Україні продовжувала загострюватися економічна криза: спад виробництва у 1993 р. склав 20 %. Продовжував істотно знижуватися життєвий рівень більшості населення: майже наполовину у 1992—1994 рр. Внаслідок непродуманих, «варварських» форм

введення ринкових відносин продовжувався стрімкий процес розшарування суспільства. Різке розшарування між багатством і бідністю було нічим не краще від радянської зрівняйлівки. Українські «ринкові відносини» не створювали умов для появи соціальної опори демократії — середнього класу.

Руйнівні процеси відбувалися і на селі. Колгоспно-радянський лад, створений у ході примусової суцільної колективізації у 30-ті рр. був нездатен протягом існування Радянського Союзу стабільно забезпечити населення продуктами харчування та промисловістю сировиною. Незважаючи на прийняті протягом 1991—1992 рр. закони («Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю», «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» та інші), реформування відносин власності на селі відбувалося дуже повільно, було поверховим, що поглиблювало деструктивні процеси в аграрному секторі.

Тільки за 1996—1998 рр. валова продукція сільського господарства за обсягом дорівнювала валовій продукції 1958—1961 рр. У 2005 р. імпорт сільгосппродукції зріс на 35,9%, а продукції харчової промисловості — на 44,8 %. Характерними явищами на селі стали значне загострення демографічної ситуації, перетворення більшості господарств у фінансових боржників, скорочення витрат на соціальний розвиток, відсутність нового ефективного господаря.

У квітні 2006 р., коли Україна пережила чергові вибори до Верховної Ради, у її органі «Голос України» було надруковано листа від Юлі Вдович, учениці 6-го класу с Кантівка Стярокосянтинівського району Хмельницької області: «Село наше Кантівка забуте Богом та людьми. Раніше у цьому селі було багато людей. Але люди почали шукати іншого, кращого життя... Тепер живе тут 20 людей, в тому числі є 2 школярі і 2 людини, яким до пенсії ще далеко. А то всі люди, які не покладаючи рук працюють на землі влітку і взимку.

Я сподіваюся, що зостануся в цьому селі, і у нас буде газ, може, прийдуть які-небудь толкові інвестори та побудують давно обіцяний цегельний завод, де буде робота для мене та інших людей.

Можливо, буде, як і колись, працювати школа, фельдшерсько-акушерський пункт, буде магазин. А також буде будинок культури, в якому, може, я зіграю на бандурі не одну мелодію, та вона розвеселить душу старим людям».

У цьому листі — не тільки правда про багатостраждальне українське село, а й свята наївна віра та надія у людське щастя на цій землі. Надія та віра, якими жило не одне покоління українців...

У червні 1993 р. Україною прокотилася нова хвиля масових шахтарських страйків. Шахтарі вимагали не тільки поліпшення свого матеріального стану, але й проведення референдуму щодо довіри Верховній Раді та Президентові.

Парламент України, намагаючись зняти загострення соціальної напруги у суспільстві та зростання протистояння у владному трикутнику Президент — Верховна Рада — Кабінет Міністрів, спочатку прийняв постанову про проведення референдуму, а у вересні 1993 р. постановив провести одночасні дострокові вибори — навесні у Верховну Раду та Президента у червні того ж 1994 р. У вересні 1993 р. подав у відставку Прем'єр-міністр Л. Кучма. Усю повноту виконавчої влади за рішенням Верховної Ради взяв на себе Л. Кравчук, а виконуючим обов'язки Прем'єр-міністра було призначено Ю. Звягільського.

Одночасно з рішенням українського парламенту про дострокові вибори протягом 1993 р. продовжувала загострюватися і криза російської державності. Головною проблемою політичного розвитку Російської Федерації, як і в Україні, було жорстке протистояння основних гілок влади: виконавчої на чолі з президентом Б. Єльциним та законодавчої на чолі з керівництвом Верховної Ради Росії. Під час референдуму у квітні 1993 р. 62% тих, хто голосував, висловилися за довіру президенту. Невдовзі активізувалися прокомуністичні та національно-патріотичні сили, які першого травня провели демонстрацію. На вулицях Москви відбулися зіткнення, наслідком яких стали людські жертви.

Парламентська опозиція у серпні 1993 р. прийняла рішення про усунення Б. Єльцина з посади Президента та поклала його повноваження на віце-президента О. Руцького. Єльцин у зверненні до народу заявив про розпуск Верховної Ради і формування нового парламенту — двопалатних Федеральних Зборів. Протистояння вилилося у застосування силових засобів.

З—4 жовтня 1993 р. прибічники парламенту прорвалися до Білого дому (будинку Верховної Ради РФ) — оплоту антипрезидентських сил, а бойовики націонал-патріотів захопили московську мерію та зробили спробу оволодіти Останкінським телецентром. До Білого дому за наказом Б. Єльцина підійшли танки. Почався обстріл будинку парламенту, який було взято штурмом силами спецпідрозділів.

У грудні 1993 р. Б. Єльцин виніс на референдум проект нової Конституції, який було підтримано більшістю населення Росії. Конституція, значно посиливши президентську владу, створювала політичну систему з дуже слабким розподілом влади між її гілками. Форму правління з надзвичайними повноваженнями Президента, створену в Росії, дехто назвав «республіканською монархією». Попереду Росію чекало ще одне випробування. Через рік, у грудні

1994 р., у відповідь на проголошення незалежності республіки Ічкерія, російське керівництво ввело у Чечню федеральні війська.

Рішення Верховної Ради України про дострокові вибори парламенту та Президента, прийняте під час трагічних подій у Росії, засвідчило, що краще «лихий мир», ніж війна.

Напередодні перших в умовах незалежності виборів до Верховної Ради в Україні налічувалося майже 30 політичних партій. Їх поява була проявом політичного плюралізму (багатопартійності). Процес становлення багатопартійної системи почали ліві партії. У жовтні 1991 р. члени забороненої КПУ утворили Соціалістичну партію України (СПУ), лідером якої став О. Мороз. У 1992 р. виникла Селянська партія України (СелПУ) на чолі з міністром сільського господарства О. Ткаченком. У червні 1993 р. у Донецьку було проголошено про відновлення діяльності КПУ, першим секретарем якої став П. Симоненко. Але реальна багатопартійність на той час так і не склалася, оскільки партії ще довго, навіть і зараз, залишаються вузькими угрупованнями.

Парламентські вибори 1994 р., як і вибори 1990 р., проходили за мажоритарною системою, відповідно до якої кандидатів висували в територіальних округах, а не за партійними списками. За результатами виборів 25 % місць здобула КПУ майже 6 % — Рух, 5,4 % — СелПУ, 4,1 % — СПУ. Оскільки в парламенті кількісно переважали ліві групи та фракції, Головою Верховної Ради було обрано О. Мороза. (Головою Верховної Ради, обраною у березні 1998 р., після двомісячної «спікеріади» став О. Ткаченко).

Влітку 1994 р. відбулися президентські вибори. З 11 претендентів — Л. Кучма, Л. Кравчук, І. Плющ, О. Мороз, В. Пинзеник та інші — було зареєстровано семеро. У першому турі ніхто не набрав більше половини голосів, і на 10 липня 1994 р- було призначено другий тур. У ньому значилися Л. Кравчук та Л. Кучма. Перемогу здобув Л. Кучма, який набрав 14 млн. 660 тис. голосів (52 %), а Л. Кравчук — 12 млн. 100 тис. голосів (45%).

Прем'єр-міністрами за президентства Л. Кучми (липень 1994 — грудень 2004) були: В. Масол (червень 1994 — березень 1995), Є. Марчук (березень 1995 — травень 1996), П. Лазаренко (червень 1996 — червень 1997), В. Пустовойтенко (липень 1997 — грудень 1999), В. Ющенко (грудень 1999 — травень 2001), А. Кінах (травень 2001 — листопад 2002), В. Янукович (листопад 2002 — грудень 2004).

Складно та суперечливо йшов процес конституційного оформлення української державності. Розпочате з 1992 р. постійне протистояння Президента та Верховної Ради вимагало конституційного закріплення відносин між ними.

Конституційний процес умовно можна поділити на два етапи. Перший етап почався у жовтні 1990 р. прийняттям Верховною Радою постанови «Про комісію по розробці нової Конституції Української РСР». Робота над проектом Конституції завершилася прийняттям у червні 1991 р. Концепції нової Конституції України. Зміст Концепції полягав у тому, що Конституція повинна була вийти з Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. та висувати необхідність побудови правової держави. У центрі її повинна бути людина як вища соціальна цінність, її права та свободи.

Відповідно до Концепції нової Конституції був розроблений її проект, який Верховна Рада розглянула у жовтні 1993 р. На цьому завершився перший етап конституційного процесу. Однак ситуація у державі (підготовка та проведення позачергових виборів) не дозволила продовжити роботу над проектом Конституції. Вона була відновлена тільки у вересні 1994 р., коли Верховна Рада прийняла постанову «Про створення комісії по доробці проекту нової Конституції України». Комісію очолили Президент Л. Кучма та Голова Верховної Ради О. Мороз. Це стало початком другого етапу конституційного процесу.

Президент вніс у парламент свій проект Конституції, у якому президентська посада визначалася як вища в системі державного управління. Цей проект виходив з Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який Верховна Рада після тривалих дискусій схвалила 18 травня 1995 р. Результатом компромісу стало укладення 8 червня 1995 р. Конституційного договору між Верховною Радою та Президентом на період до прийняття нової Конституції. В ньому зазначалося, що «відсутність нової демократичної Конституції України є гальмівним чинником на шляху здійснення економічних, а також політичних і державно-правових реформ. Наявність глибокої економічної, а також політичної кризи призводить до соціальної напруги в суспільстві, його криміналізації та до політичного протистояння владних структур».

Строк до прийняття Конституції Президент використав для того, щоб збудувати міцну вертикаль виконавчої влади та підготувати «наступ» на Верховну Раду. Він полягав у тому, що в разі неприйняття Конституції парламентом Л. Кучма проголошує всеукраїнський референдум на підтримку Конституції, але у вигляді президентського проекту. Таким чином парламент виключався з авторів Основного Закону та виглядав в очах народу як головний

противник прийняття Конституції. Конституційний процес наближався до завершення.

24 червня 1996 р. на брифінгу для журналістів Голова Адміністрації Президента Д. Табачник заявив, що Л. Кучма підписав Указ про референдум. Протистояння двох гілок влади досягло апогею. 27 червня Верховна Рада почала історичне засідання, присвячене розгляду Конституції. Тривале узгодження статей перервало повідомлення про те, що підготовлене звернення Президента до народу. О 21-й годині Голова Верховної Ради О. Мороз оголошує невелику перерву: у залі транслують теленовини. Диктор зачитує Указ про референдум, звернення до народу немає. Дискусії не вщухають. Настав найдраматичніший момент: обговорення ст. 20 — державна символіка. На трибуні депутати В. Масол, Ю. Бондарев, В. Симоненко, С. Головатий... Нарешті ст. 20 приймається у пакеті з питанням про кримську автономію. Почало світати. На трибуну піднявся В. Мусіяка: «Вже сьома година ранку, мені виповнилося 50 років, а Конституції немає». Депутати, які не спали всю ніч, закінчують розробляти компромісний проект, який набрав 315 голосів за необхідний мінімум у 300 голосів.

Основний Закон перетворював Україну у президентсько-парламентську республіку. О. Мороз поздоровив український народ та депутатів. Народний депутат С Хмара сказав: «Референдум загрожував нам не тільки величезними фінансовими втратами, але і конфронтацією, політичним протистоянням у суспільстві... Ми цю карту розіграти не дали».

Втратили силу Конституція України від 1978 р. з наступними змінами і доповненнями та «Конституційний договір» від 8 червня 1995 р. Вперше в історії нашої держави депутати присягнули на вірність Україні. Текст присяги зачитав старійшина Верховної Ради І. Юхновський: «Присягаю на вірність Україні, зобов'язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут українського народу...»

Тоді ніхто ще не знав, що через вісім з половиною років буде ще більш драматична, ніж конституційна, ніч. У Марійському палаці у ніч з 7 на 8 грудня 2004 р. Президент Л. Кучма, який завершував своє 10-літнє правління, Голова Верховної Ради В. Литвин, кандидати у Президенти В. Янукович, В. Ющенко та міжнародні спостерігачі ламали голову над тим, як вийти з найгострішої політичної кризи за всю історію незалежності України. 8 грудня 2004 р. Верховна Рада прийняла зміни до Конституції України, які перетворили її на парламентсько-президентську республіку.

Конституція України 1996 р. закріпила основи суспільного, економічного, політичного життя держави, правовий статус особи, форму державного

правління, устрій (унітарна держава з особливим статусом АРК), порядок організації та повноваження органів влади. Основний Закон визначив Україну як суверенну, незалежну, демократичну та правову державу. Проголошувалися принципи поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, верховенства права та економічної, політичної та ідеологічної багатоманітності, статус державної мови. Проте ці конституційні положення — тільки наміри втілити їх у життя, а не сьогоденні реалії. Побудова дійсно незалежної, демократичної та правової держави — складний та тривалий процес, який вимагає спільних зусиль всього українського народу.

Конституція України визначила Верховну Раду як єдиний орган законодавчої влади в Україні.

Президент України є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Президент, формально не очолюючи виконавчу гілку влади, мав вирішальний вплив на її формування на місцях. За Л. Кравчука це були представники Президента, а за Л. Кучми — голови обласних та районних адміністрацій. Крім того, згідно з Конституцією України 1996 р., Президент призначав керівників силових структур — оборони, внутрішніх справ, Служби безпеки, Генерального прокурора, формував зовнішню політику та був головнокомандувачем Збройних Сил.

Така концентрація влади та обсяг повноважень вимагали значного зростання ролі Адміністрації Президента, повноваження якої не були чітко зафіксовані у Конституції. У трикутнику Президент — Верховна Рада — Кабінет Міністрів з'явився ще один, тіньовий, неконституційний орган влади — Адміністрація Президента та її голова (у різні роки — Д. Табачник, В. Литвин, Є. Кушнарьов, В. Медведчук).

Кабінет Міністрів — вищий орган у системі органів виконавчої влади та Прем'єр-міністр опинилися у залежності від Президента та його Адміністрації. При цьому політичну відповідальність як орган виконавчої влади ніс тільки уряд та його голова — Прем'єр-міністр. Кабінет Міністрів ставав заручником протистояння між Президентом та Верховною Радою, наслідком чого стали часті відставки урядів. Така деформація владного трикутника вела до відхилення від демократичних засад управління державою, формуванню авторитарної моделі президентської влади, яка спиралася перш за все на адміністративні важелі.

Проте в одному з виступів у 2000 р. Л. Кучма констатував: «Демонтовано основні підвалини тоталітарної системи. Наша держава впевнено стала на магістральний шлях, яким йде все людство. Він нерозривно пов'язаний з розвитком демократії та побудовою ринкової економіки». Менш оптимістичним був О. Мороз (2002): «За всіма ознаками, в Україні створено різновид авторитарної влади, назву якому придумати непросто. За системою організації управління — це пізній феодалізм. За інтересами і метою управління — кланова олігархія. За методами досягнення поставлених цілей — кримінальна диктатура».

У 2001 р. на III Всесвітньому форумі українців академік НАН України І. Дзюба зробив такий підсумок 10 рокам розвитку незалежності України: «...Влада на всіх рівнях так і не зробила головного: не пододала того відчуження між собою і народом, яке було успадковане з радянських часів. Навпаки, це

відчуження ще поглибилося. Доленосні рішення, як і раніше, приймаються кулуарно. Влада на всіх рівнях не стала ні прозорою, ні підзвітною народові».

Тоді ж журналіст В. Біленко зауважив: *«.. Кадрова система майже стовідсотково нагадує ще сталінську зразка 30-х років минулого століття: частота змін, методів звільнень, не випадкова поява у верхніх ешелонах випадкових людей, політична лояльність і особиста відданість».*

Реформи Л. Кучми відповідали перш за все інтересам колишньої партійно-радянської номенклатури. Історик С. Кульчицький констатує: «...Демократичні процеси у соціально-економічній сфері були заблоковані: за Л. Кравчука — через ігнорування ринкових реформ взагалі, за Л. Кучми — внаслідок їх проведення в інтересах найближчого оточення Президента... За короткий строк значна доля народного господарства країни була розділена між кількома кланами олігархів». Саме вони за часів президентства Л. Кучми почали ставитись до держави як до приватної власності.

Між тим продовжувалося стійке падіння виробництва, яке не вдалося зупинити уряду Є. Марчука. Спад виробництва у 1995 р. досяг 11,8 %, у тому числі у промисловості — 16 %. На початок 1996 р. валовий внутрішній продукт України склав близько 43 % рівня 1990 р. Такі «успіхи» привели до відставки Є. Марчука. Президент також звинуватив Прем'єр-міністра у створенні «власного політичного іміджу». Черговим головою уряду став 43-річний П. Лазаренко, уродженець Дніпропетровщини.

Велику увагу у своїх промовах та посланнях Л. Кучма приділяв соціальній спрямованості реформ. У жовтні 1994 р. він звернувся до Верховної Ради з посланням «Про основні принципи економічної та соціальної політики на 1997—2000 роки». Послання до Верховної Ради в лютому 2000 р. також мало соціальну складову: «Україна: поступ у XX століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр.» У листопаді 2000 р. на конференції «Україна на порозі XXI століття: уроки реформ і стратегія розвитку» Президент заявив: «Формула... — спочатку реформи, а потім вирішення соціальних завдань — виявилася не просто помилковою, але і глибоко деструктивною. На практиці вона зводила до добре відомого: реформи — замість соціальних факторів».

У реальному житті люди бачили іншу картину:

- низький життєвий рівень більшості населення;
- зростання безробіття (зокрема прихованого);
- напружену демографічну ситуацію;

- малоефективну систему соціального захисту населення та пенсійного забезпечення;
- низьку заробітну платню;
- загострення житлової проблеми;
- велику кількість «заробітчани», що виїжджали за кордон;
- зростаючі темпи майнового розшарування.

Не міг не бачити цього і Президент. У тій самій доповіді на конференції він із турботою констатував: «Контрасти у матеріальному стані різних верств населення вже давно перевищили критично припустимий рівень, який визначає поріг соціальної стабільності. Якщо у Чехії, Угорщині та Польщі доходи 10 відсотків найбагатших сімей перевищують відповідні доходи бідних у 4,5—5,5 разів, то у нас — більш ніж у 10 разів. І це без урахування того, що значна частина доходів багатих приховується в тіні. Така поляризація не лише стримує економічне зростання, а й суперечить принципам демократичного суспільства». Про те, що в Україні багаті багатіють, а бідні бідніють, Л. Кучма міг сказати і у 2004 році, коли складав повноваження Президента.

Характерною рисою політики влади в Україні став соціальний популізм. Розвиток соціальної сфери і сьогодні не спирається на економічне зростання. В Україні домінує так звана споживацька модель економіки, яка за відсутності накопичення капіталу фактично веде до глухого кута, що може закінчитися крахом. Політика держави повинна бути скерована на створення міцної економічної бази за рахунок інвестицій та інновацій.

Але владі, депутатам, кланам олігархів було не до інвестицій та інновацій. У 1998—1999 рр. Україна знову опинилася у вирі виборчих кампаній.

Чергові вибори Верховної Ради України у 1998 та 2002 рр. проходили за новою — змішаною мажоритарно-пропорційною системою. За нею половина (225 депутатів) обиралася у мажоритарних виборних округах, а інша половина (також 225 депутатів) — серед партій та партійних блоків у єдиному загальнодержавному окрузі, де встановлювався 4 %-вий бар'єр.

Напередодні виборів 1998 р. було утворено декілька нових партій: пропрезидентська Народно-демократична партія (НДП), яка мала великий «адміністративний ресурс», Соціал-демократична партія України (об'єднана) — СДПУ(о) на чолі з экс-президентом Л. Кравчуком, регіональний блок «Громада» під проводом экс-прем'єра П. Лазаренка.

Але найбільше значення мали президентські вибори у 1999 р. У червні — липні 1996 р. у Росії в умовах гострої політичної боротьби відбулися вибори президента Російської Федерації. Перемогу у другому турі виборів одержав Б. Єльцин, випередивши головного комуніста Росії Г. Зюганова.

Приклад російської дуелі Єльцин — Зюганов ліг в основу виборчої тактики штабу Л. Кучми, який виявив бажання балотуватися на другий президентський термін. Головне полягало у тому, щоб вийти у другий тур з лідером комуністів П. Симоненко. Тим більше що перемога у першому турі сама йшла в руки. Є Марчук залишався без партії, «Громада» П. Лазаренка розкололася після того, як екс-прем'єр, звинувачений у злочинах, утік за кордон. З частини «Громади» була утворена фракція (а потім партія) «Батьківщина» на чолі з Ю. Тимошенко. У березні 1999 р. загинув В. Чорновіл, що привело до розколу Руху.

У першому турі президентських виборів 31 жовтня 1999 р., як і передбачалося, перемогли Л. Кучма (36,5 % голосів) та П. Симоненко (22,4%). О. Мороз був третім (11,3%), Н. Вітренко — четвертою (11,0 %) тощо. У другому турі 14 листопада перемогу здобув Л. Кучма, який набрав майже 16 млн. голосів (56,2 %). П. Симоненко — 10,7 млн. (37,8%). Поразка лідера комуністів поклала край надіям електорату КПУ повернутися у часи сталінсько-брежнєвського соціалізму.

У грудні 1999 р. Прем'єр-міністром став Віктор Ющенко (1954 р. н.), який через п'ять років візьме у руки президентську булаву. Він народився на Сумщині у родині вчителів, закінчив Тернопільський фінансово-економічний інститут, служив у армії, став головою правління Української республіканської контори Держбанку, дослужився до першого заступника голови правління банку «Україна», з 1993 р. очолював Національний банк України (НБУ).

Іншою важливою подією стала «**бархатна революція**» — усунення з керівництва парламентом лівих на чолі з Головою Верховної Ради О. Ткаченком (його місце зайняв І. Плющ з НДП). 24 березня 2000 р. на будинку парламенту згасли зірки. Почалася заміна радянської символіки державною. 17 травня на Верховній Раді було встановлено новий символ — **тризуб**.

Недовго чекали політична еліта та народ України нових ініціатив Л. Кучми. Гарант Конституції запропонував 16 квітня 2000 р. виборцям знову прийти до виборчих урн. Голова держави виніс на референдум питання стосовно недовіри Верховній Раді; права її розпуску Президентом, якщо вона протягом місяця не сформує парламентську більшість або протягом трьох

місяців не затвердить поданий урядом бюджет; скасування депутатської недоторканності; зменшення кількості народних депутатів з 450 до 300; введення Верховної Палати парламенту як представника інтересів регіонів; прийняття нової Конституції на референдумі. І хоча більшість виборців, які прийшли на референдум, відповіли «Так», Верховна Рада не затвердила його результати.

18 квітня 2000 р. до Києва приїжджає новообраний Президент Росії В. Путін. За словами Л. Кучми, перемога Путіна — «унікальне явище для Росії та всього світу».

19 вересня по дорозі додому зникає головний редактор «Української правди» Г. Гонгадзе. Справа, яка не з'ясована і сьогодні. Проте Президент В. Ющенко 1 березня 2005 р. заявив про розкриття убивства Г. Гонгадзе. Президент підкреслив, що попередня влада Л. Кучми не тільки не мала політичної волі розкрити цей злочин, але була «дахом» для вбивць.

У лютому 2001 р. Київ відвідала делегація Парламентської асамблеї Ради Європи (РЄ), членом якої Україна стала у 1995 р. Вона зробила висновок про «недемократичний шлях розвитку України» та висунула питання про зупинення членства України у РЄ. Організація «Репортери без кордонів» виступає за виключення України з європейських організацій. Президент Л. Кучма звільняє керівника Служби безпеки Л. Деркача, що було сприйнято як поступка опозиції.

Одночасно звільняється з посади віце-прем'єра в уряді В. Ющенка Ю. Тимошенко. Генпрокуратура порушує проти неї декілька кримінальних справ, пов'язаних з фінансовими махінаціями п'ятирічної давнини. Лідера опозиції партії «Батьківщина» заарештовують та утримують у Лук'янівському слідчому ізоляторі. Це викликає нову хвилю протесту з боку опозиції.

Усі ці події були на поверхні. Та мало хто знав, що зміцнілі клани посилили тиск на Президента, намагаючись найвигідніших умов приватизації великих державних підприємств. Приватизація, розпочата у великих масштабах з 1988 р., загострила боротьбу між кланами Л. Кучма, який потребував їхньої підтримки, не заважає захоплювати підприємства за безцінь.

9 березня 2001 р., у день народження великого Кобзаря, протистояння між противниками та прибічниками Президента Л. Кучми переросло у вуличні бійки, в яких взяли участь тисячі людей. Форум національного порятунку (А. Шкіль, Ю. Луценко, Т. Чорновіл та інші), створений опозицією, розтопав вінки від імені Президента біля пам'ятника Т. Шевченка. Проти демонстрантів виступила міліція, яка не допустила учасників акції протесту до стін Адміністрації Президента, не застосовуючи зброю. Десятки людей постраждали,

але галасували: «Україна без Кучми!» Керівники держави — Президент Л. Кучма, Голова Верховної Ради І. Плющ, Прем'єр-міністр В. Ющенко у зверненні до народу засудили учасників акції.

Наближався березень 2002 року, а разом з ним — чергові вибори у Верховну Раду. Несподівано для багатьох виграв блок вже экс-прем'єр-міністра В. Ющенка «Наша Україна». В. Литвин стає Головою парламенту, В. Медведчук — Главою Президентської Адміністрації. У листопаді посаду Прем'єр-міністра обіймає Віктор Янукович (1950 р. н.). Новий голова уряду народився у м. Єнакієво в Донбасі в сім'ї машиніста потяга та медсестри. У три роки став напівсиротою — померла мати. Працював начальником автобаз. Будучи діловим господарником, не розгубився у безладді 90-х рр. Енергійно працював на посаді керівника Донецької облادміністрації.

Саме діючий Прем'єр В. Янукович та экс-прем'єр В. Ющенко стали головними учасниками подій кінця 2004 р. 31 жовтня відбулися чергові вибори Президента України. 10 листопада Центральна виборча комісія оприлюднила остаточні результати виборів. До другого туру потрапили Ющенко, який отримав 11 млн. 125395 тис. голосів (39,87%) та Янукович — відповідно, 10 млн. 969579 тис. (39,32%). Перший тур показав, що Україна зостається державою, у якій немає консолідації еліт у баченні базових пріоритетів розвитку країни. Та й сама країна розкололася на «помаранчевих» — прибічників В. Ющенка та «біло-синіх» — прибічників В. Януковича.

21 листопада відбувся другий тур виборів. Попередні результати вказували на те, що переміг В. Янукович. Ющенко заявив, що його штаб отримав підтвердження того, що ЦВК маніпулює підрахунком голосів, і поїхав поговорити з головою ЦБК С. Ківаловим. Та той не захотів бачити Ющенка, поставив заслони з правоохоронців у цивільному.

Прибічники В. Ющенка встановили на Хрещатику понад 150 наметів. Київський міський голова О. Омельченко підтримав киян, які у другому турі голосували за кандидата у Президенти Ющенка.

Лідер БЮТ Ю. Тимошенко закликала на мітингу на підтримку опозиційного кандидата припинити навчання та роботу і оголосити страйк, перекрити залізниці та аеропорти, оскільки, на її думку, результати голосування повністю сфальсифіковані і треба примусити владу переглянути їх підсумки.

Львівська влада зажадала від ЦВК скасувати результати виборів на усіх виборчих дільницях, куди не були допущені спостерігачі або члени комісії В. Ющенка.

У різних регіонах країни почалися мітинги на підтримку Ющенка та Януковича.

С. Тегіпко, голова штабу провладного кандидата, зауважив: «ЦВК прийняла єдине законне рішення... Якимось скасувати це рішення суд не може — він не має таких повноважень. Так що кризи я не бачу».

І. Хакамада, російський політик: «Не виключена революція, подібна до тієї, що рік тому відбулася у Грузії... Реальний переможець той, за ким в знак протесту люди готові вийти на вулицю, тобто Ющенко».

22—23 листопада міськради Вінниці, Вишгорода, Івано-Франківська, Львова висловили недовіру ЦВК та підтримали В. Ющенка, оголосивши його своїм Президентом.

На Хрещатику, від вулиці Богдана Хмельницького та до майдану Незалежності, було встановлено майже 300 наметів.

Президент Л. Кучма у телефонній розмові з головою РЄ, прем'єр-міністром Нідерландів Я. Белнененде підкреслив, що «виконавча влада у нашій державі не втручається у хід передвиборчого процесу і не може впливати на підрахунок голосів та визначати результати виборів».

22 листопада В. Ющенко, Ю. Тимошенко, О. Мороз, А. Кінах прийняли «Звернення до парламентів і народів світу», у якому, зокрема, зазначалося: «Ми констатуємо грубу фальсифікацію результатів виборів, яка суттєво вплинула на визначення переможця. ЦВК, що виступила виконавцем волі

«адміністративного ресурсу», вкрала перемогу у народного кандидата Віктора Ющенка.

...За цих умов демократична опозиція, виходячи з конституційного права громадян України, проголошує кампанію громадянської непокори і розпочинає ненасильницьку боротьбу за визнання справжніх результатів виборів Президента України».

23 листопада у мітингу на Хрещатику бере участь від 80 до 120 тис. людей.

На скликаному за вимогою опозиції позачерговому засіданні парламенту В. Ющенко звинуватив діючу владу у тому, що вона позбавила народ права вибору, а Кучма не виконав функції гаранта Конституції, оскільки не забезпечив демократичні вибори та передачу влади. Прибічники Ющенка закликали його прийняти президентську присягу, і у кінці засідання він погодився на це. В. Литвин закрити засідання, але Ющенко з парламентської трибуни все ж прийняв президентську присягу.

Президент Росії В. Путін у телефонній розмові з Прем'єр-міністром В. Януковичем привітав його з «перемогою у другому турі президентських виборів».

24 листопада ЦВК оприлюднила остаточні результати другого туру президентських виборів. В. Янукович отримав 15 млн. 93 тис. голосів (49,46%), а В. Ющенко — 14 млн. 22 тис. (46,61 %). ЦВК оголосила Віктора Януковича переможцем виборів Президента України. Члени ЦВК, за виключенням А. Магери, Р. Князевича та Я. Давидовича підписали відповідний протокол.

На майдані Незалежності продовжувався мітинг. Прибічники В. Януковича встановили своє наметове містечко у центрі Києва.

Із заяви Л. Кучми: «Не дивлячись на заяви опозиції про те, що в Україні уже немає влади, підкреслюю — конституційна влада в Україні є, і ця влада легітимна».

25 листопада прибічники В. Ющенка зайняли Будинок профспілок на майдані Незалежності та Жовтневий палац.

2 тис. прибічників В. Януковича провели мітинг на його підтримку у Севастополі.

26 листопада о 18.00 у Києві почалися багатосторонні переговори з вирішення конфліктної ситуації в Україні, яка склалася після президентських виборів. Учасники: Президент Л. Кучма, претенденти на посаду Президента В. Ющенко та В. Янукович, Голова Верховної Ради В. Литвин, Генеральний секретар ОБСЄ Я. Кубиш, Верховний представник ЄС з питань зовнішньої політики безпеки Х. Солана, президенти Польщі та Литви О. Квасьневський і В. Адамкус. О 21.00 переговори завершилися створенням для продовження переговорів робочої групи з представників команди Януковича та Ющенко.

Будинок Кабінету Міністрів заблокували прибічники В. Ющенко.

У Донецьку пройшов мітинг протесту проти дій опозиції та у підтримку референдуму щодо автономії. Учасники мітингу прийняли резолюцію, у якій звернулися до сесії Донецької обласної ради з вимогою: «Якщо державний переворот в Україні стане реальністю, негайно прийняти рішення про проголошення автономії Донбасу».

Депутати Верховної Ради ухвалили постанову про політичну кризу у державі. Вони визнали недійсними підсумки другого туру голосування на президентських виборах 21 листопада, висловили недовіру ЦВК, закликали Януковича та Ющенко до переговорів та домовилися винести на голосування на початку грудня законопроект з обмежень повноважень Президента.

28 листопада у Сіверськодонецьку пройшов Всеукраїнський з'їзд народних депутатів та депутатів місцевих рад. Він визнав легітимним та таким, що повністю відповідає нормам Конституції та законам офіційну постанову ЦВК про визнання Президентом Віктора Януковича.

28 листопада очолюваний В. Ющенком Комітет національного порятунку висунув ультиматум Л. Кучмі, яким поставив перед ним вимогу виконати протягом 24 годин чотири умови:

1. Звільнити Януковича з посади Прем'єр-міністра.
2. Негайно внести на розгляд парламенту кандидатури нового складу ЦВК.
3. Звільнити з посад керівників Донецької, Луганської та Харківської обладміністрацій — ініціаторів розколу України.
4. Дати термінове доручення генпрокурору й СБУ порушити кримінальну справу проти сепаратистів — розкольників України.

Ю. Тимошенко, яка зачитала на мітингу ультиматум, доповнила: «Якщо не буде виконано вимогу, ми почнемо частиною людей блокувати пересування самого Кучми на території України...»

29 листопада С. Тегіпка заявив, що вирішив піти у відставку з посади Голови Нацбанку України та керівника передвиборчого штабу В. Януковича.

Прем'єр-міністр В. Янукович вивіз свою сім'ю з Києва через загострення політичної ситуації.

Верховний Суд України (ВСУ) почав розгляд скарги на бездіяльність ЦВК та рішення про оголошення Президентом України В. Януковича.

30 листопада прибічники опозиції на чолі з народним депутатом О. Тягнибоком прорвалися у Верховну Раду. Однак В. Ющенко зупинив штурм.

1 грудня Верховна Рада в цілому прийняла постанову, у якій висловила недовіру Кабінету Міністрів.

На майдані Незалежності у Києві знаходилося не менше 50 тис. людей.

Пройшли багатосторонні переговори з урегулювання ситуації в Україні за участі Л. Кучми, В. Януковича, В. Ющенка та міжнародних спостерігачів.

2 грудня майже 20 тис. «помаранчевих» почали мітинг на Майдані у підтримку В. Ющенка.

3 грудня ВСУ визнав неправомірність дій ЦВК.

4 грудня ЦВК прийняла Постанову «Про призначення повторного голосування з виборів Президента України 26 грудня 2004 р.», чим виконала постанову ВСУ, у якій визнано недійсними підсумки другого туру президентських виборів.

Мітинг у центрі Києва досяг апогею — В. Ющенко фактично почав нову виборчу кампанію, звернувшись з 45-хвилинною промовою до декількох сотень тисяч своїх прибічників.

5 грудня в Україні відновилася агітаційна кампанія кандидатів у Президенти В. Ющенко та В. Януковича.

У своєму виступі перед демонстрантами на Майдані у Києві В. Ющенко заявив, що не зніме пікети з Кабінету Міністрів та Адміністрації Президента, доки не будуть виконані вимоги опозиції: відставка ЦВК та Януковича; внесення змін до Закону про вибори Президента.

6 грудня керівником передвиборчого штабу кандидата у Президенти В. Януковича призначено народного депутата В. Чорновола.

7 грудня о першій годині ночі завершилися переговори за участі іноземних посередників з урегулювання ситуації в Україні.

8 грудня Верховна Рада України прийняла пакет Законів «Про внесення змін до Конституції України», «Про зміни до Конституції відносно вдосконалення системи самоврядування» та Закон «Про особливості застосування Закону України "Про вибори Президента України" під час повторного голосування 26 грудня 2004 року». Історичні документи у залі Верховної Ради підписав Л. Кучма.

Зміни у Конституції передбачають:

— призначення Прем'єр-міністра Верховною Радою за поданням Президента України (раніше Президент сам вибирав кандидатуру Прем'єр-міністра та пропонував її парламенту);

— призначення міністрів оборони, іноземних справ Верховною Радою за поданням Президента, інші члени Кабінету призначаються Верховною Радою за поданням Прем'єр-міністра, Президент також пропонує на розгляд парламенту кандидатуру Голови СБУ (раніше всі ці посади Президент призначав без згоди парламенту);

— складання Кабінетом повноважень перед новообраною Верховною Радою (раніше — перед новообраним Президентом);

— обрання Верховної Ради на 5 років (раніше на 4);

— виконання обов'язків Президента у разі дострокового припинення ним повноважень Головою Верховної Ради (раніше — Прем'єр-міністром).

Зміни до Конституції, які перетворили Україну у парламентсько-президентську республіку, набули чинності з 1 січня 2006 р.

Зміни по виборам стосувалися порядку видачі відкріпних посвідчень, виправлень у списках виборців. За межами приміщення для голосування мали право голосувати тільки інваліди першої групи, які не можуть пересуватися.

Верховна Рада відправила у відставку ЦБК. У новій ЦБК більшість отримали представники опозиції, висунуті «Нашою Україною», СПУ, БЮТ тощо. Не попали до складу ЦБК представники В. Януковича від Партії регіонів України. Пізніше Головою ЦБК було призначено Я. Давидовича.

26 грудня відбулося повторне голосування з виборів Президента України. 10 січня 2005 р. ЦБК оприлюднила результати виборів. Головою держави став В. Ющенко, за якого проголосувало 15 млн. 115 тис. 712 українців (51,99 %). За В. Януковича віддали голоси 12 млн. 848 тис. 528 українців (44,20%).

23 січня відбулося урочисте засідання Верховної Ради України, присвячене принесенню присяги новообраним Президентом України В. Ющенком. А потім була промова Президента на Майдані...

То чи була «помаранчева революція»?

Перший Президент незалежної України вважає: *«При всій неоднозначній оцінці того, що відбувалося на Майдані, і не тільки у Києві, — це була не революція. У 1991 році була революція, змінилася система: замість соціалізму — плюралізм, вибори, ринкові відносини... Це — зміна команди. Революція — це коли змінюються основи життя. У цьому ж випадку змінилися персоналії. Які, до речі, були при владі до цього».*

Публіцист М. Рябчук, навпаки, назвав політичну кризу 2004 р. революцією, яка повинна кардинально змінити систему влади у країні, систему, яка народилася у 1917 р. Події осені — зими 2004 р. він називає спробою завершити революцію 1991 р., оскільки тоді відбувся не злам, а модифікація радянської системи. «За 1991 — 2004 рр., — вважає М. Рябчук, — у суспільстві відбулися радикальні зміни. По-перше, громадянське суспільство отримало економічну базу у вигляді мілкого, середнього та великого бізнесу. По-друге, суспільство стало більш відкритим завдяки новим технічним характеристикам ЗМІ та поїздкам багатьох мільйонів людей за кордон. По-третє, зникло останнє покоління сталінської епохи та виросло покоління людей, які уже не пам'ятають часів Л. Брежнєва».

Дехто вважає, що у листопаді 2004 р. відбулися дві революції. Одна — революція суспільства, у ході якої люди повстали за свої права та почуття власної гідності, і друга — революція політиків, які боролися за владу.

В. Янукович стверджує, що «українська революція» є плодом штучного запліднення і тому ніколи не стане повноцінним соціальним продуктом». А М. Жулинський, голова Національної ради з питань культури та духовності, впевнений, що «помаранчева революція» стала свого роду плодом, який визрів на початку нового тисячоліття. Визрів тому, що в Україні з'явилося нове покоління — молодь з іншим рівнем самосвідомості».

Та Майдан не може тривати довго, свято закінчується та починаються будні. Одна справа бути на Майдані, а інша — повертатися в студентську

аудиторію, на завод, до повсякденної роботи. Після слів, навіть найправильніших і чудових, повинні бути конкретні діла.

За короткий період після президентських баталій 2004 р. український народ бачив діяльність уже двох урядів — Ю. Тимошенко (4 лютого — 8 вересня 2005), відправленого у відставку Президентом, та Ю. Єханурова (22 вересня 2005—10 січня 2006), відправленого у відставку Верховною Радою. Пережив цукрову, м'ясну, бензинову, фінансову кризи. Був свідком спроб «приватизації» Майдану та дискредитації «помаранчевих» лідерів, з якими пов'язувалися цінності нового, більш справедливого життя, заради якого сотні тисяч людей вийшли на Майдан.

Український народ, політичні партії вже вкотре за роки незалежності пройшли через випробування черговими виборами. Парламентські вибори 26 березня 2006 р. фактично стали продовженням президентської кампанії 2004 р., тому суспільство знову було розколоте на два табори — «помаранчевий» та «біло-синій». Виборча кампанія підтвердила існування протиріч і серед політичних еліт. Протиріч щодо статусу російської мови, інтеграції у ЄС, вступу в НАТО, відносин з Росією, федералізації України тощо.

Вибори вперше відбувалися за пропорційною системою, у них взяло участь 45 партій та блоків. Виборці віддали свої голоси Партії регіонів (ПР), БЮТ, «Народному Союзу «Наша Україна»» (НСНУ), СПУ та КПУ 3 %-вий бар'єр не подолали блок «Не так!» (Л. Кравчук, В. Медведчук, С. Гавриш), Народний блок Литвина, партія «Віче» (І. Богословська), Прогресивна соціалістична партія України (Н. Вітренко), «Пора — ПРП» тощо.

Сьогодні перед Україною стоїть завдання консолідації політичних партій, подолання їхньої роздробленості і створення цивілізованої партійної системи. В Україні дуже затягнувся процес існування великої кількості партій, поява яких викликана особистими амбіціями окремих політиків.

Вибори зайвий раз нагадали, що політика — це великі гроші. На вибори 2006 р. з бюджету країни було витрачено майже 1 млрд. грн., а суб'єкти виборчих перегонів витратили на кампанію від 1 до 10 млрд. долл. (Парламентські вибори 2002 р. вилучили з бюджету 60 млн. грн., а президентські 2004 р. — 900 млн. грн.)

Згідно зі змінами у Конституції, почався процес утворення коаліції у Верховній Раді п'ятого скликання (2006—2011), яку повинні сформувати новообрані народні депутати. Створення партійної коаліції та формування на її основі уряду — перший досвід у політичному житті України.

Лідер БЮТ Ю. Тимошенко, яка категорично відмовляється від співпраці з Партією регіонів, заявила, що коаліція з нею буде «останньою помилкою з боку команди Президента». Ю. Єхануров, в. о. Прем'єр-міністра, перший номер «Народного союзу «Наша Україна»» (НСНУ), виступив проти створення коаліції «на принципах закритого акціонерного товариства». «Ми повинні визначити правила для всіх, а не тільки для коаліції переможців. Українські політики нарешті повинні повернутися з війни».

На думку В. Януковича, «відродження «майданної коаліції» (союз НСНУ, БЮТ, СПУ) — це повторення політики 2005 р. у гіршому варіанті. Україну чекає катастрофа, якщо її політична еліта не поставить інтереси країни вище за кар'єрні амбіції та вузьке упередження».

Прихід до влади В. Ющенка розглядається багатьма «помаранчевими» як перемога національно свідомої Західної України над несвідомими «біло-синіми» Півднем та Сходом. Уникнувши наприкінці 2004 р. реальної загрози громадянського конфлікту, українське суспільство продовжує жити категоріями «наші» — «не наші». А чергові вибори розглядаються як спроба «взяти реванш».

Український етнос ще не піднявся до рівня сучасної нації — ні політично, ні етнічно. На жаль, майже за 15 років ми не просунулися вперед в укріпленні своєї відповідальності за українську землю усіх, хто тут живе.

Зараз ми маємо у історії українського державотворення унікальну можливість мирним шляхом реально втілити у життя багатовічну мрію українського народу, який завжди бажав бачити свою рідну землю дійсно вільним, справедливим, щасливим, багатим та квітучим краєм. Але історія, а історія України особливо, разом з тим свідчить, що виживають і утверджуються ті нації, які спроможні згуртуватися у пору вирішальних випробувань, відкинувши внутрішні незгоди і суперечності заради стратегічно важливих цілей.

4 липня 2004 р. на «Співочому полі» нинішній Президент В. Ющенко ділився думками: «Я бачу Україну країною, яку поважають і цінять її власні громадяни і до якої з повагою ставляться і на Сході, і на Заході. Я бачу Україну, у якій будуть жити, як сказав Олександр Довженко, "по закону Божому і людському"».

Мабуть, такою ж хотіли бачити Україну Б. Хмельницький, І. Мазепа, І. Котляревський, Т. Шевченко, О. Теліга, О. Гончар, М. Амосов та мільйони українців, яких прийняла рідна земля.